

T.C.

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

AZERBAIJAN'IN İLK PEDAGOJİK DERGİSİ: *DEBİSTAN* (1906-1908)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SİNEM ÖZMEN

Tarih Ana Bilim Dalı

Genel Türk Tarihi Programı

Danışman: Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu

Mayıs 2019

Sinem Özmen tarafından hazırlanan "Azerbaycan'ın ilk Pedagojik adlı bu
tezin Yüksek Lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.
Belgesi: Dehis tan (1906-1908)

Prof. Dr. Nesrin Sarra Ahmetoğlu

Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında
Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof. Dr. Nesrin Sarra Ahmetoğlu

Üye : Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu

Üye : Prof. Dr. Özgür Yezilot

Üye : _____

Üye : _____

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

AZERBAJCAN'IN İLK PEDAGOJİK DERGİSİ: *DEBİSTAN* (1906-1908)

ÖZET

XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başı, Azerbaycan Türklerinde millî-kültürel uyanışın meydana geldiği dönemlerdir. Bu tarihlerde millî benliklerini koruyup gelecek nesillere aktarmak isteyen aydınlar hızla millî bir matbuatın yaratılmasına ortam hazırladılar. Ortaya çıkan matbuat ürünlerinin sadece yetişkinlere yönelik olmasını, geleceğin teminatı olan çocukların ihmaline yol açacağına inanan aydınlar bu alandaki eksikliği gidermeye çalıştılar. Bu gayretlerin neticesinde Azerbaycan'da çocuklara yönelik ilk süreli yayımlar neşredilmeye başlandı.

1906-1908 yılları arasında yayımlanan *Debistan*, Azerbaycan'da çocuklara yönelik çıkarılan ilk pedagojik dergi olma özelliği taşır. Derginin yayımlanmasında emeği geçen en önemli kişi hiç şüphesiz derginin aynı zamanda redaktörlüğünü ve başyazarlığını da üstlenen Ali İskender Caferzade'dir. *Debistan*'da çocukların eğitimi, terbiyesiyle ilgili meselelere yer verilmekle beraber amaç, Usul-i Cedit'in halka benimsetilmesi, kız çocuklarının toplumsal anlamda geri kalmışlığına son verilmesi ve çocukların manevî gelişiminin sağlanmasıdır. Bunlarla birlikte *Debistan* zaman zaman bu çizginin dışına çıkarak siyasi ve hukukî meselelere de dikkat çekmeye çalışmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: Çocuk Eğitimi, Pedagoji, *Debistan*, Usul-i Cedit, Ali İskender Caferzade, Hasan Bey Zerdabi.

THE FIRST PEDAGOGICAL JOURNAL OF AZERBAIJAN: *DEBİSTAN*
(1906-1908)

ABSTRACT

At the end of XIXth and the beginning of the XXth is the time of national awakening in Azerbaijan Turks. At that time intellectuals who wanted to preserve their national identity and pass on to future generations paved the way for an opportunity for the creation of a national printing press. The intellectuals who believe that the resulting printing products will lead to address only adults not also for children, which are the guarantee of the future for adults, have tried to overcome the deficiency in this area. As a result of these efforts, the first periodicals for children in Azerbaijan began to be published.

Published between the years 1906-1908, Debistan is the first pedagogical journal for children in Azerbaijan. The most important person that contributed to publication of the journal is undoubtedly Ali Iskender Caferzade who is also the editor and lead writer of this journal. In the journal of Debistan, issues which are related with education and nurture of children included, but the purpose is to adopt the conception of Usul-i Cedit to the public, terminate the social backwardness of girls and the spiritual development of children. In addition to these, Debistan has sometimes stepped out of line for draw attention to political and legal issues.

KEYWORDS: Child Education, Pedagogics, Debistan, Usul-i Cedit, Ali Iskender Caferzade, Hasan Bey Zerdabi.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
1. XIX. YÜZYILIN SONU - XX. YÜZYILIN BAŞINDA AZERBAYCAN'DA EĞİTİM VE BASIN.....	6
1.1. ÇARLIK DÖNEMİ EĞİTİM SİYASETİ VE AZERBAYCAN'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM	7
1.1.1. Çarlık Rusyasının Eğitim Siyaseti	8
1.1.2. Yenileşme Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri.....	10
1.1.3. 1906-1907 Azerbaycan Müslüman Muallimler Kurultayı	14
1.1.4. Hayriyye Cemiyetleri	19
1.2. XIX. YÜZYILIN SONU - XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAYCAN'DA BASIN FAALİYETLERİ	28
1.2.1. <i>Debistan</i> 'ın Yayınlanmasına Kadar Azerbaycan'da Basın Hayatındaki Gelişmeler.....	28
1.2.2. 1905'ten Sonra Basında Gelişmeler.....	35
1.2.3. <i>Debistan</i> Dışındaki Çocuk Dergileri.....	40
2. <i>DEBİSTAN</i> DERGİSİNİN İNCELENMESİ.....	42
2.1. DERGİNİN ŞEKLİ	42
2.2. DERGİNİN İÇERİĞİ.....	45
2.3. Fikrî Faaliyeti.....	45
2.4. Edebî Faaliyeti	49
2.5. Dil ve Anlatım.....	50
2.6. <i>DEBİSTAN</i> 'DA YER ALAN YAZI TÜRLERİ.....	53
2.6.1. Makale ve Biyografiler	53
2.6.2. Hikaye	57
2.6.3. Şiir.....	59
2.6.4. Fabl	61
2.6.5. Mektup	62
2.6.6. Bilmece, Bulmaca ve Latifeler.....	62
2.7. <i>DEBİSTAN</i> 'IN YAZAR KADROSU.....	62

3. DEBİSTAN DERGİSİNDE ELE ALINAN KONULAR.....	81
3.1. 3.1. DEBİSTAN'DA DİNÎ VE AHLAKÎ DEĞERLERİN İŞLENİŞİ	81
3.1.1. Allah ve Peygamber Sevgisi.....	82
3.1.2. İbadet.....	84
3.1.3. Ahlâk.....	86
3.2. DEBİSTAN'IN AZERBAYCAN'IN MİLLÎ KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNA ETKİSİ	90
3.2.1. İslamcılık Fikri	89
3.2.2. Medenileşme- Modernleşme	92
3.2.3. Özgürlük Fikrinin İşlenmesi.....	94
3.2.4. Kadın Meselesi	97
3.2.5. Usul-i Cedit -Usul-i Kadim Tartışmaları.....	102
3.2.6. Ana Dil Meselesi	107
3.2.7. Muallim Kadrolarının Hazırlığı Meselesi.....	110
SONUÇ.....	114
DEBİSTAN DERGİSİ'NİN MAKALELER LİSTESİ	117
KAYNAKÇA	131
EKLER.....	147
ÖZGEÇMİŞ.....	153

KISALTMALAR

ABU	:Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti
ADPU	:Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADU	:Azərbaycan Dillər Universiteti
a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
ASE	:AzərbaycanSovetEnsiklopediyası
AXCE	:Azərbaycan Xalq (Halk) Cümhuriyyəti Ensiklopediyası
AYB	:Azərbaycan Yurt Bilgisi
AzSSR EA	:Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Elmlər Akademiyası
Bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DİA	:Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	:Editör
İA	:İslam Ansiklopedisi
S.	:Sayı
TTK	:Türk TarihKurumu
t.y.	:Tarih Yok
TY	:Türk Yurdu
TK	:Türk Kültürü
TKAE	:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
V.M.V.	: Valideyne Mahsus Varaka
yay.haz.	:Yayıma Hazırlayan

GİRİŞ

Eğitim, bireyin kendini en iyi şekilde geliştirmesi ve toplumsal kalkınmanın sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Tarih boyunca eğitime çeşitli görevler yüklenmiştir. Bu görevlerin bazıları toplumun aksayan yönlerini düzelterek ilerlemeyi sağlamaktır. Eğitimin bir diğer anlamı ise kültürün taşıyıcısı olmasıdır. Eğitim ve kültür arasında sıkı bir ilişki vardır. Eğitim, kültürün nesilden nesle aktarılmasında, gelecek nesillerin gelişimini ve sosyalleşmesini sağlamasında da etkili bir unsurdur.

Çocukluk anlayışı, eğitim sisteminin oluşturulmasında bir diğer önemli etkidir. Çocuğa yüklenen anlam, çocuğun toplumsal statüsü, çocuğu toplumun bir ferdi olarak gören anlayış eğitim sisteminin şekillenmesini sağlamıştır. Bu anlayışın esas gayesi, çocuğun topluma yararlı bir birey olarak yetişmesidir. Bu amaçla toplumlar yararlı bireyler yetiştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri de çocukları hedef kitle edinen yayıncılık faaliyetleridir.

Çocuklara yönelik bir edebiyatın oluşması uzun bir tarihe sahiptir. Ancak modern anlamda çocuk edebiyatı XVIII. yüzyılda çocuğa olan bakış açısının değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu bakış açısı çocuğun yetişkinlikten ayrılmasıyla onların farklı ilgi ve ihtiyaçları olabileceği fikrini doğurmuştur. Bu ihtiyaçları karşılayabilecek en etkili çalışmalar ise elbette çocuklar için yazılan eserler ve neşredilen süreli yayınlar olacaktır.

Gazete ve dergilerin haber verme ve bilgilendirme özelliklerinin dışında bir diğer vasfı, toplumsal eğitime verdikleri önemdir. Basının bu işlevi eğer çocuklara yönelik gerçekleşirse o zaman gazete ve dergiler özelliklerini bu hususu dikkate alarak düzenlerler. Çocuk dergilerinin hedef kitlenin hassasiyetini dikkate alarak eğitim merkezli bir politika izlemeleri de bunun sonucudur.

Avrupa'da çocuk dergiciliğinin başlangıcını da eğitim oluşturur. İlk yayımlanan çocuk dergilerinde ebeveynlere ve çocuklara ahlakî nasihatler vardır.¹ Batı'da olduğu

¹1722'de Leipzig'de yayımlanan *Leipziger Wochenblatt für Kinder* (Çocuklar için haftalık gazetesi) çocuk dergiciliğinin ilk örneği olarak kabul edilir. Derginin içeriğini hikayeler, fabllar, tabiat bilgisi konuları, çocuk mektupları ve bazı temsiller oluşturmaktadır. Bu dergiden sonra yayımlanmaya başlayan diğer dergilerde çocuğun ahlakî terbiyesini esas alarak okul eğitimini destekleyici bir yayım

gibi Osmanlı Devleti'nde de ilk çocuk yayınları eğitim temellidir ve içerik de bu şekilde tespit edilmiştir. Amaç, iyi eğitilmiş, terbiyeli, millî şuura sahip, ana diline hâkim bir neslin yetişmesidir. Bu amaçla 1869'da Sıtkı Efendi tarafından çocuklar için *Mümeyyiz* isimli bir gazete neşredilir.

Mümeyyiz'in amacı Türk toplumunun daha eğitilmiş ve daha çağdaş olması, eski gücünü ve saygınlığını kazanabilmesi olarak ifade edilmiştir. Bunun için gelecek nesilleri dikkate alarak çocukların güçlü ve çağdaş bir eğitimle yetişmelerine yardım edecek bir araç teşkil edilmiştir. Bu görevi *Mümeyyiz* üstlenmiştir.²

1905 Birinci Rus İhtilali, İdil Ural coğrafyasında da pedagojik bir derginin neşrini gündeme getirmiştir. Çocuk ve çocuk eğitimi konusundaki bu dergilerin ilki 1 Ocak 1907'de Moskova'da Kazanlı tüccar Muhammed Zahid Şamil tarafından neşredilen *Terbiyet-i Etfal* dergisidir. Kısa zamanda kapanan dergiden sonra Kazan'da Şubat-Mayıs 1908'de *Terbiye* adlı bir dergi daha yayımlanır. Bir diğer dergi Şubat 1913'te Kazan'da neşredilen *Mektep* dergisidir. Bu dergi 1917'ye kadar yayımlanan en uzun süreli dergidir. 1-13 Nisan 1913'te yayımlanan, redaktörlüğünü bir pedagog olan Fahrülislam Agayev'in yaptığı *Ak Yul* dergisi de 1917 yılına kadar devam etmiştir.³

Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın çocuklar için yayımladığı *Alem-i Sübyan* dergisi de *Tercüman* gazetesine bir ek olarak 1906'da yayımlanmıştır. On beş günde bir yayımlanan dergi 1915 yılına kadar neşredilmiştir.⁴

Çocuk dergiciliğinin geçirdiği evreler dikkate alındığında Azerbaycan'da bu yönde faaliyetlerin ilk aşaması, Birinci Rus İhtilali sonrasıdır. Kafkasya'da yaşanan siyasi ve millî çalkantılar, millet bilincini geliştiren dinamikler olan eğitim, matbuat gibi faaliyetleri şekillendirmiş, hız kazanmasını sağlamıştır. Bu bakımdan dönemin aydınları toplumun içinde bulunduğu durumdan kurtuluşun eğitim ile mümkün olabileceğini düşünmüşler ve bu alanda faaliyet göstermişlerdir. Bu dönemde farklı fikir ve görüşteki yazarlar, kendi düşünce sistemlerine uygun buldukları matbuat organlarının etrafında toplanarak fikirlerini bunlar aracılığı ile okurlarıyla paylaşmışlardır. Ancak XX. yüzyıla gelindiğinde çocuklara ve gençlere yönelik bir

politikası takip etmişlerdir. Belkis ULUSOY NALCIOĞLU, *Mümeyyiz: İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1970)*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2006, 3.

²Belkis ULUSOY NALCIOĞLU, *a.g.e.* 3-4.

³Nadir DEVLET, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, 174-175; A.BENNİGSEN - L.C. QUELQUEJAY, *La Presse Mouvement National*, Moutin&Co, Paris 1964, 97.

⁴DEVLET, *a.g.e.* 191.

matbuatın henüz yaratılmamış oluşu o dönemdeki aydınlar için esas meseleyi oluşturmuştur.

Azerbaycan'da ana dilde çocuklara mahsus bir edebiyatın oluşturulması fikri ilk defa XIX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya atılmıştır. Bununla ilgili olarak Sultan Mecid Ganizade ve Neriman Nerimanov⁵ 1896 yılında *Sovgat* adında bir çocuk dergisi çıkarma girişiminde bulunmuşlar fakat bu girişimlerine Çarlık Rusyası makamlarınca izin verilmemiştir. Daha sonra Sultan Mecid Ganizade ve Habib Bey Mahmutbeyov'un *Nübar*, *Cem-i Marifet* ve *Çıracak* dergilerini çıkarmak için yaptıkları müracaatlar hükümet tarafından geri çevrilmiştir.⁶ Amaçları sadece kendi milletinin çocuklarına yine kendi dillerinde hizmet verecek, manevî ihtiyaçlarını ve eksikliklerini giderecek, yabancı fikirlerin esaretinden kurtaracak bir dergi çıkarmak olan bu eğitim gönüllülerine XIX. yüzyılın sonunda Azerbaycanlı çocuklar için kendi dillerinde bir dergi okutmak mümkün olmamıştır.⁷

XX. yüzyılın başlarında siyasi durumun daha elverişli olmasıyla ve özellikle 1905 İhtilali'nin de getirdiği nispî serbestlik ortamının etkisiyle çocuklar için süreli bir yayın neşretme fikri tekrar ortaya atıldı. Bu sefer eski girişimcilere, Ali İskender Caferzade ve Mehemed Hasan Efendizade de katıldı ve 1906 yılının Mart ayında çocuklar için çıkarılacak bir dergi için izin alındı. Nihayet 16 Nisan'da ilk çocuk dergisi olan *Debistan*'ın birinci sayısı yayımlandı.

Bu çalışmada Azerbaycan basın tarihinde ilk pedagojik dergi olma özelliğini taşıyan *Debistan* dergisi incelenmektedir. Çalışmanın amacı, *Debistan*'a ilişkin bilgi vermenin yanı sıra bilhassa ruhen ve zihnen gelişim aşamasında bulunan çocuklara, geleceği şekillendirecek nesle yönelik çocuk dergilerinin basın tarihi içindeki rolünü ortaya koymaktır.

⁵Neriman Nerimanov (1870-1925), XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın sosyal ve siyasî kaderinde etkili olan Nerimanov Tiflis'te doğmuştur. İlk eğitimini burada aldıktan sonra Gori Seminaryası'nı bitirmiş ve Borçalı kazasındaki Kızılhacılı köyünde öğretmenliğe başlamıştır. 1901'de Bakü'ye gelerek burada öğretmenliğe başlayan Nerimanov, burada ilk okuma salonunu açmıştır. Edebiyat alanında da önemli çalışmaları bulunan Nerimanov'un *Nadanlık* (1896), *Dilin Belası* (1896), *Bahadır ve Sona* (1896), *Nadir Şah* (1899) gibi eserleri önemlidir. 1920'de Azerbaycan'da komünistler idareyi ele geçirince Nerimanov, Azerbaycan SSC'nin ilk devlet başkanı olmuştur. 1925 yılında vefat etmiştir. "Neriman Nerimanov", ASE, C.VII, 1983, 226-228; İsa HABİBBEYLİ, *XX. Yüzyılın Başlarında Yaşayan Azerbaycan Yazarlarının Biyografileri*, Aktaran: Recep Toparlı, Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayımı, 1992, 64-66; Ayrıca Neriman Nerimanov hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

⁶ Aydın HACIYEV, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı Tarixi*, Təhsil, Bakı 2004, 121.

⁷ Vidadi BƏŞİROV, *Azərbaycan Maarifpərvərlərinin Mütərəqqi Pədaqoji İdəyalarının İnkişafı*, OKA-Ofset, Bakı 2008, 31.

Çalışmada 27 sayı yayımlanan *Debistan* dergisinin bütün sayıları incelenmiştir. Bu incelemede dönemin sosyo-kültürel hayatına özellikle eğitim sistemine ait bilgi verilirken *Debistan*'ın Azerbaycan basın tarihinde pedagojik yayınlara katkısı da ortaya konulmuştur. Günümüzde çok daha geniş bir alanı kapsadığı hâlde bu çalışmada pedagoji terimi ile çocuk eğitimi ve buna bağlı olarak ebeveynlerin de bilgi sahibi olmaları hakkındaki düşünceler ve faaliyetler kastedilmektedir.

Çalışmanın varsayımını kanıtlamak için üç alt grup tespit edilmiştir. *Debistan*'da ele alınan konular iki grupta toplanmış ve bu konuların Azerbaycan çocuk eğitimine katkıları incelenmiştir. *Debistan* dergisi Arap Alfabesinden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Dergide kullanılan Arapça, Farsça ve Rusça kelimelerin toplumun konuşma dilinde kullanıldığı gibi verilmesinden kaynaklı zorluklar yaşansa da derginin her sayısında yer alan lügat bölümü bu noktada büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Türkiye'de *Debistan* dergisini konu edinen bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Yalnızca Bakü'de Qafqaz Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde 2011 yılında Yasemin İrmaklıoğlu tarafından yapılan *Debistan Dergisi (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)* isimli yüksek lisans tezi ve *Debistan*'ın dil özelliklerinin incelendiği Sevda Sadıkova tarafından çalışılan 1998 tarihli *Dəbistan Uşaq Jurnalının Dili* adlı bir doktora tezi bulunmaktadır. Her iki çalışmada da *Debistan*'ın sadece edebî yönü incelenmektedir.

Azerbaycan'ın İlk Pedagojik Dergisi: Debistan (1906-1908) başlıklı bu çalışma giriş, sonuç, kaynakça ve ekler dışında üç bölümden oluşmaktadır. “XIX. Yüzyılın Sonu - XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Eğitim ve Basın” adlı birinci bölümde, derginin yayımlanmasına kadar Azerbaycan basınındaki gelişmeler incelenmiştir. 1905 Birinci Rus İhtilali'nin getirdiği nispî serbestlik döneminde basında yaşanan hareketlilik ele alınarak bu dönemde Çarlık Rusyası'nın eğitim siyasetine değinilmiş, yenileşme döneminde eğitimde yaşanan gelişmeler, eğitim sisteminin temel dinamikleri, toplumsallaşmanın temel unsurunu oluşturan ve buna maddî imkân sağlayan Hayriyye Cemiyetleri dönemin koşulları esasında incelenmiştir.

“*Debistan* Dergisinin İncelenmesi” adlı ikinci bölümde derginin amacı, verdiği mesaj, kullandığı dil, *Debistan*'da yer alan yazı türleri tasnif edilerek derginin yazar kadrosu hakkında bilgi verilmiştir.

“*Debistan* Dergisinde Ele Alınan Konular” adlı üçüncü bölüm iki altbaşlıkta incelenmiştir. Bunlardan ilki “*Debistan*’da Dinî ve Ahlakî Değelerin İşlenişi”, diğeri ise “*Debistan*’ın Azerbaycan’ın Millî Kimliğinin Oluşumuna Etkisi”dir. Çalışma, sonuç, makaleler listesi, kaynakça ve eklerle sona ermektedir.

Azerbaycan Millî Kütüphanesi’nde yapılan araştırmalar sonucu derginin tüm sayıları temin edilmiştir ancak dergide her ay ilave olarak verileceği söylenen Valideyne Mahsus Varakaların tüm sayılarına ulaşamamıştır.

Azerbaycan basın hayatının ilk süreli pedagojik dergisi olma vasfını taşıyan *Debistan*’ın bu alanda yapılan çalışmaların azlığı göz önünde bulundurulduğunda bir boşluğu dolduracağı ve araştırma yapacaklara yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

1. XIX. YÜZYILIN SONU - XX. YÜZYILIN BAŞINDA AZERBAJCAN'DA EĞİTİM VE BASIN

Azerbaycan Türklerinin kültürel, fikri, sosyal ve millî manada uyanışlarına en büyük etkiyi hiç şüphesiz basın faaliyetleri yaptı. Azerbaycan'ın basın faaliyetlerini oluşturan gazete ve dergiler, bunların yanında edebiyat ve sanatın da gelişmesini sağladı. Ayrıca basın faaliyetleri, Azerbaycan Türkçesini yabancı dillerin etkisinden kurtararak sade ve anlaşılır edebî bir dilin doğmasına yol açtı.

Çarlık Rusyası'nın baskı politikaları ve ana dilde yayım yapma faaliyetlerine izin vermemesi gibi nedenlerden dolayı Çarlık hâkimiyeti altında bulunan Türkler arasında basın-yayın faaliyetlerinin ortaya çıkış tarihi, çevre kültürüne göre daha geç bir döneme rast gelir. Bu anlamda basın-yayın faaliyetlerinin esas olarak canlandığı dönem Rus-Japon Savaşı'nın⁸ ardından yaşanan Birinci Rus İhtilali⁹ sonrası

⁸1904-1905 Rus-Japon Savaşı, 1898 yılında Çin'in Port Arthur Limanı'nı ele geçiren Ruslar 1891 yılında başlattıkları Sibiryâ Ötesi demiryolunu 1904'te ikmal ederek bu mühim limana dayanmışlar, tesislerini buralara kadar genişletmişlerdi. Bundan tedirgin olan Japon hükümeti Rusların Uzak Doğu'daki yayılışını durdurmaya karar verdi. 26 Ocak 1904'te Japonlar Rusların Port Arthur limanında bekleyen gemilerine saldırarak bazılarını yaktılar. Böylece II. Nikola'nın tahtta onuncu yılı dolmadan 29 Ocak 1904 senesinde Rus-Japon Savaşı başladı. Bu savaş, Rusya'nın harp konusunda yetersizliğini göstermesiyle beraber, ordunun başında bulunanların hazineyi tamamıyla talan ettiklerini de ortaya koydu. Neticede Port Arthur'daki Rus donanması mağlup edildi. Mançurya'daki Rus orduları Laoyan yakınlarında yenilgiye uğratıldı. Rusya 23 Ağustos 1905'te barış istedi. Rusya'nın Japonya karşısında yenilmesi halk arasında büyük bir üzüntü doğurdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. "The Russo-Japanese War in Global Perspective", *World War Zero*, ed. John Steinberg-David Wolf, Volume II, 2006; Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Azeri- Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK, Ankara 2006, 48-57.

⁹ 1905-Birinci Rus İhtilali, Rus Çarlığı, 1904-1905'te yaşanan Rus-Japon Savaşı'nı kaybetti. Rus-Japon Savaşı'nda Rus maliyesi önemli oranda zarar gördü. Sadece Rusya'nın tahakkümü altında bulunan halklar değil, Ruslar dahi açlık, yoksulluk yaşıyordu. Bunun üzerine 1905'te Petrograd'da halk ayaklandı, Çarlık askerleri halka ateş açtı ve kanlı bir gün yaşandı. Bu olay tarihe "Kanlı Pazar" olarak geçti. Bu hadise sonucu yaşanan siyasî başkaldırı ve toplu gösteriler tarihi kaynaklarda "1905 Yılı Rus Devrimi" veya "Birinci Rus Devrimi" diye adlandırılan olayların başlamasına sebebiyet verdi. Ülke arazisini, Kafkasların güneyini isyan dalgaları, toplu grevler ve mitingler sardı. Rus Çarı'nın yaşananlar neticesinde Duma'yı açması kısmi bir serbestlik ortamı yarattı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Azeri- Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK, Ankara 2006;

dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin matbuat alanında diğer soydaşlarına göre daha hızlı bir gelişim gösterdiği görülür. Özellikle Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ticaretin gelişmesi, demiryolu ulaşımının sağlanması, yeni fabrika ve iş yerlerinin açılması onu bir cazibe mekânı hâline getirmiştir. Bunda şüphesiz Bakü petrol sanayisinin büyük bir rolü vardır. Bu dönemde Bakü'nün açık bir pazar hâline gelişiminin kanıtı olarak Nobel, Tilmansa, Liste gibi zenginlerin buralara yatırım yapması gösterilebilir.¹⁰

Bakü şehri tüm bu özelliklerinin yanı sıra XIX. yüzyılda kültür ve medeniyet merkezine de dönüştü. Bu kültür ve medeniyet merkezinde yetişen aydınlar grubu yeni düşünce tarzları ve çağdaş bir edebiyat meydana getirdiler. Aydınların zihnini meşgul eden meseleler, düşünceden kaleme döküldü ve bunlar toplumun aksayan ve zayıf yönlerini tespit ederek bu yönde tedbirlerin alınması gerektiğini düşündüler. Bu çerçevede halkın "savadlanması" yani eğitilmesi, cehaletle mücadele edilmesi gibi konulara öncelik vererek eğitim, hayriyecilik, cemiyetçilik, basın ve matbuat gibi faaliyetleri desteklediler ve birçoğunun da öncüsü oldular.

1.1. ÇARLIK DÖNEMİ EĞİTİM SİYASETİ VE AZERBAJYCAN'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan sosyal ve kültürel hayatındaki gelişmelerin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa Tiflis'te bunun dışında Rusya'nın diğer bölgelerinde yaşayan ve faaliyet gösteren Azerbaycan aydınları Azerbaycan Türkçesinin ana dil olarak ön plana çıkmasında, halk arasında eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Bu aydınların gayretleri ile Azerbaycan'da ilk ana dilli eğitim mektepleri açılmış, halka eğitimden başlamak üzere millî şuur kazandırılmaya çalışılmıştır.

Nikolay Romonof Padişahlığının Muhtasar Tarihçesi, çev. R.Yusufzade, 5; Hugh Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia 1855-1914*, New York 1962, 219-260.

¹⁰Bakü'de petrol, yüzyılın en önemli hammaddesi olarak hem siyasî ve ekonomik bir kaynak hem de toplumsal ve kültürel bir araca dönüştü. Millî sermayedarlar aydınlarla olan ilişkiler ağı çerçevesinde kültür faaliyetlerine yaptıkları yardımlarla millî hareketlere maddî yönden destek olarak milletleşme sürecine de katkıda bulunmuş oldular. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Petrolün Sihirli Dünyası: Bakü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

1.1.1. Çarlık Rusyasının Eğitim Siyaseti

1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile birlikte Azerbaycan topraklarının güneyi İran'a bırakılırken, kuzeyi ise Rus Çarlığı'na bırakıldı. Bu tarihten itibaren Çarlık idaresi altında bulunan Kuzey Azerbaycan'da ilkokul ve yüksek okul alanında yürütülen politika bütünüyle belli bir ideolojiye göre düzenlendi ve eğitim alanında yürütülen bütün faaliyetler sömürgecilik (müstemleke) siyasetini gerçekleştirmeye yönelik hazırlandı. Bu politikaya göre Azerbaycan'da Çarlık hâkimiyeti öncesi okul ve medreselerde elde edilen kazanımlar inkâr ediliyor, önemi hiç derecesine indiriliyor, Ruslaştırma yoluyla hükümete sadık memur kadrolarının hazırlanmasına yönelik eğitim sistemi oluşturulmaya çalışılıyordu. Çarlığın Azerbaycan'da uyguladığı yönetim anlayışı, Azerbaycan halkını “maddî ve manevî baskı altında tutmak” ve “Ruslaştırmak” amaçlarına yönelikti. Bu nedenle Rusya, kendi çatısı altında bulunan Hristiyan halklara tanıdığı hakların birçoğunu Azerbaycan Türklerine tanımamıştı.¹¹ Çarlık Rusyasının bu eğitim siyaseti aydınlar tarafından da eleştiriliyordu. Millî mekteplerin bir varlık göstermesi halinde Çarlık idaresi derhal müdahale ederek bu mektepleri kapatıyordu. Abdulla Şaik'in bu konuyla ilgili olarak “Millet medeniyet uğrunda çalışmak, çabalamak bir ihanet; çalışmamak ise sadakat sayılmaktadır” sözleri Çarlık Rusyasının Azerbaycan'daki eğitime müdahalesini gösteren somut sözlerdi.¹²

Bu dönemde eğitimin birçok meselesi henüz çözümden uzaktı. Eğitim alanına ayrılan bütçe de çok azdı. Örneğin 1840 yılında Güney Kafkasya'da eğitim işleri için ayrılan bütçe bir milyona yakın iken vilayet ve ilçe idarelerinin aynı yılda olan harcaması 1075 manat civarında idi. Böyle bir durumda hiç kuşkusuz eğitimin normal koşullarda seyrine bir engel teşkil ediyordu.

Çarlık yönetimi Azerbaycan'ı “Ruslaştırma” siyasetini başarıya ulaştırmak için bir yandan halk üzerinde nüfuz sahibi olan din âlimlerini ve mollaları kontrol altında tutmaya çalışırken, diğer yandan halkı Rus okullarında eğitim görmeye mecbur bıraktı. Bu amaçla Çarlık yönetimi Şii ve Sünniler için iki ayrı dinî idare oluşturarak

¹¹ Okan YEŞİLOT, “Çarlık Yönetiminde Azerbaycan”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.XVIII, Ankara 2002, 544; Ebulfez SÜLEYMANLI, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 35.

¹² Abdulla ŞAİQ, *Əsərləri*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1977, 128-130.

bütün molla ve âlimleri bu idare aracılığı ile kendine tabi birer memur gibi kullandı.¹³

Azerbaycan Türklerine Rus okullarında eğitim verilmesi bölgede İran nüfuzunu zayıflatmak ve kısa süre içerisinde Müslüman ahaliden “Ruslaşmış Kapıkulları” oluşturmak esasına yönelikti. Bu dönemde devletin yürüttüğü “Ruslaştırma” siyasetinin amacına uygun yeni öğretmen (üçitel) kadroları yetiştirilmişti.¹⁴ Fakat Azerbaycan Türkleri ne Rus memuriyetini kabul eden mollalara, ne de söz konusu Rus okullarının mezunlarına itibar etmeyerek Hükümet tarafından göreve getirilen mollaları “Defter Mollası”, Rus okullarında eğitim alanları da “Rus Balası” diyerek dışlıyordu.¹⁵ Rus yönetimi Kuzey Azerbaycan’a tamamen hâkim olmak için burada hala güçlü olan İran kültürü ve siyasi nüfuzunu da yok etmeye çalışmaktaydı. Bu amaçla 1870 yılında mahalli idarelerde Farsça kullanımı yasaklanarak Azerbaycan Türkçesinin kullanılması teşvik edilmekteydi.¹⁶

Çarlık Rusyası idaresindeki Azerbaycan’da eğitim alanında yürütülen politika bütünüyle Çarlık Rusyasının emellerine, onların sömürge siyasetlerini hayata geçirmeye yönelikti.¹⁷ Bu eğitim politikası Sovyetler Birliği döneminde yazılmış kimi eserlerde de ele alınmış ve eleştirilmiştir. Örneğin Z. B. Göyüşov 1960 yılında yazdığı eserinde Rusya’nın uyguladığı eğitim siyaseti ile ilgili olarak, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan’ın tamamen eğitimsizler ülkesi olduğunu ve Çarlık idaresinin Türkleri her vasıta ile cahil bırakmaya çalıştığını yazıp, 1897 yılında Rusya İmparatorluğu halkının ilk nüfus sayım sonuçlarına göre Azerbaycan’ın Bakü ve Gence vilayetlerindeki ahalinin okuryazar oranının sadece % 4,6 olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Çarlığın Azerbaycanlılar için ana dilde okullar açmadığını ve halk kitlelerini eğitime işinde aydınlara her vasıta ile mâni olduğunu ve bu sahadaki bütün teşebbüslerin engellendiğine yönelik değerlendirmeler de yapmaktaydı.¹⁸

¹³ Mehmet Emin RESULZADE, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1921, 13.

¹⁴ Nesip NESİPLİ, “Azerbaycan’ın Millî Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, C.VII, S.1, 135.

¹⁵ RESULZADE, *a.g.e.* 14.

¹⁶ NESİPLİ, *a.g.m.* 141.

¹⁷ Gönül ALİYEVA, *SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, 122.

¹⁸ Z.B. GÖYÜŞOV, *Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri: XIX. Əsrin İkinci Yarısı*, AzSSR EA, Bakı 1960, 22.

Çarlık rejimi Azerbaycan Türkçesiyle gazete ve dergi çıkarılmasını devlet için tehlikeli bir durum olarak atfetmekte ve bu konudaki talepleri reddetmekteydi. Azerbaycan'da halkın eğitim taleplerine Rus memurları tarafından olumsuz yaklaşılmasının sonucunda eğitim faaliyetleri tamamen cahil mollaların eline bırakılmıştı. Bunlar çocuklara hiçbir dünyevî bilgi vermemekte hatta onların gerek akli gerekse ruhî yönden gelişmelerini olumsuz etkilemekteydi.¹⁹

1.1.2. Yenileşme Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

XIX. yüzyılın ilk çeyreği Azerbaycan için eğitim-öğretim alanında yeni bir dönemin başlangıcıydı. Bu dönemde Azerbaycan aydınları halkın okuma-yazma oranının artması için uğraşmış, yeni eğitim kurumlarının açılması için ilgili kurumlara müracaat etmiş, birçok zor durumla karşılaşmış olsalar da bir manada amaçlarına ulaşmışlardı.²⁰ Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri Usul-i Cedit²¹ okullarının açılması idi. Bu okulların yanı sıra Azerbaycan'da Rus-Tatar Okulları (Russkaya Tatarskaya Şkola) da yaygınlaşmaya başlamıştı.²²

¹⁹ GÖYÜŞOV, *a.g.e.* 23-24.

²⁰ TALİBOV, *Azerbaycan'da Məktəb və Pədaqoji Fikir Tarixi*, Ünsiyyət, Bakı 2000, 170.

²¹ Usul-i Cedit (eğitimde yeni metot), İsmail Bey Gaspıralı tarafından esasları ortaya konan bu metoda göre hece usulüne dayalı okuma yöntemi ve ezberciliğe dayalı sistem reddedilirken okumaya-yazmaya aynı derecede ehemmiyet veriliyordu. Zira Gaspıralı'nın görev yaptığı Zincirli Medresesi'nden ayrılması da bu eski metodu eleştirmesiyle bağlantılıdır. Gaspıralı bu düşüncesini ilk olarak 1881'de yayımladığı *Russkoye Musulmanstvo* (Rusya Müslümanlığı) adlı eserinde dile getirmiş ve medreselerde reform yapılması gerektiğini kati bir biçimde dile getirmişti. 1884 yılında Bahçesaray'ın Kaymazağa Mahallesi'nde ilk usul-i cedit mektebini açan Gaspıralı bu mektepte usul-i savtiye denen sesli metodu uyguladı. Böylece öğrenciler heceleri tek tek ezberlemek yerine harfleri öğrendiler. Gaspıralı'nın usul-i cedit mekteplerinde kız öğrenciler de eğitim almaktaydı. Kısa zamanda tüm Rusya Müslümanları arasında usul-i cedit metodunu uygulayan mekteplerin sayısı arttı. Nadir DEVLET, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 17; Taha AKYOL, "Usul-i Cedit", *DİA*, C.VII, 1993, 211-213; Ahmet KANLİDERE, *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars Conciliation or Conflict? (1809-1917)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.

²² Rusya Müslümanları arasında XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rus- Tatar Mektepleri adı verilen eğitim kurumları ortaya çıkmaya başladı. İlk okul tarzında olan Rus-Tatar mekteplerinde Farsça, Rusça ve anadil dersleri veriliyordu. Mektebin masrafları ayrı kişiler ya da halktan toplanan yardımlarla karşılanmaktaydı. Sadece Rusça muallimlerinin ücreti hükümetçe ödeniyordu. Azerbaycan'da ilk Rus- Tatar Mektebi 1875'te aslen bir Kazan Tatarı olan Tauhiddin Mamleyev tarafından Kazah'ın Salahlı Köyünde açıldı.. Mektebin programında Azerbaycan Türkçesi, Rusça okuma yazma, din, hesap, jimnastik ve güzel yazı gibi dersler bulunuyordu. Bakü'deki ilk Rus-Tatar mektebi ise 20 Ekim 1887'de Sultan Mecid Ganizade ve Habib Bey Mahmudbeyov tarafından açıldı. Mektebin programında ana dil, Rusça, Farsça, matematik, coğrafya, tarih ve din dersleri mevcuttu. Hande AYDIN, *İlk Kadın Gazetesi Işık'ın (1911-1912) Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, 14; Rus-Tatar mektepleri ve Bakü'nün ilk Rus-Tatar mektebi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin ÖHMƏDOV, *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri*, C.IV, 277-289; Haşım Bəy VƏZİROV, *Bakıdaki Rusi-Mesəlmani Məktəblərin İyirmi Beş İllik Yubilesi Münasibəti İlə*, yay. haz. Ə. Tahirzadə-İ. Calallı, Nurlar, Bakı 2004; Okan YEŞİLOT, *a.g.e.* 57.

XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Çarlık hâkimiyetine girdikten sonra buradaki okullarda eğitim-öğretim genel olarak iki istikamette yol aldı. İlki, geleneksel okul ve medreselerden oluşuyordu. Medreselerde okuyanlar için düzenlenmiş programa Kur'an ve din derslerinin yanı sıra felsefe, tarih, tıp ve astronomi gibi dersler de dâhil edilmişti.²³ Böyle okulların kurucuları halkın içinden çıkan, dinî eğitim görmelerine rağmen dinî konularda gereken vasfa sahip olmayan kişilerdi. Özellikle dönemin bilgili öğretmen ve aydınları tarafından açılan okul ve medreselerdeki eğitim-öğretim, dinî hükümlerden tamamen arınmasa da mezun olanların çoğu Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapçayı iyi derecede biliyordu. Azerbaycan'da eğitim-öğretimin ikinci istikameti eğitim-öğretim dilinin Rusça olduğu devlet okulları oldu. Bu okullarda az da olsa pedagojik formasyon dersleri görmüş olan öğretmenler görev alıyordu. Azerbaycan'da kaza okulları, merkezi hükümetin onayladığı 2 Ağustos 1829 tarihli Kafkasya Ötesi okullarının ilk tüzüğüne göre Gence, Şuşa, Kuba, Bakü, Nahçıvan ve Ordubad şehirlerinde açıldı. Bu iki sınıftan oluşan kaza okullarında din, okuma, güzel yazma, matematik, Rusça ve mahalli diller de öğretiliyordu. Azerbaycan'da ilk kaza okulu, 20 Aralık 1830 tarihinde Şuşa'da açıldıktan sonra bunu 1831 tarihinde Nuha'da, 1832 tarihinde Bakü'de, 1833 tarihinde ise Gence'de açılan okullar takip etti.²⁴

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kafkasya okullarının 1853 yılında yapılan tüzüğüne göre "iptidaî mektepler" (ilkokul) adıyla Azerbaycan'da yeni okullar açılmaya başlandı. Tüzüğe göre ilkokullar bir ya da iki sınıftan oluşabilmekteydi. Böylece Azerbaycan'da 1854 yılında ilkokulların temeli atılmış oldu. Aynı yıl Kuba'da ve Ordubad'da, 1856 yılında ise Lenkeran'da bir ilkokul açıldı.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da "Müslüman Okulları" adı ile bilinen eğitim kurumları faaliyet gösterdi. Bu okullar Azerbaycan'ın maarifperver aydınları tarafından kuruldu. Böyle bir okul fikrini ilk kez Abbas Kuliğa Bakühanov²⁵ hazırlayarak

²³ Gönül ALİYEVA, *a.g.e.* 122.

²⁴ TALİBOV, *a.g.e.* 170-171; H. ƏHMƏDOV, *XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi*, ABU Təhsil, Bakı 2006, 10.

²⁵ Abbas Kuliğa Bakühanov (1794-1847), XIX.yy'ın birinci yarısında Azerbaycan'ın tanınmış şair, yazar ve tarihçisi olup, millî uyanış devrinin büyük şahsiyetlerindedir. Avrupai metotlarla yazılmış eserleri ve fikirleriyle Azerbaycan'ın millî ve kültürel uyanışının öncülerinden olmuştur. En önemli eseri *Gülistan-ı İrem* adını taşımaktadır. Bu eser Azerbaycan medeniyetinin zengin tarihine hasredilmiş kaynakların toplanması ve sistemli bir hale getirilmesi bakımından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bakühanov, tarihçiliği halkın vatanseverlik hislerinin oluşmasında bir eğitim vasıtası olarak görmektedir.

Kafkasya Ötesi gubernatörü olan General Rozen'e²⁶ takdim etti. Bakühanov, Müslüman okullarının açılmasının çok mühim olduğunu ve Bakü'de açılması gerektiğini savundu. Müslüman Okullarında üç sınıf ve üç öğretmen bulunuyordu ve bu üç öğretmenden birinin Rus diğer ikisinin de Müslüman olması gerekiyordu. Rus öğretmenin birinci sınıfta alfabe, okuma-yazma ve kelime bilgisi; ikinci sınıfta matematik ve fonetik; üçüncü sınıfta ise coğrafya ve tarih dersleri vermesi; Müslüman öğretmenlerin ise ilk sınıfta alfabe, Kur'an, Farsça ve Türkçe çeşitli konularda ders vermeleri belirlendi.²⁷

10 Nisan 1849 tarihinde Gence'de Azerbaycan'da ilk Müslüman Okulu açıldı. Bu okulda, Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Rusça; matematik, coğrafya, tarih dersleri okutuldu. Gence'den sonra Şuşa'da Müslüman - Şii Okulu açıldı. Bu okulda Azerbaycan Türkçesi, Arapça, Farsça ve Rusça; matematik, coğrafya, tarih, Rus kanunları ve güzel yazı dersleri verildi.²⁸ Müslüman okulları devlet okulları olarak Kafkasya Eğitim Dairesi'ne değil, Genel Valiliğe bağlıydı. Bu okullara özel kontrol uygulanmaktaydı.²⁹

XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın eğitim tarihinde önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden Müslüman okulları çok az faaliyet göstermesine rağmen millî okulların gelişmesine ortam hazırladı. Müslüman okullarında eğitim görenlerin çoğu daha sonra kendileri de okullar açmak yoluyla halkın bilinçlendirilmesi için çalışmaya başladılar.³⁰

Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında da eğitim daha önceki yıllarda olduğu gibi mektep ve medreseler eliyle sürdürülmeye devam ederken 1860 yılında Azerbaycan'ın ilk ortaokulu ve 1865 yılında Bakü'de dört sınıflı yüksek ilkokul esasında bir gimnazya açıldı.³¹ Bu gimnazyalar halk arasında "Usul-i Cedit Mektepleri" olarak adlandırılıyordu. Bu okullarda ana dilin yanında Farsça ve Rusça da öğretilmekteydi. Kafkasya ve Azerbaycan'da "usul-i cedit" ile eğitim veren

²⁶ General Grigory Rozen (1782-1841), Rus İmparatorluk Ordusu'nun generali olan bir Alman subayıydı. Yedi yaşındayken orduya katıldığı bilinen Rozen, Napolyon Savaşları'nda aktif olarak görev aldı. 1809 yılından itibaren rütbesi hızla yükseltilerek 1827'de Litvanya'ya gönderilen orduya Kolordu Komutanı olarak atandı. 1830-1831'deki Kasım Ayaklanması'nı bastırdı. Ömrünün yol yıllarında ise Kafkasya Gubernatörlüğü yaptı.

²⁷ ALİYEVA, *a.g.e.* 125.

²⁸ TALİBOV, *a.g.e.* 174-175.

²⁹ VELİYEV, *a.g.e.* 96.

³⁰ H. ƏHMƏDOV, *a.g.e.* 292.

³¹ ALİYEVA, *a.g.e.* 122.

ilkokul 1890 yılında Ordubad'da Mehmet Sıtkı Seferoğlu³² tarafından açıldı.³³ Seferoğlu tarafından 1894 yılında Nahçıvan'da Terbiye³⁴ adı ile bir okul daha açıldı.³⁵ Burada üç öğretmen ve 93 talebe vardı.³⁶ 1890'da Azerbaycan'da 12 gimnazyum (lise-edebiyat) ve 1 Realni (lise-fen) var olup, bu gimnazyalarda eğitim gören yaklaşık 5.700 öğrenciden ancak 91 tanesi Türk idi. Aynı yıllarda Şamahı'da, Kuba'da, Salyan'da ve Bakü'de de Usul-i Cedit okulları açıldı.³⁷ Bununla beraber 1894 tarihinde Neriman Nerimanov da Azerbaycan'da ilk kütüphaneyi açabilmek için izin alabildi.³⁸ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da yenileşme hareketlerinin gelişmesi ile aydın grubunun sayısı arttı. Bu aynı zamanda halk içinde yaşanan bir uyanışın ve canlanışın da bir göstergesi idi.³⁹

Bunların yanı sıra Azerbaycan'da halk ilerleyişini mümkün kılmak adına öğrencilerin yanında öğretmenler için de çeşitli okullar açıldı. Bu okulların içinde en önemlileri arasında sayılan Gori Seminaryası'nda⁴⁰ Azerbaycan kültür ve fikir hayatına yön veren pek çok aydın yetişmiş ve eğitim almıştır. Azerbaycan'daki eğitim kurumları için öğretmen yetiştirmede 1876 yılında açılan⁴¹ bu seminaryanın büyük rolü vardır. Gori Seminaryası'nın 1879 yılında Azerbaycan'da açılan

³²Mehemmed Tağı Sıtkı Seferoğlu (1854-1903), eğitimci, şair ve gazeteci Sıtkı'nın Ordubad şehrinde açtığı kütüphane, dönemin aydınlarının uğrak mekânı haline gelmişti. Burada şiirler okunur ve tahlil edilir, İran, Türkiye ve Rusya'dan gelen gazeteler takip edilirdi. 1894'te Nahçıvan'da açtığı Terbiye isimli okuldan Hüseyin Cavid, Aziz Şerif, Alikulu Gamküsar, Memmedali Seferov gibi çok değerli isimler yetişti. bkz. Məhəmməd Tağı SİDQİ, *Əsərləri*, Çaşıoğlu, Bakı 2004, 3-18.

³³ Nesrin Sariahmetoğlu KARAGÜR, "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.XIX, 297; Okan YEŞİLOT, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, 58.

³⁴Mekteb-i Terbiye, Sıtkı Seferoğlu tarafından açılan bu mektepte Anadil, Farsça, Matematik, Tarih, Coğrafya ve günde bir saat de Rusça dersleri veriliyordu. Bir süre sonra Rus-Tatar Mektebi adını alan okulda H. Cavid, M.S. Ordubadi, Alikulu Kemküsar, İbrahim Abilov vb. dönemin önemli aydınları yetişti.

³⁵ M. İSMAYILOV, *Azərbaycanın Rusiya İlə Birləşdirilməsi Ve Onun Mütərəqqi, İqtisadi Ve Mədəni Nəticələri: XX. Əsrin Əvvəlləri*, AzSSR EA, Bakı 1956, 270-271; Ahmet CAFEROĞLU, "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", *TK*, S.18, 1964, 133; A.B. TAYMAS, "Azerbaycan'da Usul-i Cedit Hareketleri", *TK*, S.18, 1964, 122-123.

³⁶ A. CAFEROĞLU, *a.g.m.* 132.

³⁷ H. BAYKARA, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, 56.

³⁸ Okan YEŞİLOT, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci*, 60.

³⁹ Nadir DEVLET, *a.g.e.* s.23

⁴⁰Gori Seminaryası, 1876'da faaliyete başlayan okulun Rus, Ermeni ve Gürcü şubeleri vardı. Ancak Müslüman öğretmen kadroları için ihtiyaç artınca 3 Eylül 1879'da Azerbaycan şubesi de açıldı. Bu şubenin müfettişi görevine Şamahı doğumlu Aleksey Osipoviç Çernyayevski getirildi. Çernyayevski Azerbaycan'ın köy ve kentlerini bizzat dolaşarak okula öğrenci topladı. Gori Muallimler Seminaryası Azerbaycan öğretmen kadrolarının hazırlanmasında büyük rol oynamıştır. C.M. Kuluzade, Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov, Reşit Bey Efendiyev, Feridun Bey Köçerli gibi önemli isimler bu okuldan mezundur. "Qori Müəllimler Seminariyası", *AXCE*, C.II, 2004, 155-156. Detaylı bilgi için bkz. Fikrət SEYİDOV, *Qori Seminariyası və Onun Məzunları*, Maarif, Bakı 1988.

⁴¹ Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 114.

şubesiinden Üzeyir Hacıbeyov, Neriman Nerimanov, Reşit Bey Efendiyev, Feridun Bey Köçerli gibi önemli aydın eğitim görüp mezun olmuştur.⁴²

1.1.3. 1906-1907 Azerbaycan Müslüman Muallimler Kurultayı

Azerbaycan muallimlerinin Birinci (1906) ve İkinci (1907) Kurultaylarının hazırlanması ve düzenlenmesi Azerbaycan'ın eğitim tarihinde önemli bir adımı teşkil etmektedir. 1905-1907 Rus İhtilali Azerbaycan'ın kültürel yaşamını derinden etkiledi. Bu dönemde Azerbaycan'da gazetelerin sayısını hızla artarken özgürlük yanlısı olan cesur yazarlarında sayısı çoğaldı. Böyle bir zamanda Azerbaycan öğretmenleri okuma-yazmayı arttırmak, cehaleti ortadan kaldırmak, eğitimi zorunlu hale getirmek, eğitimdeki geriliği-eksikliği gidermek ve eğitim faaliyetlerini geliştirmek adına bu konuların görüşülüp tartışılacağı ve kararların alınacağı bir kurultay toplanması ihtiyacını hissettiler.⁴³

Debistan, Muallimler Kurultayı'nın düzenlenmesine ayrı bir önem atfetmiş ve bu konu dergide ele alınmıştır. Hem Azerbaycan eğitim tarihinde önemli bir yeri olması dolayısıyla hem de derginin redaktörü olan Ali İskender Caferzade'nin bu kurultaylarda üstlenmiş olduğu role binaen derginin okuyucu kitlesi de bilgilendirilmek istenmiş ve kurultaya dikkat çekilmiştir. Dergide kurultaya bir hikaye metninde atıfta bulunulmuştur:

Abdullah, ben dün Muallimler Kurultayına gittim. Burada yüzlerce Müslüman muallimi bir arada birbirleriyle tartışırken buldum. Dayım muallimlerin ve aydınların biz çocuklara ve Azerbaycan halkına en iyi ne şekilde eğitim verilmesi gerektiği hususunda tartışıklarını söyledi. Bugün kurultayın son günüdür. Dikkatle ne tür konulardan konuşulduğunu dinledim. Bu sohbetlerde en çok beni etkileyen konu ise Müslüman kızların okutulup, avamlıktan kurtarılma meselesi oldu...⁴⁴

Muallimler Kurultayı düzenlenmesi fikri en çok Hasan Bey Zerdabi, Neriman Nerimanov, Abdulla Şaik, Üzeyir Hacıbeyov⁴⁵, Mahmud Mahmudbeyov, Ferhad

⁴² İsrail İSMAYILOV, *Dünya Azərbaycanlıları XX. Əsrde*, Azərb. DHA, Bakı 1997, 8.

⁴³ Hüseyin ƏHMƏDOV, *Nəriman Nərimanovun Pedaqoji Fikirleri*, Maarif, Bakı 1979, 32; Türyan ƏZİZOV, *Azərbaycan XX. Əsrin Əvvəllərində*, Zaman, Bakı 1997, 95.

⁴⁴ Ali İskender CAFERZADE, "Gayretli Gimnazya Şagirtleri", *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 12-14.

⁴⁵ Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948), Karabağ'ın Ağcabedi köyünde doğdu. Küçük yaşlarında ailesiyle birlikte Şuşa'ya gitti ve ilk eğitimini burada aldı. 1899-1904 yılları arasında Gori Muallimler Seminariesi'nde okuduktan sonra bir müddet Bakı'de öğretmenlik yaptı. *Kaspi, Hayat, İrşad, Molla Nasreddin, Terakki, İkbal, Hakikat, Azərbaycan* vb. gazete ve dergilerde "Ordan Burdan" başlığı altında "Filankes", "Üzeyir", "Behmenkes" vb. muhtelif imzalarla yazıları neşredildi. Makaleleri kadın eğitimi ve özgürlüğü, ana dil, öğretmenlerin durumu başta olmak üzere sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel içerikliydi. 1908 yılında sahnelediği Leyli ve Mecnun operası ile yakın doğuda operanın temellerini atan Hacıbeyov'un ayrıca Şeyh Senan (1909), Rüstem ve Söhrab (1910), Şah Abbas ve

Ağazade vb. aydınlar tarafından savunuluyordu.⁴⁶ Kurultayda görüşülmesi planlanan yeni programların düzenlenmesi, programlara uygun ders kitaplarının hazırlanması, okuma ve yazma için kolay olan yeni usulde eğitim, köy öğretmenlerinin durumu, ana dilinin eğitimi ve diğer meselelerle ilgili birçok konunun ortaya konmasında yenileşme taraftarı öğretmenlerin rolü büyüktü. Kurultay hazırlıklarına Mayıs 1906 yılından başlayan öğretmenler kurultayda görüşülecek konuları belirleyerek ayrı ayrı veya toplu halde düşüncelerini fikirler şeklinde hazırladı. *Debistan*'ın 1906 yılında yayımlanan 8. sayısında Kurultay komisyonunun hazırladığı programda kurultayın görevleri aşağıdaki şekilde belirleniyordu:

- 1.Hâl-i hazırda bulunan programları gözden geçirerek çağın gerektirdiklerine göre yeniden program tertip etmek.
- 2.Yeni tertip olunan programa muvafık kitaplar tayin ve telif etmek.
- 3.Okuma ve yazma usulünü kolaylaştırmak.
- 4.Köy öğretmenlerinin vaziyetlerine dair meselelerle ilgilenmek.
- 5.Darülmualimin (Seminarya) programını gözden geçirip zamana uygun olarak yenilenmesini talep etmek.
- 6.Üyeler tarafından takdim edilen meseleleri mecliste halletmek.⁴⁷

Kurultayın başkanlığını Nerimanov ve Zerdabi yaptı. Nerimanov, toplantıların birinde "lâl usul" olarak adlandırılan eski eğitim usulünün iptalini hükümetten talep etmeyi teklif etti, onun bu isteği oy çokluğu ile kabul edildi.⁴⁸

Birinci Kurultay'da (15 Ağustos 1906) okullarda ana dil ders saatlerinin sayısını arttırılmasına, yeni ders programları hazırlanması ve bunlar dahilinde eğitim verilmesine, okullarda verilen eğitimin niteliğinin arttırılmasına, tatil günlerini doğru belirlemeye, ilkokulun ülke genelinde zorunlu olmasına, eğitimde yeni metotlar kullanıp gelişmeye, kalkınmaya ve çocuklara yönelik faydalı ders kitaplarının

Hurşid Banu (1912), Aslı ve Kerem (1912), Harun ve Leyla (1915) ve Köroğlu (1937) başta olmak üzere çok sayıda opera eseri bulunmaktadır. Üzeyir Hacıbeyov'un doğum günü olan 18 Eylül, Azerbaycan'da "millî müzik günü" ilan edilmiştir. bkz. *Üzeyir Hacıbəyli Bibliografiya*, ed. Zemfira Səfərova, Bakı 2009, 4-19; Bəkir NƏBİYEV, *Üzeyir Hacıbəylinin Ömürnaməsi*, Şərq-Qərb Nəşriyyat, Bakı 2012.

⁴⁶Sifai SƏFƏROVA, "Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayları", *Azərbaycan Müəllimi*, 4 Ekim 2013, 8; Manaf SÜLEYMANOV, *Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim*, Azərənəşr, Bakı 1987, 13.

⁴⁷"Kafkəz Müsəlman Muəllimlər Meclisinin Məramnamesi (Program)", *Debistan*, S.8, 2 Ağustos 1906, 16; Z. GÖYÜŞOV, *H. Zərdabi Səçilmiş Əsərləri*, 78-79; Misir MƏRDANOV, *Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayları*, Çaşıoğlu, Bakı 2008, 18; Hüsəyn ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedaqoji Fikir Tarixi*, 267.

⁴⁸Z. GÖYÜŞOV, a.g.e. 78.

neşredilmesine karar verildi.⁴⁹ Birinci Kurultay sona erdikten sonra kurultay kararlarını uygulamakla sorumlu komisyon Bakü Şehir Duması Okullar Komisyonu Başkanlığı'na bir rapor hazırladı. Komisyona verilen bu raporda ana dilin temel ders olarak değerlendirilmeyişi sebebiyle okullarda ana dilin tam olarak öğrenilememesi ve ana dil eğitimi üzerinde bir kontrolün olmayışı gibi durumlar göz önünde bulunduruldu. Bu durumun Müslümanları kültürel açıdan geri bıraktığı ve dolayısıyla eğitim faaliyetlerine karşı da ilgisizleştikleri dile getirildi. Bütün bunların sonucu olarak da yüksek okullarda eğitim gören Müslüman çocuklarının az olduğu veyahut hiç olmadığı belirtiliyordu.⁵⁰ Kurultay kararlarını uygulamakla görevli komisyon devlet karşısında aşağıdaki maddeleri kurultay adına ileri sürdü:

- 1.Kurultayca üzerinde çalışılmış Azerbaycan- Türk dili programının onaylanması.
- 2.Azerbaycan-Türk dili dersinin Azerbaycan Türkleri için zorunlu ders olarak kabul edilmesi.
- 3.Ana dili dersinin kurultay tarafından düzenlenmiş eğitim programına uygun olarak verilmesi.
- 4.Eğitim planında yer alan derslerin Kurultay tarafından düzenlenen programa göre uygulanması.
- 5.Müslüman nüfusun çok olduğu yerlerde millî derslerin yapıldığını kontrol edecek olan müfettişlerden birinin Müslüman olması.
- 6.Ana dili dersi veren öğretmenlerin haklarının diğer öğretmenlerin hakları ile eşit olması.
- 7.Şehir ve köy okullarında meslek dersi veren bölümler açılması.⁵²

Komisyonunda daha sonra valiye sunulmak üzere bir mektup da hazırlandı. Bu mektup komisyon üyelerinden F. Ağazade, M. Mahmudbeyov, S. S. Ahundov tarafından hazırlandı ve komisyon başkanı Zerdabi tarafından imzalandı.⁵³ Mektup valiye aşağıdaki meseleleri sunuyordu:

- 1.Kafkasya Müslümanlar Seminaryası'nın Azerbaycan şubesini Müslüman merkezlerden birine taşımak.
- 2.Bu bölümü öğretmen okuluna dönüştürmek.
- 3.Bu seminaryada Azerbaycan Türk dilini temel ders olarak programa koymak.
- 4.Müslüman öğretmenlerin haklarını başka öğretmenlerin haklarıyla eşitlemek.
- 5.Her şehirde kız Rus-Tatar mektebi açmak.
6. Müslüman öğretmenler için pedagojik kurslar düzenlemek.

⁴⁹Əjdər AĞAYEV, *Pedaqoji Fikrimiz: Dünənımız, Bugünümüz*, Elm, Bakı 2000, 38-39; "Qafkaz Müsəlman Müəllimlərinin Birinci Qurultayı", *AXCE*, C.II, 2004, 117-118.

⁵⁰Mübariz SÜLEYMANLI, *Azərbaycan Kulturoloji Fikir Tarixindən (XX əsrin əvvəlləri)*, Nafta-Press, Bakı 2011,173.

⁵²AGAYEV, "Azerbaycan Muallimlerinin I. ve II. Kurultaylarının Teşkil ve Keçirilmesine Dair", *Mektep ve Pedagogjika Tarihi*, S.2, 65-71.

⁵³ AGAYEV, *a.g.m.* 66; Misir MƏRDANOV, *a.g.e.* 23.

7. Ana dilini öğretimine yönelik kursların açılması ve öncelikle bu kurslarda görev alacak öğretmenlerin Türk dili sınavına alınması.
8. Şii- Sünni arasındaki ihtilafa son vermek amacıyla bu ikisi için açılacak olan okullarda bu inanca mensup öğretmenlerin ders vermesi.
9. Tüm umumi mekteplerde Müslüman öğrenciler için bir mescit inşa edilmesi.
10. Tüm okullarda Müslümanlara Kur'an'da yer alanlar haricinde ve Arapça lisanı dışında dualar okutulmaması.⁵⁴

Kurultay düzenleme komitesi bu mektuba ikinci kurultayın programını da ekleyerek Kurultayın 1-15 Haziran 1907 tarihlerinde Gence'de toplanmasına ve yapılmasına dair izin istedi. Çünkü Gence şehri Kafkas Müslüman muallimleri için merkez şehir konumundaydı.⁵⁵ Hazırlıkları Şubat'ın sonuna kadar süren İkinci Kurultay için Mart 1907'de izin ve onay söz konulu mektup Valiye sunuldu. Mektuba eklenen İkinci Kurultay'ın programında ise şu maddeler yer aldı:

1. Kafkasya Müslümanları arasında kadınların eğitim durumlarını geliştirmek için okullar açılması ve bu okullara kadın öğretmenler atanması.
2. Özellikle Bakü'de ve sair şehirlerde Müslüman öğretmenlerin sayısını arttırmak ve onların maddî durumunu iyileştirilmesi.
3. Ana dilin öğrenilmesini zorlaştıran Arap alfabesinin kusurlarını ortadan kaldırmak.
4. Azerbaycan Türk edebî dili temelinde ders kitapları neşretmek ve neşredilen kitapların dayeniden düzenlenmesi.
5. Ana dilinin tedris metodunu seçmek, sanat eğitimi, güzel yazı sanatı, müzik derslerinin ana dilinde yapılması meselelerinin görüşülmesi ve çözülmesi.
6. Ahalisinin çoğunluğunun Müslüman olduğu şehirlerde gimnazy ve realni mekteplerine giriş için yapılan sınavlarda sorulacak soruların içeriğinin düzeltilmesi ve onların eğitim düzeyine dikkat edilmesi.⁵⁷

Nitekim programda kurultay okul müfredatına, pedagojiye, psikolojiye, didaktiğe, doğa bilimlerine, okul hıfz-ı sıhhasına, tarihe, ana dili ve edebiyat tarihine dair derslerin verilmesini dikkate aldı.⁵⁸ Vali, İkinci Kurultay hakkında karar vermek üzere dilekçeyi Kafkasya Tahsil Dairesi Başkanlığına gönderdi. Valilikle başkanlık arasında yapılan yazışmalar 4 Mayıs'ta bitti. Kafkasya Tahsil Dairesi Başkanı, Halk Eğitim Bakanlığı'nın 28 Kasım 1899 tarihinde onayladığı "İbtidâî Okullar Öğretmenlerinin Kurultayı Hakkında Geçici Kuralları"nda yer alan kurultaya halk okullarının bir müfettişe bağlı olan ve bölgede çalışan ilkokul öğretmenlerinin katılma yetkisi olduğu kuralını gerekçe göstererek kurultaya katılanların listesinin

⁵⁴ "Muallimler İctimai", *Füyuzat*, 24 Ekim 1907, S.31, 489- 490; AGAYEV, *a.g.m.* 66.

⁵⁵ M. E. RESULZADE, "İkinci Muallimler İctimai", *Yoldaş*, S.1, 22 Ağustos 1907, 2.

⁵⁷ "Bakü'de Muallimler İctimai", *Füyuzat*, S.30, 15 Ekim 1907, 474-475; Sifai SƏFƏROVA, *a.g.m.* 8.

⁵⁸ AGAYEV, *a.g.m.* 66.

verilmesini istedi. Ayrıca kurultaya yabancı kişilerin katılmasının yasak olduğunu ve kurultayın yalnız yedi gün devam edebileceğini belirterek ilk dilekçeyi geri çevirdi ve toplantının Gence’de yapılmasına da izin vermedi.⁵⁹ Bunun üzerine Azerbaycan’ın Türk öğretmenleri bu sefer kurultayın Bakü’de toplanabilmesi için faaliyetlere başladılar. 26 Mayıs’ta Nicat (Necat) Cemiyeti’nin Başkanı Doktor Hasan Bey Agayev’in imzasıyla Bakü Şehri Belediye Başkanına aşağıdaki dilekçe sunuldu:

Bakü Maarif Cemiyeti ‘Nicat’ tüzüğünün ikinci paragrafına göre halk öğretmenleri kurultay düzenleme hakkına sahiptir. Buna göre cemiyetin başkanı olarak rica ederim. Benim sorumluluğumla Bakü Valiliği öğretmenlerin 25 Ağustos - 5 Eylül 1907 tarihleri arasında ikinci kurultayı düzenlemelerine izin veriniz. Bu dilekçe ile kurultayın programını sunuyorum.⁶⁰

İkinci Kurultay, 25 Ağustos 1907’de Bakü’de toplanarak yukarıda belirtilen programa göre çalışmalarına başladı. İkinci Kurultayın 28 Ağustos tarihli dördüncü toplantısında Ferhat Ağazade, Abdulla Bey Efendiyev, Süleyman Sani Ahundov’la beraber düzenledikleri Arap alfabesi ıslahının yapıldığı “Elifba” kitabının projesini kurultay temsilcilerine takdim etti. Bu konu toplantı protokolünde şöyle belirtiliyordu:

Mevcut alfabenin esnay-ı tedriste tesadüf edilen ve tedrise karşı büyük bir engel teşkil eden kusur ve noksanlarını birer birer tadat edip, Ferhat Bey tertip etmiş oldukları alfabenin bu noksanlarına hali olduğunu yazı tahtası üzerinde göstererek açıklamaya çalışmıştır.⁶¹

Bununla beraber Ferhat Ağazade’nin alfabe projesinin uygulamaya girip girmediği hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Kurultayda bunun dışında neşredilmiş ve neşredilecek olan ders kitaplarının incelenip eğitim ve öğretime uygun olup olmadıklarını tespit etmek üzere de bir komisyon seçildi. Bu komisyonda Mahmud Mahmudbeyov, Aziz Bey Hacıbekov, Ali İskender Caferzade ve Ağaali Kasimov yer aldı.⁶² İkinci Muallimler Kurultayında kurultayın kararlarını uygulayacak komisyon seçildi. Kurultaya Hasan Bey Zerdabi’nin hastalığı dolayısı ile katılamayacağı bildirildi ve kendisinin kurultaya olan katkılarından ötürü teşekkür edildi. Yerine Ali Bey Hüseyinzade atandı.⁶³ F.Ağazade, M. Mahmudbeyov, S. Ahundov, M.

⁵⁹Hüsəyn ƏHMƏDOV, *a.g.e.* 269.

⁶⁰ AGAYEV, *a.g.m.* 69; Misir MƏRDANOV, *a.g.e.* 38.

⁶¹ AGAYEV, *a.g.m.* 70.

⁶²“Bakü’de Son Günlerde İnikad Eden İkinci Muallimler İçtimarı”, *Füyuzat*, S.27, 18 Eylül 1907, 425-428.

⁶³ M. E. RESULZADE, “İkinci Muallimler İçtimarı”, *Yoldaş*, S.2, 29 Ağustos 1907, 1-2.

Efendiyev, A. Velibeyov, A. Talıbzade üye seçildi. Komisyonun ana dil eğitimi konusunda aldığı tedbirlerin başında ana dil öğretmeninin halkının edebiyatını ve gramerini mükemmel şekilde bilmesi gerektiğinden hareketle Rus-Tatar okullarına ana dil öğretmenlerinin sınavla alınması geliyordu. Ayrıca kurultaya gönderilen mektuplardaki isteklere de dikkat ediliyordu. Bu isteklerden biri Gence’de açılan Mekteb-i Ruhaniye’nin programının yeni metotlarla yeniden düzenlenmesiydi. Böyle bir istek bizzat kurumun müdürü olan Akif Efendi tarafından telkin edilmişti.⁶⁴ Bu kurumun programını incelemekle görevli komisyon üyeleri arasında ise Ferhat Ağazade, Ali Cabbar Oruçaliyev, Aliağa Hasanzade gibi dönemin aydınları yer alıyordu. Kurultayda görüşülen bir diğer mesele ise Azerbaycan muallimleri arasında bir ittifakın meydana getirilmesi idi. Bu ittifakın adı Umum Kafkas Muallimler İttifakı şeklinde belirlendikten sonra bu ittifakın kurulmasına hükümetçe izin verilmemesi noktasında da her guberniyanın ayrı ayrı ittifaklar oluşturmasına karar verildi. Bu ittifaklar daha sonradan yapılacak toplantılarda bir araya geleceklerdi.⁶⁵

Muallimler Kurultayı’nın eğitim planı ve programı her ne kadar devlet tarafından onaylanmamışsa da Bakü Rus-Tatar okullarının müdürleri kurultayın tedris planı ve programlarını esas olarak kabul etmişlerdir. Bununla beraber kurultayda alınan kararlar, bazı ders kitaplarının düzenlenmesi, ana dile ayrılan ders saatlerinin artırılması, eğitimde ses usulünün kabulü gibi konular haricinde genellikle gerçekleştirilmedi. Azerbaycan Muallimlerinin Birinci ve İkinci Kurultayları Azerbaycan’da mekteplerin ve eğitimin gelişmesinde atılan en önemli adımlardan biridir.

1.1.4. Hayriyye Cemiyetleri

XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın kültürel hayatında bir ilerleyiş yaşanmaktaydı. Bununla birlikte Çarlık Rusyası baskı siyasetini maarifçilik sahasında daha da ileri götürüyordu. Bilgisizlik ve cehalet karşı acilen mücadeleye ihtiyaç vardı. Bakü’de Azerbaycan Türklerinin yalnızca %19’u okuma yazma biliyordu.⁶⁶ Bu durum dikkate alınmadığı gibi Azerbaycan

⁶⁴*Füyuzat*, 425.

⁶⁵“Muallimler İctimai”, *Füyuzat*, S.29, 7 Ekim 1907, 461-462.

⁶⁶Hüsəyn ƏHMƏDOV, *a.g.e.* 261.

sermayedarlarının ve imkânı olan aydınlarının Devlet Dumalarında yaptıkları konuşmalarında mektep açma talepleri de görmezden geliniyordu. Bakü başta olmak üzere şehirlerin büyümesi, ticaretin gelişmesi ve sosyo-kültürel ilişkiler toplumsal dayanışmayı da sağlayarak hayır cemiyetlerinin gelişmesini doğrudan etkiledi.⁶⁷ Umumiyetle, Hayriye Cemiyetlerinin açılmasına olan ihtiyaç gün geçtikçe artıyordu. Buna istinaden Azerbaycan aydınlarının gayretleriyle halkın kültürel seviyesinin artmasına çalışan Bakü zenginlerinin desteği sayesinde Hayriye Cemiyetleri açılmaya başlandı. Hayriye Cemiyetleri, bir cemiyet olmalarının ötesinde eğitime verdikleri desteklerle ön plana çıktılar. Neşr-i Maarif, Nicat, Saadet gibi hayır cemiyetleri birçok öğrencinin eğitim görmesine, barınmasına, beslenmesine ve yetişmesine katkı sağladıkları gibi Azerbaycan Türklerinin sosyal yaşantısına da müspet etkide bulunmuştur.

1.1.4.1.Nicat (Necat) Cemiyeti

Bakü’de Müslümanlar arasında okuma yazma oranını artırmak için açılan ilk cemiyet 1906 yılındaki Nicat (Necat) Cemiyeti oldu.⁶⁸ Cemiyetin 9 Mart’ta kurulduğu ilan edildi.

1906 yılının Ağustos ayında hükümet Nicat Cemiyeti’nin resmi açılışına izin verdi. Azerbaycan’da kimsesizlere, evsizlere, yoksullara, yaşlı ve hastalara destek olmak; eğitim almaya imkânı olmayan çocuklara yardım etmek gibi insani fikirlerle hareket eden kişilerden ilki Hasan Bey Zerdabi idi ve kendisi Nicat Cemiyetinin çalışmalarına da faal olarak katılıyordu.⁶⁹ Ayrıca M. Mahmudbeyov, M. Azizbeyov, N. Nerimanov, S M. Efendiyev Nicat Cemiyetinin faal üyeleri, M. E. Resulzade ise

⁶⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu KARAGÜR, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, 16.

⁶⁸ C. Cavadov, Azerbaycan’da ilk hayriye cemiyetinin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu hakkında kesin bir fikir olmadığını, fakat Hasan Bey Zerdabi’nin 25 Kasım 1905’te *Hayat* gazetesinin 107. sayısında yayımladığı “Cemiyet-i Hayriyye Binası” adlı makalesinin bu konuya açıklık getirdiğini, bu makalenin Azerbaycan’da ilk hayriye cemiyetinin kuruluş tarihini açıkladığını belirtmektedir. Ancak buna rağmen Hüseyin Əhmədov *Azərbaycan Məktəb və Pedaqoji Fikir Tarixi* adlı eserinde kurulan ilk cemiyeti Nicat olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. CAVADOV, *Azərbaycanda Xəyriyyəçilik Hərəkatı*, Elm, Bakı 1999, 22-24; Nüşabə MƏMMƏDOVA, *XX. Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Milli-İctimai Təşkilatlarının Maarifçilik Fəalliyəti*, Təhsil, Bakı 2005, 29-31; Hüseyin BAYKARA, *Azərbaycan’da Yenileşmə Hərəketləri XIX. Yüzyıl*, 135; S. SÜLEYMANOVA, *a.g.e.* 169; “Nicat”, *AXCE*, C.II, 2004, 271-272.

⁶⁹ CAVADOV, *a.g.e.* 22.

cemiyetin başkanı idi.⁷⁰ 22 Ağustos 1906'da Nicat Cemiyetinin nizamnamesi tasdik edildi. Nizamnamede cemiyetin amaçları şu şekilde izah ediliyordu:

1. Müslümanlar arasında maarifi, savadı (okuma-yazma) yaymak ve Müslüman çocuklarına ibtidai, orta ve yüksek eğitim vermek,
2. Ana dilin ve edebiyatın gelişmesine yardım etmek,
3. Müslüman ahalinin karanlığa meyletmiş avam kısmının içinde buldukları felaketten kurtulmasına muhtelif yollar ve tedbirlerle maddî ve manevî yardım etmek.⁷¹

İlk zamanlar cemiyetin başkanı Murtaza Muhtarov, İsa Aşurbeyov; katibi ise M. B. Hacıbeyov idi.⁷² Milletın maariflenmesine çalışan Nicat Cemiyeti bazı durumlarda imkânsızlıktan, bazen de diğerk hayır cemiyetleri ile yerli yersiz çekışmelerden dolayı nizamnamesinde yer alan vazifelerinin bir kısmını yerine getiremiyordu. Başka cemiyetler gibi Nicat da halk tarafından toplanan yardımlar ile finanse ediliyordu. Muhtelif sebeplerden Nicat Cemiyeti Hüseyin Arablisnki ve M. Aliyev'i Moskova'ya eğitim alması için gönderemedi, Üzeyir Hacıbeyov ise burs almaktan mahrum edildi.

Nicat Cemiyeti'nin kütüphanesinde farklı derslerde eğitim düzenleniyordu. 11 Mart 1906'dan 11 Nisan 1906 tarihine kadar düzenlenen derslere 1129 Azerbaycanlı, 172 Rus 43 Gürcü iştirak etmişti.⁷³ Nicat Cemiyeti, Müslümanlar arasında okuma yazmanın yaygınlaşmasında akşam kurslarına büyük önem veriyor ve bu sahada büyük işler görüyordu. Cemiyet 1907 yılında yeni akşam kursları açtı. 1909'da bu kurslarda eğitim görenlerin sayısı 280'e yaklaştı. Ayrıca Nicat Cemiyeti'nin teşebbüsü ile 1906-1910 yılları arasında Gence'de Medrese-i Ruhani, Şamahı'da Uhuvvet, Ağdam'da Darülfen, Nuha'da Hakikatüs-Sıbyan, Lenkeran'da Behçet mektepleri açılmıştı.

Nicat Hayriye Cemiyeti'nin nezdinde pedagojik edebiyat bölümü de faaliyette bulunuyordu. Bölümün maksadı Azerbaycan dilinin yazımını ve telaffuzunu düzenlemek, halk muallimlerine de bu sahada yardım etmektir. Bölümün çalışmalarına pedagoğ ve edebiyatçı A. Hüseyinzade ve A. Kemal Bey de iştirak etmekteydi.

⁷⁰ M. İSMAİLOV- M. İBRAHİMOV, *Azərbaycan Neft Sənayesinin İnkilaba Qədərki Tarixi*, Elm Nəşriyyat, Bakı 1991, 47; Məmmədəli BABAŞLI, "XX. Əsrin Əvəllərində Azərbaycanı Millî Oyanış Və Maarifçilik Hərəkatı", *Journal of Qafqaz University*, S.12, 232.

⁷¹ C. CAVADOV, *a.g.e.* 22-24.

⁷² Mübariz SÜLEYMANLI, *Azərbaycan Kulturoloji Fikir Tarixindən (xx əsrin əvvəlləri)*, 95.

⁷³ Hüseyin ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedagoji Fikir Tarixi*, 262.

Nicat Cemiyetinin yayın organı olan *Nicat* gazetesi⁷⁴ 14 Kasım 1910'da İ. Aşurbeyov'un redaktörlüğü ile çıkmaya başlamış ve 30 Haziran 1912 yılındaki son sayısına kadar (80) halkın maariflenmesini esas gaye olarak kabul etmiştir. Bakü'de *Kaspi* matbaasında basılan gazetede Azerbaycan Türkçesinin yazımıyla alakalı makaleler neşredilmiştir.

1.1.4.2. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Bakü Müslüman Cemiyeti, Tagiyev'in başkanlığında açılan bir cemiyettir. Sekreterliğine Ahmet Agayev'in seçildiği cemiyet Mirza Asadullayev, Ağabala Guliyev, İsa Bey Hacinski, Kamil Bey Seferaliyev, İsrafil Hacıyev, Ali Bey Hüseyinzade, Hasan Bey Zerdabi gibi zengin ve aydınlardan meydana geliyordu.

Müslüman Cemiyeti Hayriyesinin amacı; fakir Müslümanları himaye etmek, fakir çocukları sanat okullarında ücretsiz okutmaktır.⁷⁵ Tagiyev, gazeteler vasıtasıyla Kafkasya'da liseyi bitirmiş ve yüksek tahsil yapmak için maddî imkânı olmayan Türklere yardım edeceğini duyurduğunda birçok genç bu yolla yüksek tahsil yapma imkânı buldu.⁷⁶ Birinci Dünya Savaşı sırasında çok faal olan cemiyet göçmenlere yardım ederek onların her türlü ihtiyacını temin etti. Ayrıca Nargin Adası'nda⁷⁷ tutsak olan Türk askerlerine yiyecek ve giyecek yardımı yaptı.⁷⁸ Tagiyev aynı

⁷⁴Nicat (Necat) gazetesi, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça olarak haftada bir defa -cumartesi günü- çıkan ictimai- siyasi, edebî gazetedir. 20 Kasım 1910 yılında neşredilmeye başlayan *Nicat*'ın son sayısı 30 Haziran 1912'de çıkmıştır. *Nicat* Bakü milyonerlerinden İsa Bey Aşurbeyov'un redaktörlüğü ve finansörlüğü ile Bakü'deki Kaspi Matbaası'nda basılmıştır. "Nicat Qezeti", ASE, C.VII, 272.

⁷⁵ Nizamnamenin 1.maddesinde Bakü Müslüman Hayriyye Cemiyeti'nin amacı şöyle izah edilmektedir: Hastanelere, sakat evlerine, diğer hayır cemiyetlerinde elden ayaktan düşmüş yaşlıları korumak, ayrıca fakir Müslüman çocukların orta ve yüksek eğitimlerini bitirmeleri için maddî yardım sağlamak. Fakir Müslümanlara giyecek ve yemek vermek, evlere tıbbi hizmet götürmek, nadir durumlarda ise para verilerek eğitim masraflarının ödenmesidir. C. CAVADOV, *Azərbaycanda Xəyriyyəçilik Hərəkatı*, 30-32.

⁷⁶ Bu ilanlarda; 1. Her öğrenciye tahsilinin devamı müddetince 50 ruble verilecektir. Yaz tatillerinde Kafkasya'ya gidiş-geliş masrafları da ayrıca ödenecektir. 2. Öğrenci yüksek tahsilini bitirdikten sonra mutlak surette memleketine dönecek ve milletine hizmet edecektir. 3. Öğrenciler gayri Türklere evlenmeyecektir vb. şartlar öne sürülmüştür. Naki KEYKURUN, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hataları*, İlke Kitapevi, Ankara 1998, 180.

⁷⁷ Nargin Adası, Hazar Denizi'nde bulunan bir ada. Rusya Aralık 1914'ten itibaren Kafkas Cephesi'nde savaştığı Osmanlı askerleriyle geçirdiği Kars, Erzurum ve Ardahan şehirlerinde yaşayan yaşlı, kadın ve çocuk fark etmeksizin Osmanlı esirlerini hapishanelerdeki doluluk nedeniyle buraya getirmiştir. Ada şartları oldukça zorlu ve insan yaşamını tehdit eden boyutlardaydı. "Cehennem adası" ve "yılanlı ada" diye de anılan Nargin'de esirler açlık, susuzluk, tifo ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar ile soğuktan yaşamlarını yitirirler, cansız bedenleri kazılan kuyulara atılırdı. Detaylı bilgi için bkz. Akif AŞIRLI, *Nargin Adasında Türk Esirleri*, Elm ve Təhsil, Bakı 2011.

⁷⁸ Müslüman Hayriye Cemiyeti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Betül ASLAN, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Karşı Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000; M. İSMAİL- M. İBRAHİMOV, a.g.e. 46.

zamanda Petersburg'ta yapılan Müslüman Hayriye Cemiyeti binasının yapımı için de para gönderdi.⁷⁹Petersburg'taki Müslüman Hayriye Cemiyeti üyeleri okul açmak ve yoksul Müslümanlara yardım etmek için Tagiyev'den yardım istemiş Tagiyev de buna karşılık Petersburg Müslümanlarına 11 bin manat göndermiştir.⁸⁰ Bakü Müslüman Hayriyesi hakkında bilgiler ve cemiyet için toplanan ianeler *Debistan*'da da yer almış böylece *Debistan* aracılığı ile halkın bağışta bulunması sağlanmaya çalışılmıştır.⁸¹ Azerbaycan kültürel mirasında eşsiz yere sahip olan bu cemiyet⁸², 1918 yılında Bakü'de çıkan karışıklıklarda binasının yakılmasıyla faaliyetlerine son vermek zorunda kalmıştır.⁸³

1.1.4.3.Saadet Cemiyeti

Saadet Cemiyeti 7 Haziran 1907 yılında açıldı. Cemiyetin açılmasına H. Z. Tagiyev, H. Resulov, M. Efendiyev, A. Dadaşov gibi isimler faal olarak iştirak etti. Saadet Mektebi'nin nizamnamesine göre cemiyetin maksadı Bakü şehrindeki dinî mektep ve medreselerin yeni esaslar gözetilerek yeniden kurulmasıdır. Değişen zamanın şartlarına uygun olarak yeni dinî tahsil müesseselerinin, öğretmen enstitülerinin ve bunlardan başka yüksek öğretim kurumlarının açılması da yine cemiyetin amaçları arasında yer alıyordu.⁸⁴

1907 yılında "Saadet" adlı yeni usulde bir mektep teşkil edildi.⁸⁵ Bu mektepte 7-10 yaş arası çocuklar eğitim alıyordu. Yine 1910-1911 yılında Şah Mescidi'nde Hacı Samet Haydarov adlı bir hayırsever'in yardımıyla ona ithafen "Samediyeye" adı verilen bir mektep açıldı.⁸⁶ Mektep müfredatlarının hazırlanmasına Ferhat Ağazade rehberlik etti.⁸⁷

⁷⁹M.İSMAİL- M. İBRAHİMOV, *a.g.e.* 46.

M.İSMAİL- M. İBRAHİMOV, *a.g.e.* 47.

⁸⁰ N. NƏRİMANOV, *H. Zeynalabidin Tağıyev'in 50 İlliyi, Məişətə və Cəmətə Xidmətləri, Öner Nəşriyyatı*, Bakı 1994, 32-33.

⁸¹ *Meclisin Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesinin hesabına 750 manat iane toplandı*. Caferzade Ali İskender, "İyd-ı Fıtr", *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 12-13.

⁸² Mübariz SÜLEYMANLI, *Azərbaycan Kulturoloji Fikir Tarixindən (xx əsrin əvvəlləri)*, 94.

⁸³ Okan YEŞİLOT, *a.g.e.* 63.

⁸⁴ C.CAVADOV, *a.g.e.* 85.

⁸⁵ Hüseyin ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedaqoji Fikir Tarixi*, 263.

⁸⁶ Nəsiman YAQUBLU, "Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyəti Təsisatlarının Tarixi", *525-ci qəzet*, 4 Şubat 2014, .6.

⁸⁷ N. MƏMMƏDOVA, *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan*, 152-153; "Səadət Məktəbi", *ASE*, C.VIII, 367; C. CAVADOV, *a.g.e.* 86; "Səadət", *AXCE*, C.II, 2004, 336-337.

Saadet Cemiyeti, mektep açmanın dışında başka muhtelif hayır işleri ile de uğraşıyordu. Cemiyet nezdindeki mektepte esasen dinî terbiye verilirdi ve yedi yaşından 10 yaşına kadar çocuklara mektepte dinî ilimler öğretilir, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça tedris edilirdi. Mektepte Ali Bey Hüseyinzade de ders veriyordu.⁸⁸ Mektebin rehberi olarak görülen Ali Bey Hüseyinzade, Üzeyir Hacıbeyov'u, Ferhat Ağazade'yi ve Paris'te tahsil görmüş Ceyhun Hacıbeyov'u da mektebe davet ederek, onlarla birlikte çalıştı.⁸⁹

1908 yılında Saadet Cemiyeti'nin ilk ve orta mekteplerinde 132 çocuk okuyor yedi muallim de ders veriyordu. Azerbaycan'da 1905 yılından sonra açılan cemiyetler Kafkas Dahili İşler Komiserliğinin Tedris İdaresini rahatsız etmeye başladı. Bakü Şehir Belediye İdaresi defalarca cemiyetlerin kimliği konusunda malumat talep ediyordu. Cemiyetin maksadı Nuha'dayaşayan Müslüman cemaat arasında ilim ve maarif yaymak, bilhassa ilk eğitimi ana dil olan Azerbaycan Türkçesinde tedris etmek ve her çeşit maarifin gelişmesine yardım etmekten ibaretti.⁹⁰

1.1.4.4.Neşr-i Maarif Cemiyeti

Bakü'nün ve etrafındaki rayonların kültürel-maarif hayatında Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin özel bir rolü vardı. Bu cemiyet Bakü'de Müslümanlar arasında okuma yazmayı yaygınlaştırmak için açılan cemiyetlerin önde gelenlerindendi.⁹¹

Neşr-i Maarif Cemiyeti 1906 yılında kuruldu. 20 Temmuz 1906'da nizamnamesi hazırlanan cemiyetin kurucuları arasında Bakü Şehir Duması'nın Vekili İsmail Bey Seferaliyev, Bakü Şehir İdaresi'nin üyesi ve mühendis Mehmed Hasan Hacınski, Bakü tacirleri Asadullah Ahmedov, Aliğa Hasanov ve Ağahüseyin Tagiyev ile petrol sanayicisi Hasan Mustafayev yer alıyordu. İsmi zikredilenlerin haricinde 1906-1917 yılları arasında cemiyette Hasan Bey Zerdabi, Ahmet Bey Agayev, Habib Bey Mahmudbeyov, Sultan Mecid Ganizade gibi eğitimci aydınlar⁹²; Ahund Molla Ali Ekber Abbaskuluzade, Hacı Mirza Ebu Turab Ahundov, Ahund Molla Ağa

⁸⁸ "Səadət Məktəbinin Müdiri Əli Bəy Hüseynzadə", *Azərbaycan Mütəllimi*, 21 Şubat 2014, 9.

⁸⁹ Mübariz SÜLEYMANLI, *Azərbaycan Kulturoloji Fikir Tarixindən (XX Əsrin Əvvəlləri)*, Bakı 2011, 95.

⁹⁰ M. BABAŞOV, "Bakı Müsəlman Ruhani Səadət Cəmiyyəti", *Elm Qazeti*, Bakı 1991, 13; M. BABAŞOV, "Milli Təhsilimizin İnqışafında Həyriyyəçi- Maarifpərvər Qurumların Rolü", *Qafqaz Univesitetinin Quruluşunun II. İldönümünə Həsər Olunmuş Elmi- Metodik Konfransın Materialları*, Bakı 1995, 1-2.

⁹¹ Mübariz SÜLEYMANLI, *a.g.e.* 95.

⁹² "Neşr-i Maarif", *ASE*, C.VII, 1983, 235.

Alizade ve Ahund Şeyh Cevad gibi din adamları; Hacı Zeynelabidin Tagiyev, Ağa Musa Nagiyev, Aşurbeyovlar, Şemsi ve Mirza Asadullayev ve Murtaza Muhtarov gibi zenginler vardı.⁹³ Cemiyetin çalışmalarında ayrıca N. Nerimanov, M. Ahundov, M. Azizbeyov da büyük faaliyet gösterdi.⁹⁴ 24 Kasım 1906 yılında yapılan toplantıda Hacı Zeynelabidin Tagiyev cemiyetin başkanı seçilirken sekreteri *Debistan* dergisinin redaktörü Ali İskender Caferzade oldu.⁹⁵

10 Kasım 1906'da Bakü Şehir Duması'nın salonunda Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin açılışı yapıldı.⁹⁶ 1907 yılına gelindiğinde Neşr-i Maarif Cemiyeti, Nicat Cemiyeti ile birlikte faaliyet göstermeye başladı. Cemiyet Balahani'de 30 kız öğrencisi olan bir okul açtı.⁹⁷ 1907 yılında Bakü'de bir sınıflı üç mektep açan Cemiyet ayrıca Suruhani'da, Ramana'da ve Bakü'nün başka köylerinde ilk olarak yeni usulle eğitim veren okullar açtı.⁹⁸ Umumiyetle 1907-1912 yıllarında Neşr-i Maarif cemiyeti 15 mektep açtı. Bunların yapımı ve korunmasına ise 32.656 bin manat harcandı.⁹⁹ Bu cemiyetin bütün mekteplerinde eğitim ücretsiz idi.

Cemiyet sadece maarif işleri ile meşgul olmaya başlamış ve 16 mektebi finanse etmişti. Bu mekteplerin ikisini kız mektebi oluşturuyordu. Aynı mekteplerde 152 kız 979 erkek çocuğu eğitim görüyordu.¹⁰⁰ Cemiyet mektepleri için 500 manatlık abone listesi oluşturulmuştu. Bu gazete ve dergiler; *Vokrug Sveta, İzvestie Po Narodni Za Obrazovanie, Narodniy Uçitel, Mekteb, Debistan* vs. idi.¹⁰¹ Cemiyet fakir çocukları tedris levazımatı ile yüksek mekteplerde okuyanları ise burslar yardımıyla temin ediyordu.

⁹³Nüşabe MƏMMƏDOVA, *Nəşr-i Maarif Cəmiyyətinin Yaranması və Fəaliyyəti*, Elm, Bakı 2005, 36-37.

⁹⁴“Nicat”, *ASE*, C.VII, 1983, 272.

⁹⁵Ali İskender Caferzade, *Debistan*'ın redaktörü olduğu için dergide Neşri Maarif Cemiyeti ile ilgili haberler, ilanlar yer almaktadır. Bu yazılar Neşri Maarif Cemiyetinin resmi açılışını halka duyurmak için ve cemiyete bağış toplamak aynı zamanda üye kazandırmak için kaleme alınmıştır. Bkz. “Neşri-Maarif Cemiyeti”, *Debistan*, S.12, 30 Eylül 1906, 16; Ali İsgender, “Neşr-i Maarif Cemiyetinin Resm-i Güşadı”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 13-14; Neşr-i Maarif Cemiyetine Üzv Olmaq”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 14; “Neşr-i Maarif Cemiyetine Üzv Olmaq”, *Debistan*, S.17, 20 Aralık 1906, 15.

⁹⁶ N. MƏMMƏDOVA, “*Nəşri-Maarif*” *Cəmiyyəti*, 30.

⁹⁷ M. ƏLƏKBƏRLİ, *Azərbaycanda Xalq Maarifinin İnqışaf Yolu*, Azərnəşr, Bakı 1945, 126.

⁹⁸ A. Ə. HÜSƏYNZADƏ, *Seyid Hüseynin Pedaqoji Fəaliyyəti və Maarifçilik Baxışları*, Maarif, Bakı 1991, 40.

⁹⁹ HÜSEYN ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedaqoji Fikir Tarixi*, 264.

¹⁰⁰Misir MƏRDANOV, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, C.I, Təhsil, Bakı 2011, 149; MƏMMƏDOVA, *XX. Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan*, 122-123;

¹⁰¹ HÜSEYN ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedaqoji Fikir Tarixi*, 264.

Aynı yıl Neşr-i Maarif hem Azerbaycan'da hem de taşrada kalan yerlerde tahsil alanlara yardım ediyor ve burs veriyordu. Cemiyetin burs verdiği talebeler içerisinde kız mektebinin 6 öğrencisi, Tiflis Muallimler Enstitüsünün iki öğrencisi, Moskova Kommersiye Enstitüsünün ve Petersburg Mülki Mühendisler Enstitüsünün de talebeleri yer alıyordu. Azerbaycan aydınları Neşr-i Maarif cemiyetinin çalışmalarına faal iştirak etmekle beraber hem de onları takdir ediyorlardı. Aydınlar bu cemiyetlerden çok umutluydular, halkın nicasını, saadetini ve parlak geleceğini buralarda arıyorlardı.

XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan eğitim sisteminin en büyük sorunlarından biri seminarya eğitimi almış öğretmen kadrolarının eksikliğiydi. Dolayısıyla Neşr-i Maarif Cemiyeti millî öğretmen kadrolarının yetişeceği bir öğretmen okulu açmaya karar verdi ve 24 Aralık 1907'de Habib Bey Mahmudbeyov'un evinde bir yıllık İslam Darülmüellim Seminaryası faaliyete başladı.¹⁰² Seminarya için İstanbul'dan ders kitapları getirildi. Mahmud Bey Mahmudbeyov, Ferhat Ağazade, Gaffur Reşat Mirzazade ve Yusuf Efendiyev gibi tecrübeli Azerbaycan Türkü pedagoglarla birlikte Türkiye'den Mehmet Cevdet İnançalp davet edildi. Yaşları 21-35 arasında değişen ve Azerbaycan'ın pek çok yerinden gelen öğrencilerden diploma almaya hak kazananlar, Neşr-i Maarif, Saadet, Necat gibi hayır cemiyetlerinin okullarında görev yapabiliyorlardı.¹⁰³

Hayriye cemiyetleri sadece Bakü şehrinde değil, Azerbaycan'ın başka şehirlerinde örneğin Gence'de de açılmıştı. 1860 yılında açılan Gence Hayriye cemiyetinin maksadı çocukların tahsile davet edilmesine maddî yardım göstererek yeni mektepler, kütüphaneler, derslikler açmak; buna uygun kitaplar neşretmek, mekteplere muallim temin etmek, muallim kadrolarının hazırlığına da dikkat etmekti.¹⁰⁴

Bunlar haricinde Azerbaycan'ın kültür hayatına ışık tutan bir diğer cemiyet ise Bakü'de valinin izni ile kurulan Hidayet Cemiyeti idi. Bu cemiyet 1904 yılında Bu cemiyetin amacı dinî fanatizme karşı mücadele etmektir.¹⁰⁵ Ayrıca sokaklarda kadınları rahatsız edenlerle, para için adam öldürenleri valiye bildiriyorlar ve ceza

¹⁰² Sevda SÜLEYMANOVA, *Azərbaycanda İctimai- Siyasi Hərəkat (XIX. Yüzdilliyin Sonu- XX. Yüzdilliyin Əvvəlləri)*, Azərbaycan Dövlət Kitap Palatası, Bakı 1999, 150.

¹⁰³ C.CAVADOV, *a.g.e.* 78; N. MƏMMƏDOVA, "Nəşri-Maarif" Cəmiyyəti, 115-116.

¹⁰⁴ "Müsəlman Xəyriyyə Cəmiyyətləri", *AXCE*, C.II, 2004, 234.

¹⁰⁵ Nəsiman YAQUBLU, "Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyəti Təsisatlarının Tarixi", *525-ci qəzet*, 4 Şubat 2014, 6.

almalarını sağlıyorlardı. Cemiyetin idare heyeti on kişiden oluşuyordu. Tagiyev, İsa Bey Hacinski, Mir Muhammed Kerim¹⁰⁶, Molla Ruhullah¹⁰⁷, Ahmet Agayev cemiyetin faal kadrosunda yer alıyordu. Cemiyet batıl inançların ve dinî fanatizmin halk üzerindeki tesirini azaltmaya çalışıyordu.¹⁰⁸ Cemiyet üyeleri bu çalışmalarını yaparken mollalarla mücadele ediyordu ve onlar tarafından tehdit ediliyorlardı. Bu tehditlerin sonunda 12 Ocak 1912'de Molla Ruhullah evinde namaz kılarak öldürüldü ve Mir Muhammed Kerim'in de evi yakıldı.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Mir Mehmed Kerim Mircafer el-Bakuvi (1853-1938), Dönemin Bakü kadısı olan Bakuvi, yine dönemin önde gelen hayırsever şahsiyetlerinden olan Tagiyev'in yakın dostudur. *Keşfü'l-Hakayık* isimli üç ciltlik *Kur'an* tefsir eserini Tagiyev'in desteğiyle Kaspi matbaasında neşretme imkanı bulan Bakuvi bu eserde kadın tahsili meselesine değinmişti. Bakuvi aynı zamanda *Kur'anı* Azerbaycan Türkçesine çeviren ilk kişidir. Kendisi eski usul eğitim sistemini eleştirerek sadece medrese tahsilinin yeterli olamayacağını, bu eğitimin çağdaş metotlarla da desteklenmesi gerektiğini ifade eder. bkz. Ə.R. FƏRHADOV, "Mirməhəmməd Kərim Mircəfər el-Bakuvi və Maarifçilik", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, 175-181; Eray DEMİRLİ, *Mir Muhamməd Kerim El-Bakuvi*, Marmara Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

¹⁰⁷ Molla Ruhullah Ahundov (1850-1912), Eğitimi Kazvin'de tamamladıktan sonra Bakü'de din eğitimi vermeye başlayan Molla Ruhullah toplumun tüm kesimleri üzerinde geni etkisi bulunan cahil din adamlarıyla var gücüyle mücadele etti. Bu türden din alimlerinin toplumu felakete sürüklediğini düşünen Molla Ruhullah, *Hayat ve İrşad* gibi gazete ve dergilerde eğitimle ilgili yazılar kaleme alırken hayır cemiyetlerinde de aktif görevler üstlendi. Qılman İLKİN, *a.g.e.* 255-258.

¹⁰⁸ Okan YEŞİLOT, *a.g.e.* 65.

¹⁰⁹ Cemiyetin isimlerini valiye bildirdikleri kişiler arasında Molla Ruhullah ile aynı köyde yaşayan Meşedi Hacıoğlu da bulunuyordu. Bu kişi kendisinin ceza almasından sorumlu kişi olarak Mollayı gördüğünden nitekim kendisini 16 Ocak 1912 tarihinde evinde öldürdü. Gılman İLKİN, *Bakı ve Bakılılar*, 218; M. İSMAYIL- M. İBRAHİMOV, *El Atası*, Azərnəşr, Bakı 1994, 53-54.

1.2. XIX. YÜZYILIN SONU - XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AZERBAJCAN'DA BASIN FAALİYETLERİ

1.2.1. *Debistan*'ın Yayınlanmasına Kadar Azerbaycan'da Basın Hayatındaki Gelişmeler

Çarlık Rusyası, Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra bu coğrafyada kalıcılığını sağlamak amacıyla bir dizi siyaset takip etti. Bu siyasetlerin esas nüvesini “baskı” unsuru tesis ediyordu. Baskı siyaseti Azerbaycan'da en çok kültürel alanda hissediliyordu ve bu durum da en çok yayıncılık faaliyetlerini etkiliyordu.

XIX. yüzyılın en büyük haberleşme organı basındı. Bu nedenle Çarlık Rusya basın üzerinde titizlikle duruyor ve onu kendi aleyhinde kullanılacak olası bir güç olarak tasavvur ediyordu. Hem ele geçirdiği bölgeleri kendine bağlamak hem de olası isyan hareketlerini önlemek için Azerbaycan'da basın yolu ile meydana gelebilecek millî bir oluşumun en büyük karşıtıydı. Bu gibi sebeplerden dolayı uzun yıllar Azerbaycan'da basın-yayın faaliyetleri gelişemedi. Bu durum ancak Birinci Rus İhtilali'nden sonra değişerek Azerbaycan Türklerinin kültürel hayatında bir canlanma meydana geldi.

Çarlık Rusyası'nın basını bu şekilde engelleme siyasetine rağmen Azerbaycan'da ana dilde bir gazete çıkarmak için birtakım teşebbüsler de yaşanmıştı. Mesela Birinci Rus İhtilali'ne kadar olan dönemde Rusya'da Türkçe olarak 12 gazete ve dergi çıkmış olup, bunların altı tanesi Azerbaycan Türkleri tarafından neşredilmişti.¹¹⁰

Azerbaycan'da ve diğer Türk illerinde yaşanan bu duruma karşılık Hristiyan-Rus tebaası milletler daha serbest bir görünüm arz ediyordu. Bu halklar basın-yayın alanında da serbest bırakıldıkları için Tiflis'te *Tifliskiye Vedomosti* adında bir gazete çıkarıyorlardı. *Tifliskiye Vedomosti* Kafkasya'da Rus dilinde çıkan ilk gazete idi.¹¹¹ Bu gazetenin haftada bir defa yayımlanan *Tatarskiye Vedomosti* (Tatar Haberleri) adında bir de eki vardı. Bu ek önce Farsça, daha sonra Azerbaycan Türkçesinde yayımlandı. Bu durum Azerbaycan Türkçesinin basın organlarında kullanılması konusunda bir ilkti. Gazetede Azerbaycan Türklerinin sözlü ve yazılı edebiyatları

¹¹⁰İbrahim YÜKSEL, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yayınları, İstanbul [t.y.], 92; Nadir DEVLET, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, 210.

¹¹¹ Akif B. ŞAHVERDİYEV, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, Təhsil, Bakı 2006, 5.

hakkında malumatlar veren makaleler bulunuyordu. Bu gazetede Abbas Kuliğa Bakıhanov (Bakühanlı) da tercüme eserleri ile yer alıyordu.¹¹² Birkaç sayı çıktıktan sonra Rus Hükümeti'nin emri ile kapatılan bu ilavenin adı Azerbaycan dilinde *Tiflis Ahbarı* idi ve idarenin Azerbaycan halkına müracaatları, vergi kanunları, resmî haberler, ilanlar vs. yazılar gazetenin içeriğini oluşturuyordu.¹¹³ Bu gazeteden dokuz yıl sonra 1841'de yine Tiflis'te *Zakafkazkiy Vestnik* adlı bir gazete tarafından *Kafkas'ın Bu Tarafının Haberleri* başlığı ile bir ilave yayımlanmaya başladı. Ancak bu gazete de Çarlık Rusyası'nın çeşitli gerekçeler ileri sürmesi neticesinde kapatıldı. Çarlık Rusyası'nın bu gibi ilavelerin Azerbaycan Türkçesinde basılmasına izin vermesi Kafkasya gibi merkezden uzakta bulunan yerlerde halk ile uzlaşma zemini oluşturarak, müstemleke siyasetini daha rahat bir biçimde izlemeyi sağladı.

Azerbaycan basın tarihinde yerlerini alan bu iki ilavenin dışında Azerbaycan aydınlarından Mehmed Ağa Şahtatinski'nin¹¹⁴ tek başına gazete çıkarmak için yaptığı teşebbüsler mali yetersizlik, hükümetin izin vermeyişi vb. sebeplerle sonuçsuz kalmıştı. XIX. yüzyılın ortalarında Mirza Fetali Ahundov¹¹⁵, Mirza Şefi Vazeh¹¹⁶ ile birlikte Azerbaycan Türkçesinde kitaplar neşretmek maksadıyla matbaa kurma işine yönelmişlerdi. Onların da bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmasına

¹¹² Akif B. ŞAHVERDİYEV, a.g.e.6.

¹¹³ Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan'da Yenileşme Haraketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, 53-54; N.F.AXUNDOV, *Azərbaycan Mətbuatının İlki: Əkinici Qəzetinin 100 İlliyi Münasibətilə*, S.N. Bakı 1976, 3-4.

¹¹⁴ Mehmed Ağa Şahtatinski (Şahtatlı) (1846-1931), gazeteci, öğretmen ve siyasetçi olan Şahtatlı Rusya, Almanya ve Fransa'da okudu. Sekiz dilde makaleleri olan Şahtatlı bunun yanında iyi bir ansiklopedisttir. Yazdığı eserlerde sömürgecilik, ırkçılık, kadınların sosyal statüsü, devletlerin ortaya çıkışı, demokrasi, millî egemenlik, din ve şariat konularında yaşadığı döneme göre ilerici fikirler görülmektedir. Musa QULİYEV, *Şahtatinskilər Tariximizdə və Taleyimizdə*, Əcəmi NPB, Naxçıvan 2010, 14-15.

¹¹⁵ Mirza Fetali Ahundov (1812-1878), Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olarak görülen Ahundov, 1812 yılında Şeki'de doğdu. Edebî hayatına "Sebuhi" takma adı ile yazdığı şiirlerle başladı. *Hikayeti-Molla İbrahimhelil Kimyager* (1850), *Sergüzeşti-Veziri-Hani-Lenkeran* (1850), *Hikayeti-Hırs Kuldurbasan* (1851), *Hacı Kara* (1852) adlı eserleri ilk Türkçe tiyatro eserleri arasında yer alır. Arap alfabesinin sadeleştirilmesi ve daha sonra ise Arap alfabesinden tamamen vazgeçerek Türk dilleri için Latin alfabesi kullanılması fikrini ileri sürerek birkaç proje hazırladı ve bu projesini İstanbul'a giderek Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye sundu. Ahundov, Azerbaycan'ın yenileşme hareketinin en önde gelen şahsiyeti olarak kabul edilir. A. CAFEROĞLU, "Mirza Fethali Ahundov", *AYB*, C.II. 436.

¹¹⁶ Mirza Şefi Vazeh (1794-1852), Azerbaycan'da XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başlayan aydınlar sınıfının ilk temsilcileri arasında yer alır. Klasik medrese tahsilinden gelmesine rağmen toplumda yayılan taassubu ve cahil din alimlerini geri kalmışlığın temel sebebi olarak görmüştür ve bu duruma karşı çağdaş yöntemlerle mücadele etmiştir. Usul-ı Cedit okullarının erken dönem örneklerinden birini Gence'de açmıştır. Ayrıca I.Grigoryev'le birlikte eğitimde Farsçanın hakim olduğu bir dönemde ana dilde ders kitapları hazırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz AKPINAR, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1994, 48-49.

rağmen Azerbaycan maarifperverlerine millî matbuat yaratmak için mücadele etmenin gerekliliğini hissettirmişti.¹¹⁷

Rusya hâkimiyetinde bulunan Türk illerinde bizzat Türkler tarafından neşredilen ilk basın organı, 1870'ten sonra Hacı Zeynelabidin Tagiyev¹¹⁸ tarafından çıkarılan *Kaspi* adlı gazete oldu.¹¹⁹ *Kaspi*, Bakü'de daha önce gayrimüslim Rus tebaası kişilerce çıkarılmakta olup, Hasan Bey Zerdabi de bu gazetede bir müddet çalışmış ve yazılarını neşretmişti. 1870'ten sonra Tagiyev, 57. 000 Ruble'ye *Kaspi* gazetesini satın aldı. Rusça çıkan bu gazeteye Tagiyev, *Çırağ* adlı bir Türkçe sayfa ilave etmeyi düşünse de Rus Hükümeti buna müsaade etmedi.¹²⁰ 1895 tarihinden sonra Azerbaycan millî hareketinin liderlerinden olan Ali Merdan Topçubaşov (Topçubaşı)¹²¹ gazetenin redaktörlüğünü üstlendi.¹²² 1870'ten itibaren zaman zaman faaliyetlerine ara vermesine rağmen gazete bütün Kafkasya ve Azerbaycan Müslümanlarının menfaati için çalışmak suretiyle müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti devrine kadar devam etti.¹²³

¹¹⁷ A.B. ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.* 14.

¹¹⁸ Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1838-1924), Azerbaycan'ın en meşhur petrol zenginlerinden birisidir. Çocukluğu çok fakir bir ailede geçen Tagiyev'in aldığı topraklardan petrol çıkınca birden bire zengin olur. Petrol sanayisi, deniz taşımacılığı, balıkçılık, dokuma fabrikası, bankacılık vb. ekonomik faaliyetlerde bulunur. Fakat asıl ününü yaptığı hayır işlerine borçludur. Okuma yazma bilmemesine rağmen eğitime verdiği destek çok önemlidir. Azerbaycan gençlerinin okuması için okullar açar, onları okumaları için yurtdışına gönderir. Kafkaslarda ilk Müslüman Kız Okulu'nu açar (1901). *Kaspi* gazetesini satın alır(1898). 1905 ihtilalinden sonra *Hayat* gazetesini, *Taze Hayat* gazetesini ve *Füyuzat* gazetesini çıkarır. Tagiyev, Müslüman Hayriyye Cemiyeti ve Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin başkanlığını yaparak maddî olarak desteklerini esirgememiştir. İlk defa Kur'an'ı Azerbaycan Türkçesine tercüme ettirir ve birçok kitap bastırır. Ayrıca şehircilik faaliyetlerinde de bulunur. "Milletin Atası" olarak adlandırılan Tagiyev, Azerbaycan tarihinde unutulmaz bir hayırsever olarak geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Okan YEŞİLOT, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayımevi, İstanbul 2015; Gılman İLKİN, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Işık, Bakı 1997; Neriman NERİMANOV, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in 50 İlliyi*, Öner Neşriyyatı, Bakı 1994; Manaf SÜLEYMANOV, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Gençlik, Bakı 1996.

¹¹⁹ Reşit Rahmeti ARAT, "Matbuat", *İA*, C.VII, 1997, 383-385; Ayrıca bkz. Xeyrulla Məmmədov, *Əkinçi'dən Molla Nəsrəddin'ə Qədər*, Yazıçı, Bakı 1987.

¹²⁰ Hüseyin BAYKARA, "1905 ve 1917 Rus İnkılapları Arasında Azerbaycan'da Basın", *TK*, S.18, 1964,114.

¹²¹ Ali Merdan Topçubaşov (Topçubaşı) (1865-1934), 1889'da St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Tiflis ve Bakü mahkemelerinde çalıştı. 1897-1917'de *Kaspi* gazetesinin redaktörü olup, I. Devlet Duması'nda milletvekili ve "Müslüman Grup"un Başkanlığı vazifelerinde bulundu. Rusya Müslümanlarının I. ve IV. Kurultaylarına temsilci olarak katıldı. Zerdabi'nin kızı Peri Melikova ile evenen Topçubaşı, Rusya'daki Türk ve Müslüman toplumların siyasî özgürlüklerini savunarak hukuksal eşitliği teşvik etmiştir. 1917-1920'de Bakü Müslüman Şurası Geçici İcra Komitesi başkanı, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan temsilcisi oldu. Fransa'ya gitmiş ve orada ölmüştür. Cemil HESENİLİ, "Rusya Türklerinin Lideri Ali Merdan Topçubaşı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.27, Ağustos 2000, 139-155.

¹²² Vügar İMANOV, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2003.

¹²³ R.R.ARAT, "Matbuat", 385.

Mart 1918'de Bakü'de Türklere karşı Rusya'dan destek olarak Şaumyan¹²⁴ önderliğindeki Ermeni ve Ruslar tarafından yapılan saldırılar sırasında *Kaspi* matbaası yağmalanmış sonrasında ise Azerbaycan Türklerinin bu en eski yayın organı kapatılmıştır. *Kaspi*'nin yazar kadrosunu Neriman Nerimanov, Hasan Bey Zerdabi, Sultan Mecid Ganizade, Mehemed Ağa Şahtahtlı gibi devrin önde gelen aydınları oluşturuyordu. Şahtahtlı, makalelerinde kadın hakları konusundaki hukuksuzluk, muhafazakârlık, ilimsizlik gibi temaları işliyordu. Aynı zamanda Azerbaycan dilinin sadeleştirilmesi yönünde de görüşlerini öne sürüyordu.¹²⁵ Bununla birlikte gazete Azerbaycan Türklerinin millî uyanışında önemli bir yere sahip olmanın yanı sıra Rusça çıkmak gibi bir mahzuru da beraberinde taşıyordu.

Azerbaycan basınının gelişimde Zerdabi önemli bir yer teşkil eder. *Kaspi* gazetesinin kapanmasından sonra gazetenin Türk milleti adına ehemmiyetini daha da iyi anlayarak ana dilde basın faaliyetlerinde bulunmak isteyen Zerdabi, toplumu bilgilendirmek ve ona yön vermek için ana dilde bir gazetenin çıkarılması gerektiğini düşünmüştür. Zerdabi bu konuda ısrarlı teşebbüsleri neticesinde 1875'te bütün Rusya Türkleri arasında ilk Türkçe gazete olan *Ekinci*'yi çıkarmaya muvaffak olmuştur.¹²⁶ Hasan Melikzade Zerdabi tarafından 1875-1877 yılları arasında yayımlanan gazete Azerbaycan'da birçok ilki gerçekleştirmiştir.¹²⁷ Birtakım imkânsızlıklardan dolayı *Ekinci*'yi toplamda 56 sayı yayımlayabilmiştir. *Ekinci* gazetesi Rus Hükümet memurları ve zengin ağalar karşısında savunmasız durumda bulunan köylüleri, bu hukuksuz muamelelere karşı müdafaa etmiş ve sosyal, iktisadi ve özellikle millî-kültürel konularda Azerbaycanlılara rehberlik etmiştir.

Ekinci gazetesindeki yazılarda ustalıkla sıradan bir makale görüntüsü altında siyasi meseleler ele alındı. 1877'de "93 Harbi" esnasında Azerbaycan Türklerinin birlik olarak bir isyan hareketi çıkarmalarına yardımcı olacağı ve savaş hâlinde oldukları Osmanlı Devleti'ne karşı alakayı arttıracacağı endişesi ile Rus Hükümeti tarafından

¹²⁴ S.G. Şaumyan (1878-1918), Kafkasya Ötesinin siyasî yaşamında mühim bir yere sahiptir. Önce sosyal demokrat daha sonra Bolşevik oldu. Lenin'in arkadaşı olup, RSDİP IV. ve V. Kurultaylarında delege olarak bulundu. 1917'de Kafkasya İşleri Olağanüstü Komiserliğine getirildi. 1918'de Bakü halk komiserliği sovyeti sekreteri oldu ve 20 Eylül 1918'de Bakü Komiserlerinden biri olarak öldürüldüğü söylendi. bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU, "Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.14, Erzurum 2000, 297-302; Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Azeri- Ermeni İlişkileri*, 124.

¹²⁵ A.B. ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.* 63.

¹²⁶ Okan YEŞİLOT, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe, İstanbul 2012, 131.

¹²⁷ "Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi", *Yeni Kafkasya*, S.9, 1926, 5; Şirməmməd HÜSEYNOV, *Həqiqət və Ədalət Çarçısı*, Azərənəşr, Bakı 1998, 20-26; Z. MƏMMƏDOV, *Həsənbəy Zərdabi*, Uşaqəncənəşr, Bakı 1957, 122.

kapatıldı.¹²⁸ Çar Hükümeti gazeteyi kapattıktan sonra Zerdabi'nin artık Bakü'de kalmasını dahi tehdit olarak algılıyordu. Bu durumla ilgili Hasan Bey şöyle diyordu:

Bir gün gimnazyanın direktörü bana serdarın hükmüne göre artık Yekatarinodar şehrine gidip, öğretmenlik yapmam gerektiğini bildirdi. Ben de buna cevaben artık onlarla çalışmadığımı bildirdim. Çünkü ben Bakü'den giderek halk işlerinden uzak kalmayı kendim için ölüm hesap ediyordum.¹²⁹

Ekinci, dilde sadeleşme cereyanını savunduğu için halkın kolaylıkla anlayabileceği bir dil benimsemiş ve problemlerine çözüm üretmiştir.¹³⁰ Kendisinden daha sonra Azerbaycan'da yayımlanan diğer gazeteler de bu istikamette ilerlemiştir.¹³¹ Zerdabi gazeteyi insanlara ana dilini öğreten bir okul gibi görüyor ve şöyle diyordu: “Gazete veya dergi okumak insanın dünyadan haberdar olmasını ve ana dilini öğrenmesini sağlar.”¹³² Zerdabi, gazete okuyanların sayısını arttırmak için çoğu zaman gazeteyi ücretsiz dağıtıyordu. Böylece asrın sonlarında bir dil çevresinde güçlü ve kalabalık bir yazar, gazeteci, fikir adamı kadrosu yetişti.

Zerdabi'den sonra basın-yayım faaliyetleri Celaleddin ve Hacı Said Ünsizade¹³³ kardeşler ile devam eder. Tiflis'te yaşayan ve ruhanî idarenin üyeleri olan bu iki kardeş gazete çıkarmak için hükümete müracaatta bulunur. Kafkas Sansür İdaresi'ne yazdıkları mektuplarda: “Şarklılar da en az Garplılar kadar hakikate ve ışığa can atmaktadırlar. Onları birbirine düşman eden cehalettir.”¹³⁴ diyorlardı.

Ünsizade kardeşler ilk olarak Tiflis'te *Ziya* adlı bir gazete çıkardılar.¹³⁵ Haftalık olarak çıkan bu gazete taşbasımı (litografya) olarak 1880'e kadar 76 sayı

¹²⁸ R.R.ARAT, *a.g.m.* 385.

¹²⁹ H.B. ZERDABİ, *H. Zerdabi Seçilmiş Əsərləri*, yay. Haz. Z.B. Göyüşov, Azərənəşr, Bakı 1960, 232-233.

¹³⁰ Okan YEŞİLOT, *a.g.e.* 167.

¹³¹ Yavuz AKPINAR, *a.g.e.* 90; Gilman İLKİN, *Bakı ve Bakılılar*, Zaman, Bakı 1999,182-183.

¹³² A.B. ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.*46.

¹³³ Ünsizade Kardeşler, Hasan Bey Zerdabi'nin *Ekinci*'sinden sonra Azerbaycan basın hayatında Türkçe olarak çıkan *Ziya-i Kafkasya* isimli gazeteyi çıkarmaya muvaffak olan kardeşler bundan 10 sene sonra ise *Keşkül* isimli bir de dergi çıkarmışlardır. *Keşkül*'de Osmanlı, Azerbaycan, Nogay ve Özbek lehçeleri gibi muhtelif Türk lehçelerinde yazılmış makaleler üslupları değiştirilmeksizin olduğu gibi basılmıştır. *Ziyai-Kafkasya* ve *Keşkül* gazete ve dergilerinin amaçlarından biri de Azerbaycan Türkçesini Osmanlı lehçesine yaklaştırmak olmuştur. Ancak her iki isimde Çar hükümetinin baskıları neticesinde İstanbul'a göç etmek durumunda kalmıştır.İstanbul'da matbuat ve hariciye memuru görevinde çalışmışlardır.

¹³⁴ A.B. ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.* 46.

¹³⁵ Maarife HACIYEVA- Şahin KÖKTÜRK, “Azerbaycan Matbuat Tarihinden”, *TY*, S.101, Ocak 1996, 48; N. ZEYNALOV, *Azərbaycan Mətbuat Tarixi*, ADU, Bakı 1974, 35-36; Ağarəfi ZEYNALOV, “Ünsizade Qardaşların Qəzet Çıxarmaq Cəhdləri”, *XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Məsələləri*, C.II, Elm, Bakı 1985.

yayımlandı.¹³⁶ 1880'den itibaren ise bu gazete *Ziya-i Kafkasya* adını alarak dökme harflerle neşredilmeye başlandı. Said Ünsizade gazetenin neşri için hususi olarak bir matbaa tertip etti. Bu gazete Azerbaycan'da özellikle Arap harflerinin ıslahı meselesi ile yakından alakadar oldu. Gazetenin 1883 yılında çıkan bir sayısında "Bizim maksadımız bazıları gibi elifbamızda değişiklikler meydana getirmek değildir. Aksine bize göre herkes kendi istediği gibi konuşsun" deniyordu.¹³⁷ Ayrıca gazetede Çar mutlakiyetini destekleyen yazıların da bulunuyor olması devrin aydınlarının bu gazeteye tepki göstermelerine sebep oluyordu.

Celal ve Said Ünsizade kardeşlerin, *Ziya*'dan sonra gazete çıkarma istekleri sona ermedi, ikili bu kez de 1883 yılında *Keşkül* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. 1883'te Tiflis'te Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanmaya başlanan *Keşkül* dergisi 1891'e kadar devam etti. *Ziya-i Kafkasya* gazetesine göre daha geniş kapsamlı konular barındıran *Keşkül*'de siyasal, sosyal, içtimaî, ekonomik, edebî yazılar yer alıyordu. *Keşkül*, hayatın her sahasından malumat veren "zengin materyaller çantasına" benziyordu. Gazeteye *Keşkül* adının verilmesi de bununla alakalı idi.¹³⁸ *Keşkül*'de Azerbaycan Türklerinin dışında diğer Türk milletlerinden de yazarlar makalelerini ve yazılarını bastırıyorlardı. Dergi bu yönüyle geniş olan Türk-İslam muhitinde yayılma imkânına sahip oldu. *Keşkül* dergisine bu özelliğinden dolayı İslam-Doğu dünyasının ilk ortak basın-yayın organı denebilir.¹³⁹ *Keşkül* dergisi Azerbaycan klasiklerinin başka dillere çevrilmesi noktasında da öncü rol oynamıştır. Fuzuli'nin *Leyla ve Mecnun* adlı eseri ile ilk kez *Keşkül* sayfalarında tanışan Ermeni yazar Raffi¹⁴⁰ bu eseri kendi diline çevirmiştir.¹⁴¹

Yukarıda adı geçen gazete ve dergilerin kapanmasından sonra Azerbaycan'da basın alanında bir duraklama dönemi yaşandı. Yaklaşık 10 yıl süren bu duraklama döneminde hiçbir gazete-dergi neşredilmedi. Bunun sebepleri arasında Çarlığın Türk

¹³⁶ Ağarəfi ZEYNALZADƏ, *Azərbaycan Mətbuatı və Çar Sənzurası (1850-1905)*, Elm, Bakı 2006, 152-170; İbrahim YÜKSEL, *a.g.e.* 94-95.

¹³⁷ A.B. ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.* 49.

¹³⁸ A.B. ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.* 52.

¹³⁹ Ağarəfi ZEYNALZADƏ, *a.g.e.* 152-170; H.Z. ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1979, 208.

¹⁴⁰ Raffi(Hagop Melik- Hagopyan), Ermeni milliyetçiliğinin en önemli isimleri arasındandır. 1835'te İran'da doğdu. 1888'de Tiflis'te öldü.1850-1860'lı yıllarda Ermeni fikir adamlarının tesiri altında dünya görüşü şekillendi. 1860'da eserleri yayımlanmaya başlandı. *Salbi, Hent, Davitbek, Samvel, Celaleddin* belli başlı eserlerindedir.

¹⁴¹ A.B. ŞAHVERDİYEV *a.g.e.* 56.

basınına yönelik katı tutumu, Türk yayınlarını kontrol etmekle yükümlü olan Sansür Komitesi idarecilerinin düşmanca tavırları gösterilebilir.

Keşkül dergisinin kapatılmasından sonra 1903 yılına kadar olan sürede nihayetsiz kalan teşebbüsler zinciri 1903 yılında Mehmet Ağa Şahtahtlı'nın *Şarkı Rus* isimli gazeteyi çıkarması ile kırıldı. İlk yıl haftada üç defa olmak üzere çıkan gazete, sonraki yıl günlük olarak çıkmaya başladı. Böylece *Şark-ı Rus* XX. asrın ilk Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan ilk günlük gazete unvanına sahip oldu.¹⁴²

Bu yüzyılda Azerbaycanlı aydınlar Çar Hükümeti'nin baskı politikaları nedeniyle Paris, Kahire, İstanbul gibi yerlere gitmek zorunda kalıyordu. Bu aydınların arasında bulunan Şahtahtlı Paris'te yaşadığı dönemde tanıdığı Cemaleddin Afgani'ye¹⁴³ büyük bir hayranlık duyuyordu. Özellikle onun İslam'ı ıslah edip, modernleştirme isteklerine ve bu yöndeki fikirlerine değer vererek yazılarında da bu konulara yer veriyordu. Edebî, içtimaî ve siyasi nitelikteki bu gazetede Azerbaycan Türk aydınlarından başka Abdurresid İbrahim¹⁴⁴, Fatih Kerimi¹⁴⁵, Rızaeddin Fahreddin¹⁴⁶

¹⁴² A.B. ŞAHVERDİYEV a.g.e. 65; Selçuk TÜRKİYILMAZ, *Şark-i Rus Gazatesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, 11; H. MƏMMƏDOV, a.g.e. 87.

¹⁴³ Cemaleddin Afgani (1838-1897), XIX. yüzyıl fikir ve siyaset insanlarından biri olan Müslüman aktivist ve düşünürdür. Oldukça hareketli bir hayat yaşamış olan Afgani, geniş bir çevreyi derinden etkileyebilmişti. Hem Batı hem de İslam alemini iyi tanıyordu. İslam dünyasının modernleşme meselesini ele alan Afgani, İslam'ın özüne zarar vermeden akılcı bir program çerçevesinde sorunları çözmeye çalıştı. İslami farkındalığı aşıl原因an Afgani, Müslümanların yaşadığı topraklarda yabancı hakimiyetine karşı gelen sömürge karşıtı bir aktivistti. Hayreddin KARAMAN, "Cemaleddin Efgani", *DİA*, C.X, 1994, 456-466. Afgani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enamullah AHMADY, *Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012.

¹⁴⁴ Abdurresid İbrahim (1853-1940?), Sibirya'nın Tara şehrinde dünyaya gelen Abdurresid Efendi ilk eğitimini medresede aldıktan sonra tahsilini tamamlamak üzere Mekke'ye gitmiştir. Eğitim hayatının önemli bir bölümünü Arabistan'da geçiren A. İbrahim bir dönem İstanbul'da bulunma imkanı da elde etmiştir. Burada yenilikçi fikirlerle karşılaşır ve bu fikirlerden etkilenir. Molla sıfatıyla döndüğü Tara'da yeni kaidelerle eğitim veren bir Usul-i Cedit mektebi açar. 1835'te yeniden İstanbul'a dönen A.Efendi burada *Çulpan Yıldızı* isimli bir gazete çıkarır. Gazetesinde Rus hakimiyetine karşı çıkan yazılarıyla dikkat çeker. *Çulpan Yıldızı*, Türkler arasında Rus otokrasisine bir başkaldırı niteliği taşıyan yazılar taşıyan ilk yayım olması nedeniyle basın tarihinde önemli bir yere sahiptir. Mustafa UZUN, "Abdurresid İbrahim", *DİA*, C.I, 1988, 195-197. Abdurresid İbrahim hakkında daha fazla bilgi için bkz. A.N. KURAT, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", *A.Ü. DTCF*, C.XXIV, S.3-4, 1969, 123-124; İsmail TÜRKÖĞLU, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdurresid İbrahim*, Ankara 1997.

¹⁴⁵ Fatih Kerimî (1870-1937), edebî eserlerinin yanı sıra eğitim ve yayım faaliyetleriyle de XX. yüzyıl Tatar Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Farklı vesilelerle geldiği İstanbul'da dönemin aydın Türk kadınlarıyla çeşitli röportajlar yapmış, bu görüşmelerden hareketle gözlemlerini *İstanbul Mektupları* imsiye kaleme almıştır. Kerimî'nin Türk kadını ve eğitimi ile ilgili gözlem ve düşünceleri, o dönemdeki Türk kadınının durumunu değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Kerimî, Türk kadınının geleneksel alışkanlıklar ve yaklaşımlardan çağdaş bir düzeye nasıl ulaşabileceği konusunda fikirlerini dile getirir. İsmail TÜRKÖĞLU, "Fatih Kerimi", *DİA*, C.XXV, 2002, 289-290; Fatih Kerimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Battal TAYMAS, *Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966.

gibi aydınlar da yazıları ile yer alıyordu. *Şark-ı Rus* gazetesinde alfabenin ıslahı, hicap (örtü) meselesi, maarifin halk arasında yayılması, okullarda derslerin yeniden düzenlenmesi gibi konular işlenmekteydi. Kültür, sanat, edebiyat ve dil alanındaki konulara da bilhassa yer veriliyordu. Gazete 1905'te kapatıldı.¹⁴⁷

Şark-ı Rus'un kapanmasıyla birlikte matbuat tarihinin hazırlık dönemi de tamamlanmış oldu. Bundan sonra 1905 yılından 1920 yılına kadar geçen sürede Azerbaycan basınında bir canlanma ve çeşitlenme görülmeye başlandı. 1905 senesine kadar *Ekinci* ile başlayıp *Şark-ı Rus*'la sona eren dönemde biri Rusça olmak üzere altı tane gazete ve dergi neşredildi. Bu gazete ve dergiler Azerbaycan Türklerinin hayatında fikir birliği meydana getirmek, medenileşmek, millî bilincin oluşumunu sağlamak gibi düşüncelerle girişilen ilk teşebbüsler olmalarının yanında 1905 sonrası dönemi hazırlamış olmaları bakımından da önem arz ediyordu.

Bunların yanında XIX. asrın son on yılında çeşitli nedenlerle Çarlık Hükümeti'nin neşrine izin vermediği yayımlar da vardı. 1895'te Samet Bey Mihmandarlı'nın gazete çıkarma isteği reddedildiği gibi M. A. Şahtahtlı'nın *Şark-ı Rus*'tan önce *Tiflis* ve N. Nerimanov'un *Taze Haberler* ve *Mektep* adlı gazete ve dergilerinin yayımlanmasına izin verilmedi. Asrın sonlarında Sultan Mecit Ganizade'nin de bu konudaki teşebbüsleri bir sonuç vermedi.¹⁴⁸

1.2.2. 1905'ten Sonra Basında Gelişmeler

1904-1905 Rus - Japon Savaşı'ndan sonra Rusya'nın mağlup olmasına binaen vukua gelen ihtilal hareketleri karşısında Çarlık Hükümeti meşruti bir idareyi kabule mecbur oldu. Bu durum Çarlık hâkimiyetinde yaşayan tüm milletler gibi Azerbaycan'da da nispi bir serbestlik durumu yaratmıştı. Ancak yaşanan gelişmelere bakılacak olursa Rusya'nın diğer bölgelerine nazaran Azerbaycan'da inkılabî ruh

¹⁴⁶Rızaeddin Fahreddin (1859-1936), Ceditçi ve ıslahatçı fikirleriyle tanınan Türk din alimi olmasının yanı sıra önemli bir tarihçi olan Rızaeddin Fahreddin, Tatar yenileşme hareketinin önde gelen isimleri arasında kabul edilir. Yine kendisi gibi bir din alimi olan ve yenilikçi fikirler taşıyan Mûsâ Cârullah ile yakın arkadaşı. İdil-Ural Müslümanları için yenileşme hareketlerinin merkezi konumunda yer alan Orenburg'ta müftülük yaptığı dönemde çıkardığı *Şura* (1908) dergisi ile Rusya Türklerinin çağdaş dünya milletleri ile millî-kültürel bakımdan aynı imkanlara sahip olmaları adına büyük uğraşlar verdi. Yazdığı eserlerde Rusya Türkleri arasında yenileşme hareketlerine büyük katkısı oldu. Goulnar BALTANOVA, "Rızaeddin Fahreddin", *DİA*, C. XXXV, 2008, 70-71; Rızaeddin Fahreddin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail TÜRKOĞLU, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

¹⁴⁷ A.B.ŞAHVERDİYEV, *a.g.e.*66.

¹⁴⁸ Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 88; Hüseyin BAYKARA, "1905 ve 1917 Rus İnkılapları Arasında Azerbaycan'da Basın", *TK*, No.18, 1964, 114.

daha erken uyanmıştı. Bunun sebebi Bakü petrol sanayisinin Rus kapitalizmi sayesinde süratle büyümesi idi.¹⁴⁹ Bu andan itibaren pek çok alanda olduğu gibi basın alanında da gözle görülür bir gelişme yaşanmıştı. O zamana değin maarif, tiyatro, edebiyat, basın gibi çeşitli alanlarda devam ettirilen millî ve kültürel uyanış hareketi siyasi manada bir tezahür göstermemiş, bir nevi hazırlık mahiyetinde kalmıştı. Bu dönemde amaç, daha çok maarif yoluyla cehaleti ortadan kaldırmak, Türk dilini etkinleştirmek ve medenileştirmek suretiyle Azerbaycan Türklerine bir hayat yolu göstermekti.¹⁵⁰

1905'ten sonra başta Hacı Zeynelabidin Tagiyev olmak üzere Murtaza Muhtarov¹⁵¹, İsa Aşurbeyli gibi zenginlerin destekleri neticesinde basın faaliyetlerinde bir canlanma yaşandı. 1905 İhtilali sonrasında Azerbaycan Türkleri, Bakü'de gelişen millî sermayedarlar ve Avrupa'da eğitim alan, İstanbul ile irtibatı olan aydınların öncülüğü ile önemli gazete ve dergilere imza atmışlardır.

Bunlardan biri olan *Hayat*, ihtilalden sonra 1904-1906 yılları arasında *Kaspi* matbaasında Bakü'de neşredilen günlük, siyasi, ilmî, edebî ve ticarî Türkçe İslamî bir gazete idi. 1904 yılında kurulmuş olmasına rağmen ilk sayısı 7 Haziran 1905 tarihinde yayımlandı.¹⁵² İyi bir teşkilata ve zengin bir yazar kadrosuna sahip olan bu gazetenin sahibi ve naşiri Hacı Zeynelabidin Tagiyev, imtiyaz sahibi ve müdürü Ali Merdan Topçubaşı, başyazarları ise Ahmet Agayev (Ağaoğlu) ve Ali Bey Hüseyinzade idi.

Ayrıca muhafazakâr kesimden Haşim Bey Vezirov¹⁵³ ve sosyalist kesimden Neriman Nerimanov da gazetenin yazarları arasında bulunuyordu.¹⁵⁴

¹⁴⁹ ŞAHVERDİYEV, a.g.e. 75.

¹⁵⁰ Ahmet CAFEROĞLU, *Azerbaycan, Cumhuriyet Matbaası*, İstanbul 1940, 29-30.

¹⁵¹ Murtaza Muhtarov (1855-1920), Azerbaycan'ın petrol zenginleri arasında yer alan Muhtarov, mühendislik alanında herhangi bir eğitim almamasına rağmen 1890'da geliştirdiği bir petrol çıkarma yöntemi ile petrol çıkarım işlemini ciddi anlamda hızlandırdı. Bu işlerinin yanında hayır cemiyetlerinin faaliyetleriyle de yakından alakadar oldu. Azerbaycan basın hayatına da önemli katkılar sağlayan Muhtarov, *İrşad* ve *Terakki* gazetelerine de maddî olarak yardımcı oldu. Bakü'nün yanısıra, Vladikavkaz, Floransa ve Kislovodsk gibi şehirlerde de Muhtarov'a ait yapılar yer almaktadır. bkz. Q. İLKİN, a.g.e. 207-210; Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Petrolün Sihirli Dünyası: Bakü*, 69-73.

¹⁵² Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975, 123.

¹⁵³ Haşim Bey Vezirov (1867-1916), ilk tahsilini Şuşa'daki bir medresede aldı. Ardından Şuşa usul-i cedid mektebini ve Erivan Muallimler Seminaryası'nı bitirdi. Çeşitli köylerde ve Şuşa Rus-Tatar Mektebi'nde öğretmenlik yaptı. *İrşad*, *Taze Hayat* (1907-1908), *İttifak* (1908-1909), *Seda* (1909-1911), *Seda-i Vatan* (1911), *Seda-i Hak* (1912), *Seda-i Kafkas* (1915-1916) ve *Mezeli* (1914-1915) gibi gazetelerde redaktörlük yaptı. *Dövme Kapımı Döverler Kapını, Evlenmek Su İçmek Değildir*,

Azerbaycan'da Türkçülük, İslamcılık ve Liberalizm fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynayan Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade bu gazetede fikirlerini yaymada etkili oldular.¹⁵⁵ Gazete tıpkı diğer basın organları gibi katı bir sansürden geçiyordu ve sansür hakkı olarak da Guberniya¹⁵⁶ yönetimine her ay 80 Manat ödüyordu.¹⁵⁷

Gazetenin önemli yazarları arasında bulunan Ali Bey Hüseyinzade, Osmanlı Devleti'nde bulunduğu yıllarda çevresindeki aydınlardan etkilenmiş¹⁵⁸ ve Türkçü bir çizgi edinmişti. Onun bu çizgisi *Hayat* gazetesindeki yazılarına da yansımaktaydı. Genel olarak milletin taassuptan ve cehaletten kurtulmasının yanında kullandığı ve kullanılmasını istediği edebî dil bakımından da yeni bir cereyan yarattı. Onun başlatmış olduğu akımın adı lisanda Osmanlıcılık cereyanının oluşmasına yol açtı. Buna taraftar olanlar ile Ali Bey Hüseyinzade'nin fikir savunuculuğunu yaptığı *Hayat* gazetesi, büyük Türk milletinin iki ayrı şubesi olan Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında ortak bir şive hatta ortak bir edebiyat vücuda getirmeye çalışıyorlardı.¹⁵⁹

Hayat gazetesi ayrıca fikir adamları ile Azerbaycan'da asıl millî Türkçülük idealini karakterize eden ve siyasi bir düşünce olarak ortaya koyan bir müessese olmakla birlikte ilk sayısında “Bizim için İslam haricinde kurtuluş yoktur” şeklinde yayın yaparak Türklüğü İslamiyet'ten ayrı düşünmediğini gösteriyordu.¹⁶⁰ *Hayat*, yayımlanmasından kapanmasına (3 Eylül 1906) kadar geçen zamanda yaklaşık 2500 tiraja ulaşarak Azerbaycan basın hayatındaki yerini aldı.¹⁶¹

Han-Han adlı komedi türünde eserler kaleme almıştır. Q. D. QULİYEVA, “Haşım Bəy Vəzirovun Jurnalistikaya Gəlişi”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, S.2, 2012, 189-194.

¹⁵⁴ R.R. ARAT, *a.g.m.* 385; A. BENNİGSEN - L.C. QUELQUEJAY, *La Presse Mouvement National*, 107.

¹⁵⁵ Mirzabala MEHEMEDZADE, *Azerbaycan Türk Matbuatı*, Birinci Hükümet Matbaası, Bakü 1922, 14.

¹⁵⁶ Guberniya (Eyalet), Rusya'da XVIII. yüzyılda I.Petro zamanında kurulmuş olan bir yönetim biçimi idi. Guberniyalar, gubernatörler (vali) tarafından idare ediliyordu. XVIII. yüzyılın sonunda Rusya'da 51 guberniya vardı. Eyaletler bölgelere ve kazalara da ayrılıyordu. İmparatorluğun uzak bölgeleri genaral gubernatörlük sistemine bağlıydı. Genaral gubernatörler (askeri vali) olağanüstü yetkilerle donatılmışlardı. 1905-1907'de Rusya'da iki geçici gubernatörlük mevcuttu.

¹⁵⁷ M.MEHEMEDZADE, *a.g.e.* 42.

¹⁵⁸ Vəli OSMANLI, *Azərbaycan Romantizmi*, Elm, Bakı 2010, 11.

¹⁵⁹ Caferoğlu, *Hayat* gazetesinin rolünden şu sözlerle bahsetmektedir: “Başta Alibey Hüseyinzade olmak üzere *Hayat* Azerbaycan fikir hayatına yeni bir çığır açtı. Eski taassup ve cehaletten kurtulup sair medeni milletler yanında Azerbaycan Türklerinin de yer almasını gaye edinen bu gazete dil bakımından da yeni bir cereyan doğurmuştur. Bu da matbuat ve edebiyatta Osmanlı şivesinin kabulü zihniyeti idi.” A.CAFEROĞLU, *Azerbaycan*, 30-32.

¹⁶⁰ C. MƏMMƏDQULİZADE, *Əsərləri*, C.III, Bakı 1967, 667; Nadir DEVLET, *a.g.e.* 206.

¹⁶¹ BENNİGSEN, *a.g.e.* 107.

Azerbaycan basın tarihinde ilk mizahi dergi olan *Molla Nasreddin* ise 7 Nisan 1906'da Tiflis'te Gayret matbaasında neşre başladı.¹⁶² Derginin redaktörü Celil Mehmed Kulizade¹⁶³ idi. *Molla Nasreddin*, XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Azerbaycan'da mevcut olan son derece karışık sosyal ve siyasi atmosferde yaratıldı ve kısa zamanda büyük ün kazandı. Kısa aralarla yaklaşık 25 yıl yayımlanan *Molla Nasreddin*, önce Tiflis'te, kısa bir süre Tebriz'de, daha sonra ise Bakü'de faaliyet gösterdi. Dergi ilk sayısından itibaren dilin varlığı ve sadeliği için mücadele etti. Ayrıca kadın hakları ve kız çocuklarının eğitilmesi konusuna da önem verdi. Dergi her tür geriliğin, tembelliğin, gaflet uykusunun düşmanı olduğu gibi kendine yabancılaşmanın, aslından uzaklaşmanın, millî adları ve millî gelenekleri de yabancılaştırmanın da aleyhindeydi. Derginin etrafında devrin güçlü kalem sahipleri yazarlar, şairler, ressamlar toplanmıştı. Bu kişiler, aynı zamanda XX. asır Azerbaycan edebiyatının önemli isimleri idi. Bunlar Sabir, Ali Nezmi, Ömer Faik Numanzade (Nemenzade)¹⁶⁴ Mehmed Sait Ordubadi¹⁶⁵, Salman Mümtaz gibi aydınları. Ayrıca devrin ihtilalci yazarları, eğitimcileri de *Molla Nasreddin*'i

¹⁶² Molla Nasreddin'in Azerbaycan basınına tesiri hakkında bkz. Mir CƏLAL- F. HÜSEYNOV, XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1982, 42-58; Xeyrulla MƏMMƏDOV, Əkinçidən Molla Nasrəddinə Qədər, Yazıçı, Bakı 1987.

¹⁶³ Celil Mehmed Kulizade (1866-1932), Redaktörlüğünü üstlendiği *Molla Nasreddin* dergisiyle Azerbaycan edebiyat tarihinin en önemli simaları arasında yer alan Kulizade, 1866 yılında Nahçıvan'da dünyaya gelmiştir. Devrin önde gelen aydınları gibi o da Gori Muallimler Seminaryası'ndan mezun olarak aynı şehirde muallimliğe başlamıştır. İlk matbu eseri olan *Posta Kutusu*'nu *Şark-ı Rus* gazetesinde neşreden Kulizade, ardından *Molla Nasreddin* dergisini çıkarmaya muvaffak olmuştur. Aynı zamanda bir tiyatro yazarı da olan Kulizade, Gayret matbaasında da pek çok eserin basımında etkili olmuş bir isimdir. *Ölümler* (1909), *Danabaş Kentinin Mektebi* (1921), *Anamın Kitabı* (1920), *Deli Yığıncağı* (1927) Kulizade'nin en meşhur sahne eserlerindedir. 1921'de Nerimanov'un davetiyle Bakü'ye gelen Kulizade, 1932'de vefat etmiştir. bkz. İsa HABİBBEYLİ, *Celil Memmedkuluzade*, Şerk-Gerb, Bakı 1994, 4-24; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 152-155.

¹⁶⁴ Ömer Faik Numanzade (Nemenzade) (1872-1938), 1883-1891 yıllarında Darüşşafaka Mektebi'nde okudu ve mezun olduktan sonra bir yıl Galata Posta ve Telgrafhanesi'nde çalıştı. Ancak Abdülhamit karşıtı olduğu gerekçesiyle cezalandırılan Numanzade doğduğu yer olan Ahıska'ya geri döndü. Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde öğretmenlik yapan Ömer Faik *Şarkı-Rus*, *İrşad*, *Hayat*, *Terakki*, *İkbal*, *Açık Söz* gibi çok sayıda yayım organında yazılar yazdı. bkz. Ömer Faiq NEMENZADƏ, *Xatirələrım*, XAN, Bakı 2014, 45-150; Şamil QURBANOV, *Ömər Faiq Nemenzadə*, Gençlik, Bakı 1992.

¹⁶⁵ Mehmed Sait Ordubadi (1872-1950), *Molla Nasreddin*'in önemli yazarları arasında bulunan Ordubadi, 1872 yılında Ordubad şehrinde dünyaya gelmiştir. Babasının şair olması nedeniyle edebiyatla küçük yaşlarda tanışma imkanı elde eden Ordubadi, Gaflet, Hürriyet, Vatan gibi şiirler kaleme almıştır. Şair olmasının yanı sıra çeşitli gazetelerde de yazıları yayımlanan Ordubadi, *Kanlı Seneler* ve *Endeles'in Son Günleri* isimli dramatik eserler de kaleme almıştır. Bu yazılarında İspanyollar ve Araplar; Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasında yaşanan gelişmelerden bahsetmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Ramin SADIKOV, *Mehmet Sait Ordubadi'nin (1872-1950) Azerbaycan Millî Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

yazılarıyla desteklediler. Neriman Nerimanov, Üzeyir Bey Hacıbeyov, Feridun Bey Köçerli yazılarıyla *Molla Nasreddin*'de yer aldı.

Azerbaycan matbuat tarihinde önemli bir yere sahip gazetelerden biri de *İrşad*'tır. *Hayat* gazetesini birlikte çıkaran Ali Merdan Topçubaşı ile Ahmet Ağaoğlu arasında çıkan anlaşmazlık neticesinde Ağaoğlu gazeteden ayrılmak durumunda kaldı. Ağaoğlu, Topçubaşı'nı *Hayat*'ın maddî kaynağı olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev'i gazetenin politikasına karıştırmakla suçlayarak *Hayat*'tan ayrıldı. Bunun neticesinde Azerbaycan zenginlerinden İsa Aşurbeyli'nin yardımıyla önce haftalık, daha sonra günlük olarak *İrşad* gazetesini çıkarmaya başlamıştır. *İrşad*, ihtilal olaylarına hassas münasebet beslemekte, bazen de ihtilalci demokratik basının tebliğ ettiği ideolojiyi yaymaktaydı.¹⁶⁶ İçeriğinin bu türden olaylara yer veriyor olması gazetenin Abdülhamit idaresi tarafından Osmanlı Devleti'nde dağıtılmasını yasakladı. Bu konu ile ilgili Ağaoğlu bir mektubunda;

Sultan Abdulhamit tarafından gazetenin Türkiye'ye geçirilmesi şiddetle yasaklandı. Sultan resmî bir beyan buyurmuş ki iki haftadır Rus posta haneleri kimseye bir şey vermiyor. Bana gönderilen mektuplar dahi ulaştırılmıyor.¹⁶⁷ yazıyordu.

Gazetenin 1908 ortalarında idari makamlarca faaliyetine son verildi.¹⁶⁸

Ağaoğlu bundan sonra yine *Terakki* adında bir gazete çıkarmayı başardı ise de bu gazetenin de ömrü çok uzun olmadı. Akçura, *Türk Yılı*'nda Ağaoğlu tarafından art arda çıkarılan *İrşad* ve *Terakki* gazetelerinin politikalarını;

Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her türlü haklardan mahrum olan Türk unsuruna haklarını temin etmek, diğer taraftan Türk birliğini temin etmek maksadıyla mezhep ihtilafını ve bilhassa Şii-Sünni düşmanlığını kaldırmaya çalışmak; bununla beraber halkı ilme ve maarife ısındırmak, Türkçe eğitim yapan okul ve sair kültür müesseseleri vücuda getirmek için uğraşmak...¹⁶⁹ şeklinde izah etmekte idi.

Hayat gazetesinin kapanmasından sonra Tagiyev'in desteği ile 1 Kasım 1906 tarihinden itibaren Ali Bey Hüseyinzade tarafından *Füyuzat* dergisi neşredilmeye başlandı. Resimli, haftalık, Türkçe edebî, siyasi ve içtimaî bir dergi olan *Füyuzat*'ta her sayı genellikle 16 sayfa idi. İki sütun olarak düzenlenen sayfalardaki fotoğraflar çoğunlukla şahıslardı. "Edebî, fennî, siyasi, içtimaî, musavver haftalık Türkçe Mecmua-i İslamiyye'dir" yazısı derginin aynı zamanda faaliyet alanını

¹⁶⁶Neriman ZƏYNALOV, *Azərbaycan Mətbuat Tarixi*, 57.

¹⁶⁷ Akif AŞIRLI, *Azərbaycan Mətbuat Tarixi (1875-1920)*, Elm ve Təhsil, Bakı 2009, 75-76.

¹⁶⁸R.R. ARAT, *a.g.m.* 385; *Azərbaycan Dövrü Mətbuatı: 1875-1990 (Bibliografiya)*, yay. haz. S. RÜSTƏMOVA, Azər nəşr, Bakı 1993, 141.

¹⁶⁹ Yusuf AKÇURA, *Türk Yılı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 428.

belirtiyordu.¹⁷⁰ Şii-Sünni ihtilafının da ortadan kalkması için çalışan derginin yazarları arasında H. Sabri Ayvazov¹⁷¹, Mehemed Hadi ve Ahmed Kemal¹⁷² gibi isimler de bulunmaktadır. *Füyuzat* Azerbaycan'da milli hareketin oluşmasına önemli katkı sağlamıştır.¹⁷³

1.2.3. *Debistan* Dışındaki Çocuk Dergileri

XIX. yüzyılın sonunda N. Nerimanov ve S. M. Ganizade *Sövqat* isimli bir çocuk dergisi ve *Mektep* isimli bir pedagoji dergisi çıkarma girişiminde bulunmuşlardı. Ancak onların bu teşebbüsleri Çarlık Hükümetince sonuçsuz bırakılmıştı.

İhtilalden sonra hayatın her alanında yaşanan değişim ve dönüşüm aydınları pedagojik anlamda çocuklar için eserler ortaya koyma fikrine ulaştırdı. Bu noktada devrin önemli aydınları artık çocuklar içinde matbuat organları yaratılmasına kanaat getirdiler. Bu kanaatin sonucunda Azerbaycan'ın ilk çocuk dergileri olan *Debistan* (1906-1908), *Rehber* (1906-1907) ve *Mektep* (1911-1920) ortaya çıktı. Bu dergilerin ortak amacı, çocukların talim ve terbiyesini belli bir seviyeye çıkarıp onlara vatan ve millet sevgisi aşılardı. Nitekim ilk yayımlanan *Debistan*'ın çıkışını önde gelen aydın ve yazarlardan Nerimanov, Kulizade ve Sabir tebriklerle karşılamıştır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ A. AŞIRLI, *a.g.e.* 136-140.

¹⁷¹ Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) Kırım'ın Alupka şehrinde doğan Ayvazov, Kırım Tatar hareketinin içerisinde hem aktif olarak yer alırken bu hareketin tanıtılması ve duyurulmasında da önemli katkıları olmuştur. Bu amaçla *Vatan Hadimi*, *Hayat*, *Füyuzat*, *Tercüman* ve *Millet* gibi devrin önde gelen yayımlarında Kırım Tatar hareketi ile ilgili yazılar kaleme alarak bu hareketin savunuculuğunu yapan en faal kişilerden biri olmuştur. Kırım, İstanbul ve Moskova gibi şehirlerde bulunma ve eğitim alma fırsatı bulan Ayvazov, bu şehirlerde eğitimini aldığı pedagoji, tarih, edebiyat gibi alanlarda önemli yazılar kaleme alarak Rusya Müslümanları arasında oluşan birlik ve beraberlik duygusuna da büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnci Yelda ŞAFAKÇI, *Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878- 1938): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015; Zühal YÜKSEL, "Kırım Tatar Millî Haraketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.13, Konya 2003, 423-429.

¹⁷² Ahmet Kemal Akünal (1873-1942), Ahmet Kemal ilk tahsilini büyüdüğü şehir olan İstanbul'da almıştır. Bunun yanında onun siyasi açıdan fikirlerinin şekillendiği yer ise Mısır'dır. Ahmet Kemal *Füyuzat*'ın önemli yazarları arasında yer alır. *Füyuzat*'ta yer alan şiir, makale, seyahat yazıları ve özellikle eleştirel yönelimli yazılarında savunduğu düşünce ve dil prensipleri derginin edebî siyasetinin oluşumunda da etkili olmuştur. *Füyuzat* dergisi kapatıldıktan sonra da Bakü'de kalan Ahmet Kemal çalışmalarını buradan devam ettirmiştir. Şamil VƏLİYEV, *Füyuzat Ədəbi Məktəbi*, Elm, Bakı 1999, 236.

¹⁷³ S. RÜSTƏMOVA, *a.g.e.* 88; Ayrıntılı bilgi için bkz. Şamil VƏLİYEV, *Füyuzat Ədəbi Məktəbi*, Elm, Bakı 1999; Erdoğan UYGUR, "Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.VII, S.2, 152.

¹⁷⁴ Q. NAMAZOVA, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı Antologiyası*, Öndər, Bakı 2004,4.

Rehber 1906 yılında Bakü'de maarifperver Mahmud Bey Mahmudbeyov¹⁷⁵ tarafından neşredildi. Derginin amacı, yukarıda da belirtildiği üzere okul çağındaki çocukların talim ve terbiyeli olmasını sağlamaktı. Derginin yazarları arasında Feridun Bey Köçerli, Sultan Mecit Ganizade, Abbas Sehhet gibi devrin önemli şair ve yazarları yer almaktaydı. Ayrıca ilme, sanata ve edebiyata dair yazıların da derç olduğu 15 günde bir çıkan *Rehber*, 1907'de kapatıldı.¹⁷⁶

Mekteb, Kasım 1911'de Gaffur Reşad Mirzazade¹⁷⁷ ve Abdurrahman Efendizade tarafından Bakü'de neşredilmeye başlandı. İki haftada bir yayımlanan dergi öğrencilere mahsus ahlakî, edebî, fennî, pedagojik bir dergiydi. *Mekteb*'i redakte edenler o zamanın en önemli pedagog ve yazarları idi.¹⁷⁸ Derginin yazar kadrosu arasında Neriman Nerimanov, Mirza Aliekber Sabir, Ali Abbas Müznib¹⁷⁹, Oruç Aliyev gibi eğitimci yazar ve şairler yer alıyordu. Dergide masal, şiir, bilmece gibi yazı türlerinin yanı sıra son sayfasında dergideki yabancı kelimelerin karşılıklarının yer aldığı bir lügat bulunuyordu. Dergi 1920 senesine kadar neşredildi.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Mahmud Bey Mahmudbeyov (1863 – 1923). 1863 yılında Şamahı'da dünyaya gelen Mahmudbeyov, ilk eğitimini mahalle mektebinde aldıktan sonra tahsilini Gori Muallimler Seminaryası'nda tamamladı. Bu tarihten itibaren pedagoji çalışmaları içinde aktif bir şekilde yer alan Mahmudbeyov, *Rehber* isimli bir çocuk dergisi çıkarırken yine çocuklara yönelik *Yeni Elifba Kitabı*'nı da kaleme almıştır. Ayrıca Muallimler Kurultayı'na da iştirak eden Mahmudbeyov mekteplerin ıslahı, yeni ders programlarının hazırlanması ve anadilde eğitim verilmesi gibi konularda da görüş beyan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için kz. Ənvər ÇİNGİZOĞLU, “Mahmudbəyovlardan Biri”, *Soy Dərgisi*, Bakı 2010, S.34, 23-25; Hüseyn ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedagoji Fikir Tarixi*, Elm, Bakı 2001, 214-216; “Mahmudbəyov Mahmud bəy”, *AXCE*, C.I. 2004, 174-175.

¹⁷⁶ ŞAHVERDİYEV, a.g.e. 100; *Rehber* dergisi için bkz. Əflatun MƏMMƏDOV, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı: Dəbistan, Rəhbər və Məktəb Jurnalları Əsasında*, Maarif Nəşriyyatı, Bakı 1983.

¹⁷⁷ Gafur Reşad Mirzazade (1884-1943), 1884 yılında Şamahı'da dünyaya gelen Mirzazade, 1920 yılında Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nden mezun olarak öğretmenlik mesleğini yapmaya başlar. Azərbaycan'da millî mekteplerin açılması için büyük gayretleri olan Mirzazade coğrafya ilmine yönelik ilk derslerin de verilmesini sağlamıştır. Onun *Kafkas Coğrafyası* (1910), *İbtidai Coğrafya* (1922), *Umumi Coğrafya* (1923), vs. gibi adlar altında 18 ders kitabı yazıp neşrettirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. “Azərbaycanın Görkəmli Maarifçilər Nəslı”, *Azadlıq*, 9 oktyabr 2013, 14; Nərmın BAĞIROVA, *Görkəmli Pedagoq, Coğrafiyaçı, Publisist Qafur Rəşad Mirzəzadə*, Millî Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı 2016, 69-77.

¹⁷⁸ ŞAHVERDİYEV, a.g.e. 101.

¹⁷⁹ Ali Abbas Müznib (1883- 1938) Bakü'de yoksul bir ailede dünyaya gelen Müznib, irik ve satirik şiirleri, mensur eserleri, tercümeleleri, edebiyat tarihi ve edebî tenkit sahasındaki çalışmaları ile tanınır. Bu bakımdan XX. yy Azərbaycan edebiyatının çok yönlü şair ve yazarları arasında önemli bir yer tutar. İlk eserlerini *Şark-ı Rus* gazetesinde neşretme imkanı bulan Müznib'in en önemli icraatleri arasında satirik bir gazete olan *Baba-yı Emir*'in redaktörlüğünü üstlenmesi gösterilebilir. Bağimsız bir Azərbaycan idealinden dolayı tehlikeli görülen Müznib, Sibiryaya sürgün edildi. Buradayken yazdığı *Çekmelisin* ve *Emel Çiçeği* isimli iki kitabı Azərbaycan çocuk edebiyatında büyük bir öneme sahiptir.

¹⁸⁰ R.R. ARAT, a.g.m.286; Fikrət SEYİDOV, *Uşaq Ədəbiyyatında Tərbiyə Məsələləri XIX- XX əsrlər*, Sərhəd, Bakı 2006.

2. *DEBİSTAN* DERGİSİNİN İNCELENMESİ

2.1.DERGINİN ŞEKLİ

Debistan Azərbaycan'da ana dilde yayımlanan ilk pedagojik-çocuk dergisidir.¹⁸¹ İlk sayısı 16 Nisan 1906 yılında çıkmış olan derginin toplamda 27 sayısı mevcuttur. Her bir sayısı 16 sayfa olan ve iki haftada bir olarak neşrolunan derginin kapağının başlık kısmında “Müteallimlere ve uşaklara mahsus iki haftada bir neşrolunan ve ebnay-ı milletimizin terakki ve tekâmülüne hizmet eden musavver Türk jurnalıdır” ibaresi yer almaktadır. Bu ibare aynı zamanda derginin çıkarılma amacını da göz önüne sermektedir. Derginin neşredilmesindeki maksat, sağlam mefkûreler aşıl原因 fikirleri çocuklar arasında tebliğ etmek ve bu vasıtayla onları hayata hazırlamaktır.¹⁸² Farsça “okul” anlamına gelen *Debistan*, çocukların okulların dışında eğitim alanlarını geliştirmek için bu amaca en uygun vasıta rolünü görmektedir.¹⁸³

Derginin kapağında büyük bir *Debistan* yazısı bulunmaktadır. Yazının ve sayfanın en üst kısmında gün, ay ve yıl olarak hicri ve miladi tarihler yer alır. Sağ tarafında derginin fiyatı bildirilmektedir. Derginin bahsedilen fiyatı şehir içi 4 Ruble, şehir dışı 4 Ruble 50 Kopey, yurt dışında ise 5 Ruble olarak belirlenmiştir. Sol tarafta da dergiye ait bir takım kural sayılabilecek hususlar sıralanmaktadır ve bunların yanında da adres yer almaktadır. En alt kısımda ise derginin ayda bir “Valideyne Mahsus Varak” adında bir ilavesinin olduğu yazılmaktadır.¹⁸⁴

Derginin 16. sayısına kadar kapağı değişmeden aynı biçimde kalmıştır. Kapak aynı zamanda derginin birinci sayfası olarak belirtilmiş ve sayfanın yaklaşık olarak

¹⁸¹ “Dəbistan”, *Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası*, Azərbaycan Yazıçılar Birliğı, Bakı 2012.

¹⁸²Vidadi BƏŞİROV, *Azərbaycan Maarifpərvərlərinin Mütərəqqi Pədaqoji İdəyalarının İnkişafı*, Bakı 2008, 23; “Dəbistan”, *Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası*, Azərbaycan Yazıçılar Birliğı, Bakı 2012.

¹⁸³ Aydın HACİYƏV, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyatı Tarixi*, Təhsil Neşriyyatı, Bakı 2004, 122.

¹⁸⁴Vidadi BƏŞİROV, *Azərbaycan Maarifpərvərlərinin Mütərəqqi Pədaqoji İdəyalarının İnkişafı*, Bakı 2008, 70.

yarısını kaplayacak şekilde düzenlenmiştir. Sayfasının diğer yarısından itibaren de ilgili yazılar yer almıştır. Derginin 16. sayısına değin özel olarak hazırlanmış bir kapağı bulunmamaktadır. Ancak daha sonra dergiye bir kapak hazırlandığı görülmektedir.

Hazırlanan bu yeni kapaktan sonra dergi numaralandırılmaya başlanmıştır. Kapakta daha büyük bir şekilde ortadan bir *Debistan* klişesi, yanında da parantez içerisinde Rusça şkola (okul) ifadesi yer almıştır. Üstte büyük puntuyla derginin sayısı belirtilmiştir. Sayfanın sağ kenarı çiçek figürleri ile süslenmiştir. 1907 yılına tesadüf eden bu yenilikler derginin kapanmasına değin devam etmiştir. Bu yeniliklere ilave olarak derginin birinci sayfasında da değişiklikler yapılmıştır. Derginin ilk sayfası yine yarısından başlatılmış, ancak bu kez resimler de eklenmiştir. Resimlerde bir ihtiyar adam ile yan yana bulunan bir çocuk resmi, yeni doğan bir güneş, kalem, defter ve bir dünya resmi vardır. En üstte yine hicri ve miladi tarihler ayrı ayrı belirtilmiş, son sayılara doğru ise gün ve ay adları Rusça olarak yazılmıştır. Sayfanın diğer alt kısmına mündericat (içindekiler) kısmı eklenmiş, bu kısımda ise yazıların başlıkları, yazarları ve sayfa sayıları belirtmiştir.

1907 yılında başlayan derginin ikinci yılında ise toplam 18 sayı yayımlanmıştır. Bu yıla başlanıldığında derginin sayıları tekrar birden başlar. Sayfa sayısı yine 16'dır ve bu şekilde devam eder. Ancak ikinci seneye başlanıldığında sayfalar 1'den değil 16'dan sonra devam ettirilmiştir. İkinci sayı yine 1 olarak değil 17,18,19... şeklinde ilerlemiştir. 8. sayıya kadar bu durum devam etmiş, en son 120. sayfada bitirilmiştir. 8. sayının diğer sayılardan farkı ise diğer sayılar gibi 16 sayfa değil de 8 sayfa olarak basılmasıdır. Fakat 1908 yılında çıkan son sayı yine 16 sayfa olarak neşrolunmuştur.

Derginin kapağında ayda bir olarak ebeveynlere mahsus bir sayının neşredileceğine dair bildiri son sayıya kadar yer almasına rağmen bu ilavelerin hepsine ulaşmak mümkün olmamıştır.

Debistan'da yazılar bir sayfayı ikiye bölecek şekilde sütunlarda yer alır ve yazılar genellikle okunaklıdır. Yukarıda belirtildiği gibi dergi resimli bir dergi gibi görünse de resim bakımından çok da zengin değildir. Genellikle biyografileri yer alan meşhur şahısların portreleri ile hayvan resimleri yer alır. Resimler siyah beyazdır, derginin sayfaları ise saman rengidir.

Derginin tüm sayılarının en son sayfalarında “Lügat-ı Debistan” adı altında bir sözlük kısmı yer almaktadır. Burada yer alan kelimeler derginin içerisinde bulunan fakat çocukların anlamayacağı düşünülen kelimelerin karşılıklarıdır. 27 sayı boyunca dergide yaklaşık 600 kelimenin anlamı verilmiştir. Bu kısımda Arapça, Farsça, Yunanca ve Fransızcadan alınmış kelimelerin anlamları mevcuttur. Sadece 1908 yılında çıkan son sayıda lügat bölümü yer almamaktadır. Zaten bu sayı da Hasan Bey Zerdabi'nin vefatı üzerine özel olarak hazırlanmıştır.

Derginin son sayfalarında ya da o sayıya eklenen bir sayfada ilan ve reklamlar da yer almaktadır. Derginin ilk sayılarında sık rastlanılmayan bu türden yazılara 10. sayıdan sonra daha fazla rastlanılmaktadır.

Derginin naşir ve muharrirliğini 16. sayıya kadar Ali İskender Caferzade ve Mehemed Hasan Efendizade birlikte yürütmüşlerdir.¹⁸⁵ 16. sayıdan itibaren naşir ve muharrirliğini Ali İskender Caferzade tek başına yapmıştır.

Dergi iki haftada bir yayımlanır ve genellikle de zamanında çıkarılmıştır. Ama bazı zamanlar birkaç gün erken ya da geç neşredildiği durumlar da olmuştur. 1907 yılı 7. sayıya kadar ayda iki defa düzenli olarak çıkmıştır ancak 7. ve 8. sayılar arasında yaklaşık olarak 40 gün geçmiştir. Dergi son zamanlarda abonelerin azlığı ve malî sıkıntılar gibi nedenlerden dolayı zor günler geçirmiş, bu durum okuyuculara da bildirilmiş, ancak buna bir çare bulunamamıştır. 8. sayının gecikmesi ve derginin gidişatı hakkında aynı sayıda “Debistan'ın Beyan-ı Hali”¹⁸⁶ adlı bir yazıyla Ali İskender Caferzade okuyuculara seslenerek yardım istemiş, ancak yapılan bu mücadeleler bir sonuç vermemiştir. Bu zamandan yaklaşık olarak dokuz ay sonra yayımlanan 9. sayı derginin son sayısı olmuştur. 10 Mart 1908 yılında *Debistan*'ın abone azlığı ve maddî sıkıntılar nedeni ile yayım hayatına son verilir. Sabir, *Debistan*'ın kapanmasından duyduğu teessüfü şu satırlar ile dile getirir:

Elminnetü-lillah ki, "*Debistan*"da kapandı!
Bir badi-hazan esti, gülüstan da kapandı!¹⁸⁷

Debistan'ın kapanması bütün maarifçi aydınları derinden etkiler. Bu münasebetle *Molla Nasreddin* dergisinde Mirza Celil'in de bir yazısı yayımlanır:

¹⁸⁵Mirzəbala MƏHƏMMƏDZADƏ, *Azərbaycan Türk Mətbuatı*, Bakı Universiteti, Bakı 2004, 48; "*Dəbistan*", *Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası*, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, 2012.

¹⁸⁶ Ali İskender CAFERZADE, “Debistanın Beyan-ı Hali”, *Debistan*, S.8, 4 Haziran 1907, 113-114.

¹⁸⁷Qara NAMAZOV, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı*, Bakı Universiteti, Bakı 2007, 53.

Bundan bir yıl önce sen *Debistan*'ı çıkarmak için işe giriştin ve benim de fikrimi sormuştun. O gün dediklerimi hatırlıyor musun? Yoksa unuttun mu? Eğer unuttuysan sana hatırlatayım:

Ben sana dedim ki: "Deli olma".
Sen ise "Yok, "*Debistan*" çıkartacağım"dedin.
Ben sana "Başına soğuk mu geçti?" dedim.
Sen "Yok, çıkartacağım" dedin.
Ben sana "Galiba çok paran var" dedim.
Sen "Yok, çıkartacağım" dedin.

Şimdi kardeş keyfin nasıl? Getir göreyim kaç müşterin var? De göreyim kaç Müslüman öğrenci senin *Debistan*'ını okuyor? Getir göreyim, hani *Debistan*'ının kadrini bilenler?

Ben sana demedim mi "Biz Müslümanlara "*Debistan*" falan lazım değil! Hala halktan ne istiyorsun? Şimdi kavun, karpuz vaktidir, Allah için ne *Debistan*'ı ?"¹⁸⁸

Bu yazıyla birlikte Mirza Celil *Debistan*'ın kapanmasının şahsında aslında matbuat faaliyetlerine ihtiyacın fazlasıyla olduğu bir dönemde halkın *Debistan*'ın kapanmasına olan kayıtsızlığını eleştirmektedir.

2.2.DERGINİN İÇERİĞİ

2.3.Fikrî Faaliyeti

1905 yılında yaşanan ihtilal Azerbaycan'da sosyal ve kültürel hayatın canlanmasına sebep olurken maarif ve matbuat da halkın isteklerine göre şekillendi. Yaşanan gelişmeler neticesinde ihtilalci-demokratik basın ortaya çıktı. *Molla Nasreddin* dergisinden sonra *Zenbur*, *Kelniyet*, *Baba-yi Emir*, *Behlül*, *LekLek (Leylek)* gibi mizah dergileri neşredilmeye başlandı. Bütün bu yayımlar çocuklara yönelik matbuatın oluşmasına zemin yarattı. Asrın evvellerinden başlayan *Debistan* (1906-1908), *Rehber* (1906-1907), *Mekteb* (1911-1920) dergileri ilk çocuk matbuatının ürünleri oldular ve millî çocuk edebiyatının gelişiminde önemli adımlar attılar.

Devrin önde gelen aydınları, yazarları, muallimleri ve tercümanları bu dergilerde yazılarıyla yer almaya devam ettiler. Bu devirde A. Sehhet, F. Ağazade, A. Şaik, S. Ahundov, R. Efendiyev gibi çocuk edebiyatının güçlü isimleri yetişti. Onlar pedagojik faaliyetlerinin yanı sıra Azerbaycan çocuk edebiyatını da oluşturdular.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Kızırdırmalı, "*Debistan*", *Molla Nəsrəddin*, S.14, 8 Temmuz 1907, 7.

¹⁸⁹Qara NAMAZOV, a.g.e. 110.

Bilhassa çocuklara yönelik hazırlanmış bu yayımlar bir nevi millî düşünceye hizmet edecek nitelikte dergilerdir. Devrin önde gelen ilim adamları millî şuurla çocuklara eğitim vermek amacıyla bu dergiler vasıtasıyla geniş halk kitlelerine ulaştırmışlardır.¹⁹⁰ Bu dergilerin başlangıcını da *Debistan* oluşturur. Azerbaycan'ın önemli aydınlarından Neriman Nerimanov *Debistan* dergisinin neşrolunması münasebetiyle ilgili olarak *İrşad* gazetesinin 9 Mart 1906 tarihli sayısında şu sözlerle *Debistan*'ın şahsında milleti okumaya teşvik etmektedir:

Bu vakte değin kitapsızlıktan çocuklarımız, akidelerini bozan zararlı kitapları okuyup çaresiz kalmışlardır. *Debistan*'dan da bu türden kitapların ortadan kaldırılmasına sebep olup, zamanımıza uygun malumatlar vermesini beklemekteyiz. Öyle ki okuyanlarımız da gayretlenir ve kendi kudretlerine göre işlerler. İşleyin gayretli kardeşler işleyin! Milletin aferin sesi size cesaret verip gayretinizi dahi surette arttırsın.¹⁹¹

Bunun dışında Celil Memmetkulizade, Mirza Aliekber Sabir gibi yazarlar da *Debistan*'ın çıkarılması münasebetiyle gazete ve dergilerde makale ve tebriklerini sunmuşlardır. Resulzade, *İrşad* gazetesinin 280. sayısında *Debistan*'ın çıkışını tebrik eder nitelikte bir yazı kaleme almıştır.¹⁹²

Derginin redaktörü Ali İskender Caferzade tarafından kaleme alınan ve *Debistan*'ın yayımlanma gerekçesini ortaya koyan bir yazıda:

¹⁹⁰Vidadi BƏŞİROV, *Azərbaycan Pədaqoji Fikrində Milli Tərəqqi İdəyaları*, 70.

¹⁹¹QARA NAMAZOVA, *a.g.e.* 111.

¹⁹²“Bilindiği gibi şehrimizde yedi aydır iki haftada bir çocuklara mahsus *Debistan* jurnali yayımlanmaktadır. Bu da demek oluyor ki İslam aleminde çocuklar için yayımlanan birinci jurnal *Debistan*'dır. Evet belki Türkiye'de de çocuklara mahsus bir gazete çıkmakta ancak Sultan Hamit sansüründen geçen bu gazete boş bir mukavvadan ibaret kalmıştır. Bu gazete bu nedenle cebren yaltaklıklarla dolu yazılar içermektedir. Lakin alanında tek olan bu dergi nasıl olur da 25 milyonluk Rusya Müslümanları ve beş milyonluk Kafkasya Müslümanları arasında bir öneme sahip olmaz? İnsan bu durumda hayret ediyor! İki haftada bir çıkan dergi nasıl geçinemisin? Harcı ödenemisin? Lakin heyhat, heyhat! Müslüman jurnali olduğu için bu düşüncenin aksi meydana gelmektedir. *Debistan*'ın ölümü yakındır. Biçare müdür hem yazarlık ediyor hem editörlük yapıyor hem posta ediyor hem abonelerin adreslerini yazıyor hem de kendi cebinden harcıyarak zarara uğruyor. İşte bakın kardeşler, insaf edin bu reva mıdır? Reva mıdır ki biçare muallim bu kadar cefa çeksin, bu kadar eziyetlere katlansın, nihayetinde de güç bela işleri düzeltip, yoluna koysun. Nedir bu ey Müslüman kardeşler? Böyle tembellik, böyle himmetsizlik olur mu? 4 manat pul nedir ki biz ondan vazgeçemeyip, *Debistan* gibi çocuklarımızı Hüseyin Kürd ve Siruye gibi cahilce masallardan kurtarıp, usul-ü talim ve terbiye üzere yazılmış yazılardan mahrum edelim. Ey mahvolmuş muallim! Bu yolda sizlerin müdür cenaplarına yardım etmeniz gerekir. Siz bu durumda çocuklarımızı bu dergiyi okumaları yönünde yönlendirirseniz aynı zamanda bu derginin devam etmesini de sağlırsınız. Siz de ey atalar! Hamiyete gelin ve boş yere harcadığımız paraların bir kısmını çocuklarımızın terbiyesine harcayın ve bu derginin kapanmasına razı olmayın! Yardım edin ve 3- 4 manat için huzursuzlanmayın. Çap ve matbaa işine girişen hiçbir adam bu işin kolay olduğunu iddia edemez. Bu iş düşüncede kolay ancak işleyişinde zordur. Yardım edelim ey kardeşler, matbuat o milletin lambasıdır. Biz el ele verelim ki bu lambalar çoğalsın, ışıklansın. Ancak buna rağmen bunların günden güne sayısı azalmaktadır. Şimdi kardeşler iki yol var: birincisi bu durumu görmezden gelip, lambalara yağ vermeyerek her zaman karanlıkta oturmak, ikincisi ise bu lambalara yağ verip terakkiye günden güne ulaşip ışık vermelerini sağlamak! Şimdi kardeşlerim, ya karanlığı ya aydınlığı ikisinden birini seçiniz...” RESULZADE, “*Debistan*”, *İrşad*, S.280, 7 Aralık 1906, 3.

Debistan, her on beş günde bir çıkan, çocuklara özel, milletin geleceğinin terakki ve tekamülüne hizmet eden resimli bir Türk jurnalidir.” ifadesi derginin sembolü olan kapak ifadelerindedir. Yukarıda da belirtildiği üzere derginin birinci amacı çocukların anlayabileceği şekilde kendi dilleriyle onlara hitap edebilmek, okullarda öğrenilmesi mümkün olmayan konuları, hikayeleri, ilmi yazıları, makaleleri çocukların evlerine kadar ulaştırabilmek ve “Necip Türk milletinin evlatlarına çocukluktan itibaren hizmet edip, daha akıllı, güzel ahlaklı ve terbiyeli olmalarını sağlayarak ilerlemelerini hızlandırmak ve onlardan zahmetkeş, çalışkan, hadim-i din, milletperest ve vatanperver evlatlar yetiştirmektir.”¹⁹³

ifadeleri yer almıştır.

Sadi Şirazi'nin¹⁹⁴ “Herkesi ki uşaklıkta edep ve terbiye verilmezse, büyüdüğünde onun için nicat olamaz. Yaş ağacı her türlü eğmek mümkündür lakin kuru ağacı yalnızca ateş ile düzeltmek mümkün olur”¹⁹⁵ sözleri şüphesiz çocuk terbiyesinde nasıl bir yol izlemek gerektiğini anlamak adına yazarlara rehberlik edecek kadar önemlidir.

Çocukluk döneminin eğitimdeki önemi derginin sürekli üzerinde durduğu hususların başında gelir. Yine bu amaçla:

Çocukluk çağı insan ömrünün baharındır. O çağı boş yere, boş işlerle, boş meşguliyetlerle telef etmemek gerekir. İlim, terbiye, güzel ahlak insana en çok yakışan, en güzel süslerdir. Bu süsleri üzerimizden hiç çıkarmamalıyız. Çocukluk çağı geçtikten sonra eğitim, talim ve terbiye çok zorlaşır. Cehalet ve gaflet gibi hastalıklara maruz kaldıktan sonra onların arkadaşlığından ömür boyunca kurtulmak da mümkün olmayacaktır.¹⁹⁶

ifadeleri çocuk yaşta alınan eğitimin vazgeçilmezliğini göstermesi yönünden önemlidir.

Ş.M.E-zade “Terbiye-i Beytiyye-i Tesir-i Aile” adlı yazısında hiç kimsenin çocuğunun hastalıklı bir şekilde yaşamasını arzu etmeyeceğinden hareketle devrin çocuklarının manevî açıdan hastalanmamaları, hastalananların da en kısa zamanda iyileşmeleri için tek çare olarak eğitimi göstermiştir. Peki eğitim nereden alınır? diye sorar ve buna *Debistan*'dan yani okuldan! diye cevap verir. Ama sadece okul bunun için yeterli değildir. Burada üzerine vazife düşen ikinci kesim ise hiç şüphesiz anne ve babalardır. “İnsan için ilk mektep, ev terbiyesidir.”¹⁹⁷ Dergide bu konu üzerinde de yeterince durulmuş, çocuklardan sonra muhatap kabul edilen kitle ise anne ve babalar olmuştur. Bu bağlamda *Debistan*'da her ay “Valideyne Mahsus Varak” adı

¹⁹³ “İfade-i Meram”, *Debistan*, S.1, v.m.v. 16 Nisan 1906, 1.

¹⁹⁴ Sa'di-i Şirazi (1213? /1218? -1292), ilk dinî ve edebî bilgilerini Şiraz'da aldıktan sonra öğrenimini tamamlamak için 1223 yılı civarında Bağdat'a gitti ve Nizâmiye Medresesi'nde ders gördü. Eserlerinde Farsça'da kullanılan Türkçe kelimelere de yer veren Sa'dî'nin şiir ve nesrinin en belirgin özelliği akıcı ve anlaşılır olmasıdır. Manzum ve mensur eserlerinde Farsça'da eskiden beri yaygın biçimde kullanılan atasözlerinden faydalanmış, bunun yanında toplumun düşünce ve isteklerine tercüman olan özlü sözleri atasözü haline gelerek günümüze kadar kullanılagelmiştir. *Gülistan ve Bostan* adlı eserleri önemlidir. Mustafa ÇİÇEKLER, “Sa'di-i Şirazi”, *DİA*, C. XXXV, 405-406.

¹⁹⁵ Ali Ağa HASANZADE, “El ilmi fi's-sağır ken-nakşi fil hacir”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 8-9.

¹⁹⁶ Ali Ağa HASANZADE, “El ilmi fi's-sağır ken-nakşi fil hacir”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 8-9.

¹⁹⁷ Ş.M. E-ZADE “Terbiye-i Beytiyye Tesir-i Aile”, *Debistan*, S.1. v.m.v. 16 Nisan 1906, 1.

altında dergiye ek hazırlanmaya çalışılmıştır. Çünkü çocukların terbiyeli ve güzel ahlaklı olabilmeleri için ilk önce çocuğun etrafındakilerin, en önemlisi de annelerin eğitilmiş olmaları gereklidir. “Bir eğitilmiş ana yüz mektep mualliminden üstündür.”¹⁹⁸ sözleri konu hakkındaki görüşleri özetler mahiyettedir. Çünkü çocuk okula gitmeden evvel sürekli yanında bulunduğu insan annesidir ve çocuk ister istemez kendini ona benzetmeye çalışır. *Debistan* bunun için de geleceğin anneleri olacak kızlar için kız öğretmen okullarına gereken önemin verilmesi gerektiğini vurgulamış, Bakü Müslüman Kız Okulu’nda görülen derslerin aynısını derginin bünyesine alarak okuyucularına sunmuştur.¹⁹⁹

Derginin içeriğinde yer alan bölümlerde Azerbaycan, Fars ve Rus edebiyatının, eğitime dair ve çocuklara mahsus edebiyatın, bulmacaların, eğlence unsurlarının derç olunacağı belirtilmiştir. Dergide umumiyetle masallardan beslenen hem millî hem de diğer halkların edebiyatlarından dönüştürel örneklerle rast gelinir.²⁰⁰ Derginin sayfalarında yalnız edebî bilgiler değil tarihe, coğrafyaya ait materyaller, eğlenceli meşgaleler, ilgi çekici şekiller de yayımlanır. Bu sayfalarda A. Bakühanov’un nasihatlerine de tesadüf edilir.²⁰¹

Bütün bunlardan başka *Debistan* çocuklara çok farklı konularda, farklı türlerle de seslenmeye çalışıyordu. Onları sadece masallar, hikayeler, efsaneler anlatarak hayal aleminde dolaştırmıyordu. Makale, şiir, fabl, biyografi, mektup, gezi yazısı gibi yazı türleriyle de çocukların bilgi ve genel kültür seviyelerini arttırmayı hedeflemekteydi. Bunlara ilave olarak Krilov’dan, Puşkin’den, Hugo’dan, Lermontov’dan tercüme eserler ve Osmanlı eserleri de derç ediyordu.²⁰² Fıkralar, bilmece ve bulmacalarla da dergi eğlenceli hâle getirilerek çocukların her yönden beslenmesi sağlanıyordu. Bunun için her yönden beslemek derken; ahlakî değerlere önemle eğilmiş, zira talim ve terbiyenin, güzel ahlakın sadece bu dünya için gerekli değil, ahret alemi için de gerekli olduğu yazılarla sık sık vurgulanmaya çalışılmıştır.

¹⁹⁸ Ş.M. E-ZADE “Terbiye-i Beytiyye Tesir-i Aile”, *Debistan*, S.1. v.m.v. 16 Nisan 1906, 3.

¹⁹⁹ “Bakü Müslüman Kız Mektebinde Tahriri ve Tahriri Talim Edilen Dersler”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 3-6; “Bakü Müslüman Kız Mektebinde Tahriri ve Tahriri Talim Edilen Dersler”, *Debistan*, S.3, 16 Mayıs 1906, 4-6.

²⁰⁰ Füzüli ƏSGƏRLİ, *Uşaq Ədəbiyatı Karşılıqlı Yaradıcılıq Qaynaqları*, ADPU Nəşriyyatı, Bakı 2010, 170.

²⁰¹ Aydın HACİYƏV, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyatı Tarixi*, Tahsil Neşriyyatı, Bakı 2004, 123.

²⁰² Mirzəbala MƏHƏMMƏDZADƏ, *Azərbaycan Türk Mətbuatı*, Bakı 2004, 48; Rafiq YUSİFOĞLU, *Uşaq Ədəbiyatı*, Təhsil, Bakı 2002, 47.

Sonuç olarak *Debistan* dergisi uzun uğraşlar sonucu çocuklara ulaşmayı başarmış, anne babaları da bu uğurda çalışıp çabalamaya elden geldiğince yönlendirmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiş, dergi abonelerin azlığı ve özellikle de maddî sorunlar yüzünden 1908 yılında okuyucularına veda etmek zorunda kalmıştır.

2.4.Edebî Faaliyeti

Debistan edebî faaliyetine 1906 yılında Ali İskender Caferzade ve Mehemed Hasan Efendizade'nin öncülüğünde başlamıştır. Onlara bu davalarında S. M. Ganizade, N. Nerimanov, Zerdabi, M. A. Sabir, M, Hadi, A. Sehhet, A. Şaik, R. Efendizade ve birçok eğitim gönüllüsü eşlik etmiştir.

Debistan ilk çocuk dergisi olduğu için içeriğinde yer alacak konular da buna yönelik özenle hazırlanıyordu. Dergide daha çok pedagojik meseleler, talim ve terbiyeye ait eserler, meşhur şahısların hayatları, ilmi ve teknik yenilikler, coğrafi meseleler, hayvanlar alemi, hesap ilmi, bulmacalar gibi daha çok çocukların ilgisini çekecek mevzular vardı. Bu mevzular anlatılırken çocukların anlayabilecekleri kolaylıkta türlerin seçilmesine dikkat ediliyordu. Özellikle hikayeler, bilgilendirici geniş makaleler, resimler, nasihat verici fabllar, diyaloglar, mektuplar, biyografiler, bilmece ve bulmacalar, az da olsa masallar kullanılmaktaydı. Tüm yazılardaki ana temayı eğitim, ilim ve maarifin inkişafı ve gençlerin sağlam ve imanlı olması, halkın saadeti için çalışması gibi önde gelen fikirlerin telkin edilmesi oluşturuyordu.²⁰³

Derginin dili oldukça sade idi. Çocukların okudukları yazıların çoğu yaşadıkları döneme ve duruma uygundu. Hatta bu konu ile ilgili olarak Ali Bey Hüseyinzade *Hayat* gazetesinde şu satırları kaleme almıştı:

Mecellenin diline gelince dil bazı yerlerde gayet sade ve kolaydır. “Nene ve Onun Balaca Kız Nevesi”²⁰⁴ ünvanlı A.Efendizade'nin bir manzumesi yanımda bulunan üç-dört yaşındaki bir çocuğa okuduğum zaman çocuğun etkilendiğini ve hoşuna gittiğini gözlemlerim.²⁰⁵

Ana dilde bir derginin çıkarılmasındaki amaç, daha çok çocukların okuldan sonraki boş vakitlerinin iyi değerlendirilmesini sağlamak, vatana millete hayırlı birer evlat haline getirebilmek olsa da buna ilave olarak derginin sayfalarında şu bilgiler yer almaktadır:

²⁰³Vidadi BƏŞİROV, *a.g.e.* 63.

²⁰⁴A. EFENDİZADE, “Nene ve Neve”,*Debistan*, S.4, 31 Mayıs 1906, 5-7.

²⁰⁵“Molla Nasrəddin ve Dəbistan (Hayat, 1906, no.91)” *Azərbaycan Mətbuat Tarixi Antologiyası*, 98.

Hali hazırda gayri lisanlarda olan kitaplara nispeten ana dilimizde en elzem olan ders ve okuma kitapları basmıyoruz. Buna göre bizim amacımız şudur: Neşrine başladığımız çocuklara mahsus *Debistan* journali vasıtasıyla bu yolda elimizden geldiğince necip Türk milletinin çocuklarına hizmet edip onları zihnen, ahlaken geliştirerek gün geçtikçe bu gelişimin artmasını sağlamaktır.²⁰⁶

Bu yüzden eserlerin çoğu nasihat verici şekildedir. Dergide çocukları daha çok hayal aleminde dolaştıracak, fantastik, doğaüstü hadiseler yok denecek kadar azdır. Bu da sadece masallardadır ve sınırlı ölçüdedir. Yine eğitici, nasihat vericidirler ama biraz farklı tarzda anlatılmışlardır. Mesela “Adaletli Hakim”²⁰⁷ adlı masalda adaletin hep haktan yana olduğu anlatılmaktadır. Böyle bir temsilin verilmesi ile şüphesiz dönemin adaletsizliklerine dikkat çekilmek istenmiştir. Yine “Öksüz Güllü”²⁰⁸ isimli Slovak masalında mevsimlerden ve aylardan bahsedilirken aynı zamanda masalda bir dev karakteri de mevcuttur. Aynı zamanda masalda ebeveynleri olmayan kişilerin yaşadıkları duygu da okuyucuya sunulmuştur. Böylece çocuklara yönelik yazınlarda olağanüstü öğelerle dünyevi gerçeklikler bir arada verilmeye çalışılmıştır.

2.5. Dil ve Anlatım

Debistan çocuklara kendi dillerinde hizmet vermeyi hedefleyen ilk çocuk dergisi olması bakımından dili gayet sade, açık ve kolay anlaşılabilir bir dildir. Aydınlar arasında çocuklara mahsus bir matbuat organının olması gerektiği düşüncesine paralel olarak Neriman Nerimanov, *İrşad* gazetesinde yayımlanan bir yazısında, *Debistan*'ın yayımlanmasını tebrik ederek basın hayatındaki önemine şu sözlerle dikkat çekiyordu:

Gözünüz aydın olsun Türk çocukları, bugüne kadar okuyacak bir derginiz, kitabınız olmadığı için şikayet ediyordunuz. Şimdi Leyla ve Mecnun vb. eserleri sürekli okumaktan kurtuldunuz. Malumat arayan, ana dilini seven çocuklar şimdi *Debistan* dergisini okuyunuz. Aynı derginin “Valideynlere Mahsus Varaka”sını da çocuklarını seven ata, anaları okusun... Evet, dün 16 Nisan'da *Debistan*'ın ilk sayısı çıktı. Çok güzel bir dergi. Şimdi bu dergiyi almak atalarımızın çocuklara borcudur. Genç kardeşimiz *Debistan*'ı tebrik ediyoruz ve çocuklarımıza büyük hizmet etmesini bekliyoruz.²⁰⁹

Dergi, ana dilde hizmet vermeyi hedeflediği için yeterli malzeme toplanmadığı durumlarda başka milletlerin edebiyatlarından da faydalanmaktan geri durmamıştır. Bu kapsamda sık sık tercüme yazılarına da başvurulduğu görülür. Esasen bu dönemin yazarları ve önde gelen pedagogları çocuklara ana dilin yanında diğer

²⁰⁶ “*Debistan*”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906.

²⁰⁷ “*Adaletli Hakim*”, *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 14-15.

²⁰⁸ A. EFENDİZADE, “*Öksüz Güllü*”, *Debistan*, S.6, 6 Nisan 1907, 88-91.

²⁰⁹ NERİMANOV, “*Debistan*’ın Resm-i Küşadı”, *İrşad*, S.92, 18 Nisan 1906, 1.

dillerin de verilmesini uygun buluyorlardı. Özellikle ülkede ana dilden sonra en çok kullanılan ikinci dil olan Rusça onlara göre ehemmiyetle öğrenilmeliydi. Devrin önemli pedagoglarından Reşid Bey Efendiyev Rus dilinin ehemmiyetini ve onun eğitim metotlarına dair yazdığı yazılarında bu dilin önemini izah ettikten sonra;

Öğrenci ana dilinde okuma-yazma öğrenmeden bu sahada muvaffakiyet kazanamaz. Bunun için çocuk ana dilinde okuma yazma öğrendikten sonra ana dilinin yanında Rus dilini de öğrenmeye başlamalıdır.²¹⁰

diyordu.

Debistan dergisi Azerbaycan'ın edebî dilinin oluşumunda önemli bir dönüm noktasını ifade eder. Çocuklara mahsus bu ilk derginin dili de o dönemin aydınlarının üzerinde ısrarla durduğu noktaya yani sade Azerbaycan Türkçesi'nin kullanımına özellikle dikkat ediyordu. *Debistan*, “Beni bağışlayınız, ey benim Türk kardeşlerim, sizinle Türk'ün açık ve sade ana dili ile konuşuyorum. Bir ana dilde konuşmak ile geçmişteki güzel günleri hatırlamanın ne mahsuru var?” diyen *Molla Nasreddin*'i desteklercesine ana dilin önemini şu sözlerle ifade ediyordu:

Her milletin yaşaması için vacip olan şartlardan biri de “o milletin mükemmel ve mazbut bir dile malik olmasıdır.”²¹¹ Ve bu milletin dili yaşadıkça millet yaşar, mahvolursa millet de mahvolur; adı, izi yeryüzünden silinir, gider. Milletini dilini yaşatan ise o milletin büyük ve küçük öz evlatlarıdır.²¹²

Dergide Rusça, Arapça, Farsça kelimelere oldukça sık rastlanılmaktadır. XX. yüzyıl ve ondan önce Azerbaycan'ın siyasi durumuna bakıldığında ikiye bölünmüş olan ülkenin kuzey kesimlerinde Rusça, güney kesimlerinde ise Farsça'nın baskın olduğu görülür. Bu durumun aşılması o kadar da kolay olmamıştır. *Debistan* dergisi bu amaçla özellikle çocukları eğitmek, onların düşünce yapılarını yetişkinlerden ayırıp yeni usulde eğitim düşüncesini geliştirmek için Azerbaycan'da atılan ilk adımdır. Bununla birlikte çocuklar, molla mekteplerinden sürekli tek yönlü dinî eğitim almaktan, düzensizlikten kurtulma yoluna gitmişlerdir. Bunu da yine *Debistan*'a (okula) giderek, *Debistan*'ı okuyarak yine *Debistan*'la başarmışlardır. Okuldan sonra yine *Debistan*'ı okuyarak çift yönlü eğitim almayı kabul etmişlerdir. Bu bağlamda derginin adının *Debistan* olması da düşündürücüdür.

²¹⁰ Vidadi BƏŞİROV, a.g.e. 72.

²¹¹ “Dil Milletini Hayatına Vasıttır”, *Debistan*, S.9. 10 Mart 1908, 15.

²¹² Sevda SADIQOVA, “İlk Uşaq Jurnalı “Dəbistan” və Onun Dil Təcrübəsi” II. *Beynəlxalq Türk Xalqları Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi Materialları*, 11-13- Ocak 2012, Bakı, 915.

Debistan'ın neşri hem aydınların hem de öğrencilerin büyük sevincine sebep olmuştur. Hatta I. Muallimler Kurultayı'nda tartışılan dil meselelerinde “Bu nasıl dildir? Bilgisiz muallimler öğrencilerimizi bedbaht ediyor!”²¹³ diyen Ali Bey Hüseyinzade *Debistan*'ın edebî dil faaliyetini müspet bir gelişme olarak kabul etmiştir. *Hayat* gazetesinin 18 Mayıs 1906 yılında çıkan sayısındaki “Molla Nasreddin ve *Debistan*” adlı makalesinde şöyle yazar:

Debistan mecellesine gelince, onun cemaatimiz hakkında fikir ve nazarı hemen hemen “Molla Nasreddin”in fikir ve nazarı ile aynıdır. Bu mecele de milletimize yontulmamış odun olarak bakıyor ve bu odundan zarif şeyler imal etmek maksadını takip ediyor. Ancak *Debistan*'ın elinde “Molla Nasreddin”in baltası gibi güçlü ve keskin bir alet olmadığından bu taş ağacı yontmak hususunda biraz zorlanıyor. Yazarlarından bir kişi bununla alakalı olarak “el ilm-ü fis-sagirken-neşr-i fil hacer” i yani çocuklukta kazanılmış ilim taşına nakşolunmuş gibidir. Çocukluk zamanı geçtikten sonra talim ve terbiye elden gider. Cehalet ve gaflete hiçbir yolla çare bulunmaz. Kişiyi çocukken talim ve terbiye verilmezse, büyüdüğünde onun için kurtuluş olmaz. Yaş ağacı her türlü eğmek mümkündür ancak kuru ağacı yalnızca ateş ile düzeltmek mümkün olur... Bu sözlerden sonra “Molla Nasreddin” ile “*Debistan*” yekdiğerine kıyas etmemiz gerekirse kuru ağacı yontabilen Molla Nasreddin daha hünerli ise yaş ağacı eğip, düzelten *Debistan* ise daha tedbirlidir.²¹⁴

Debistan okula gitmeyen çocuklara bile okunduğunda onların kolaylıkla anlayabileceği seviyededir. Çocukların anlamaları genelde somut varlıklarla kolaylaştırılmaya çalışılır. *Debistan* buna fazlasıyla uymuştur. Dergide çocukların anlamayacakları hayali düşüncelere, mecazlara ve benzetmelerin oranı yok denecek kadar azdır. Dergide çocuklara küçük diyaloglarla, sohbet tarzında hikayeler kurarak onlara nasihat vermek *Debistan*'ın en büyük özelliklerindedir. “Çocuklara Nasihat” adı altında hitap etse o kadar da etkili olamayacağı dikkate alınmıştır. Çocukların ve de gençlerin çoğunun nasihat dinlemekten pek hoşlanmayacakları dikkate alındığında *Debistan*'da yazıların, yaşanmış hadiseler, hikayeler, baba-çocuk, öğretmen-öğrenci diyalogları şeklinde onların dikkatlerini çekecek mevzularda ustalıkla verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Kurulan cümleler de basittir. Konular, çocuklar için önemli olan okul, öğretmen, öğrenme metotları, aile ilişkileri, arkadaşlık ilişkileri, hayvanların dostluğu, tabiat, teknoloji gibi konulardır. Yazılanlarda karışık, onların anlamayacağı, yaşına uygun olmayan mevzularda hemen hemen hiç rastlanmaz. Birkaç tane rastlansa da bunlar onların düşünmelerine ve hayatın gerçeklerini anlamalarına yardımcı olacak tarzda yazılardır. Bazı makalelerin konuları ve dili onlar için ağır ve gereksiz görülebilir. Bunda devrin siyasi

²¹³ Sevdâ SADIQOVA, *a.g.m.* 918.

²¹⁴ *Ədəbiyyat və İncəsənət Qazəti*, S.31, 3 Mayıs 1999. Molla Nasreddin'in Azərbaycan basınına tesiri hakkında bkz. Mir Celal - Firudun HÜSƏYNOV, *XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1982, 42-58.

durumunun ve derginin bazı problemlerinin (abonelik ve maddiyat) etkisi büyük rol oynar. Bazı serzeniş ve şikayet dolu mektuplar onların ilgi alanlarının tamamen dışındadır. Ama dergi sadece çocuklara değil, anne ve babalara da hitap ettiğinden zaman zaman bu tür mevzulara değinmesi kaçınılmaz olmuştur.

Debistan'ın dilinde dikkati çeken bir diğer mevzu da Azerbaycan diline yabancı dillerden geçen kelimelerdir. Dergide Arap, Fars, Rus, Türk dillerinden geçen genellikle günlük hayatta da kullanılan kelimeler kullanılmıştır. Bazı şiirlerle nesir eserlerini saymazsak Osmanlıcadan geçen kelimelerin sayısı çok fazla değildir. Dile yabancı kelimelerin kullanımı çocuklar için o kadar da büyük bir problem teşkil etmemektedir. Çünkü derginin her sayısının son sayfalarında özel hazırlanmış bir "Lügat-i Debistan" bölümü bulunmaktadır. Bu bölümdeki yabancı kelimeler yalnızca derginin içinde bulunan yazılara aittir. Maksat sadece sözlük oluşturmak değil, çocukların dergiyi daha etkin bir biçimde okumalarına yardımcı olmaktır. Lügatte kelimeler izahlı ve örnekli bir şekilde hazırlanılmıştır. Dergide yaklaşık 604 kelimenin karşılığı verilmeye çalışılmıştır. Bu bir çocuk dergisi için oldukça yüksek bir rakamdır. Lügat bölümünde Arap ve Fars dillerinin dışında az da olsa Yunanca ve Fransızca kelimelere de rastlanılmaktadır. Mesela; istatistik, liman, mikrop gibi kelimeler Yunancadan; oryantalist ise Fransızcadan alınmış bir kelimedir. Lügat derginin son sayısı olan 9. sayısı hariç bütün sayılarında bulunmaktadır. Derginin 1906'da çıkan 11. sayısına kadar Arapça karakterler (A) şeklinde, Farsça karakterler ise (F) şeklinde gösterilmiştir. Ama 11. sayıdan sonra Arapça (Ar), Farsça(Fa) şeklinde değiştirilmiştir. Bundan maksadın Fransızca ile Farsçanın karıştırılmaması olduğu düşünülür. Ayrıca bazı özel isimler için "İsm-i Has" ibaresi kullanılarak bir nevi biyografî görevi görülmüştür. Derginin lügat bölümünü bütün sayılarda başmuharrir Ali İskender Caferzade hazırlamıştır.

2.6.DEBİSTAN'DA YER ALAN YAZI TÜRLERİ

2.6.1. Makale ve Biyografiler

Debistan dergisinde çeşitli konularda, farklı kişiler tarafından yazılmış 46 adet makale yer almaktadır. Bunlara derginin sayılarına ilave olarak çıkan "Valideyne

Mahsus Varak”lar da dahildir. En çok makale yazan yazarlar arasında ise Hasan Bey Zerdabi, Ali İskender Caferzade, Ali Ağa Hasanzade, Doktor Hasan Bey Agayev, Süleyman Abdurrahman Beyzade, Ferhad Ağazade gibi isimler bulunmaktadır.

Makalelerde genellikle eğitim, talim ve terbiyenin önemi, anne ve babaların bilinçlendirilmesi, meşhurların hayatları, meşhur binaların tanıtımı, hayvanlar alemi, icatlar, zararlı alışkanlıklar, edebî mevzular gibi temalar işlenmeye çalışılmıştır. Özellikle “Valideyne Mahsus Varak”larda anne ve babalara yönelik yazılar kaleme alınmış, çocuk terbiyesinin ve eğitiminin öneminden bahsedilip onlara yol gösterilmeye çalışılmıştır.

“Tarih-i Tabii” adı altında yazılan bölüm ise derginin 14 sayısı boyunca devam etmiştir. Bu yazıların hepsi Hasan Bey Zerdabi tarafından kaleme alınmıştır. Bu yazılarda hayvanlar alemine ait çok geniş bilgiler verilmektedir. Hayvanların hayatları, yaşam tarzları, çoğalmaları hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Özellikle karınca²¹⁵, bal arısı²¹⁶, kedi (pişik)²¹⁷, fok balığı (su iti)²¹⁸, karamal²¹⁹ gibi hayvanlar bu yazıların konusu olmuştur. Zerdabi, bu yazılarla hayvanlar alemindeki iş bölümünü, emek kavramını ele alarak manevî terbiye sağlamakla beraber tabiat hadiselerini de sade bir dil ile anlatıyordu. Dergide bunlardan başka “Dağ Keçisi Avı”²²⁰, “Karıncalardan İbret Almalıyız”²²¹ gibi hayvan dünyasından hareketle kıssadan hisse yazılar vardır. Karıncaların bu denli makalelerde ve hikayelerde yer alması onların çalışkanlık ruhu taşımalarından ileri gelir. Bu da hiç şüphesiz yetişmesi istenen Azerbaycan Türkü çocuğunun sahip olması gereken meziyetlerden biridir.

“Teracim-i Ahval (Meşahir)” adı altında yayımlanan biyografilerin konusu ise gerek Türk dünyasından gerekse dünyaca tanınmış meşhur insanların hayatlarıdır. Bu bölümde bu kişilerin yapmış oldukları faaliyetlerden, zaman zaman da eserlerinden örneklere yer verilmiştir. Bunların içinde Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade, Seyid Azim Şirvani gibi Azerbaycan edebiyatına mensuplar olduğu gibi, Cihan Şah, Ekber Şah, İbni Sina, Ali Şir Nevai, Muallim Naci, Hafız Şirazi, Enveri, George

²¹⁵Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Karınca), *Debistan*, S.2. 30 Nisan 1906, 13-14.

²¹⁶Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Bal arısı), *Debistan*, S.6. 6 Haziran 1906, 13-15.

²¹⁷Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Pişik), *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 13-15.

²¹⁸Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Su iti), *Debistan*, S.7. 26 Nisan 1907, 111-112.

²¹⁹Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Karamal), *Debistan*, S.4. 6 Mart 1907, 61-63.

²²⁰“Dağ Keçisi Avı”, *Debistan*, S.9. 17 Ağustos 1906, 14.

²²¹A. NEBİZADE, “Karıncalardan İbret Almalıyız”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 12-13.

Washington, Kristof Colomb gibi çok tanınmış ve bütün dünyaya mal olmuş büyük alimler, mucitler, yazarlar ve şairler de yer almaktadır. Büyük şahsiyetlerin biyografilerine yer verilmesinin sebebi gelecek nesle bir rol model yaratma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Biyografiler derginin genellikle birinci yazısı şeklindedir. Çoğunu Ali Ağa Hasanzade ve Ali İskender Caferzade kaleme almıştır. Derginin 1908 yılında çıkan 9. sayısı Hasan Bey Zerdabi'nin vefatı üzerine tamamen ona hasredilmiştir. Hasan Bey'in Türk milleti için yaptığı hizmetler ayrıntılarıyla anlatılmış ve merhumun cenaze töreni detaylı olarak ele alınmıştır.

“Meşhur Büyük Binalar” adı altında yayımlanan bölümde ise “Camii Hazreti Ömer”, “Camii El Ezher”, “Tac Mahal”, “Ekber Şah'ın Türbesi” gibi dünyaca tanınmış şaheserler çocuklara tanıtılmaya çalışılmıştır. İslam alemine ait önemli mekanlar ile çocuklara dinî birtakım bilgiler de ilave olarak verilmiştir. Çocuklarda ecdatlarının tarihe ne şekilde katkılarının olduğunu göstermesi bakımından önemli olan bu binalar ve buldukları şehirler hakkında bilgiler Ali İskender Caferzade tarafından detaylı bir şekilde verilmiştir.

“Keşf-i Amerika (Yeni Dünya)”²²² adı altında KristofKolomb'un Amerika kıtasını keşfinin geniş bir tasvirle anlatıldığı yazı dizisi ise diğer bir makale konusudur. Derginin toplam altı sayısı boyunca devam eden bu yazıyı Doktor Hasan Bey Agayev kaleme almıştır. Çocuklara bu denli önemli coğrafi bilgilerin verilmesi, onların sadece masal, hikaye ve şiir okuyarak değil aynı zamanda dünya siyasetinde de olup bitenlerden haberdar olarak yaşamalarının bir gereği olarak görülmüştür. Bu yazıda Amerika'nın keşfi ile alakalı klasik bilgiler verildikten sonra, Kristof Kolomb'un hayatına ve yapmış olduğu diğer faaliyetlerine de değinilmiştir.

Her dönemde toplumlar için büyük önem arzeden teknoloji hakkında da çocuklara bilgiler verilmiştir. “Saat”²²³, “Elin Hüneri”²²⁴, “Amerikalı Edison”²²⁵, “Kuvve-i Buhariye”²²⁶ gibi yazılarda yapılan büyük icatlardan ve gelişen teknolojilerden haber verilmektedir. Böyle yazılara yer verilmesinin sebebi, yetiştirilmesi arzu edilen Azerbaycan Türk çocuklarının geleceğinde bu türden bilgilerin yer almasının istenmesidir.

²²²Doktor Hasan Bey AGAYEV, “Keşf-i Amerika (Yeni Dünya)”, *Debistan*, S.5. 16 Haziran 1906, 1-3.

²²³A. İSKENDER, “Saat”, *Debistan*, S.3. 16 Mayıs 1906, 2-3.

²²⁴M.Hasan TAHİRZADE, “Elin Hüneri”, *Debistan*, S.16. 16 Aralık 1906, 4-5.

²²⁵S. ABDURRAHMANZADE, “Amerikalı Edison”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 42-45.

²²⁶S. ABDURRAHMANBEYZADE, “Kuvve-i Buhariye”, *Debistan*, S.6. 6 Nisan 1907, 93-95.

“Tenbeki ve Tütünün Zararı”²²⁷, “Tırnak Çiğnemek ve Onun Zararı”²²⁸ gibi yazılarda da insanların bu zararlı alışkanlıkları bırakmalarının öneminden, “Tebeddülât-ı Hevaiyenin Vucud-i Hayvanatta Hissolunması”²²⁹ adlı makalede ise hava değişimlerinin hayvan vücudunda ne türden değişimlere yol açacağından bahsedilmektedir.

Bazı yazılar sadece bilgilendirme amacı taşımıştır. Basın-yayınla alakalı yeni haberlerle hem bu yayım organlarının tanıtımı hem de halkın bilgi sahibi olması sağlanmıştır. “Neşr-i Maarif Cemiyetinin Resm-i Güşadı”, “Yeni Gazete”, “Mektep ve Hayat”, “Edebiyatımıza Dair”²³⁰ gibi yazılar buna örnek olarak gösterilebilir.

Özetle derginin bütün yazılarında olduğu gibi makalelerinde de ilk olarak ele alınan konu, çocukların eğitimi, ahlakı, talim ve terbiyeleridir. Bunun dışında da çocuklar çok farklı yönlerden -hem ilmî hem de manevî yönlerden- beslenilmeye çalışılmıştır. Okulda çok fazla duyma fırsatı bulamadıkları konular hakkında dergide çok sayıda yazıyla ve bilgiyle karşılaşmışlardır. Dolayısıyla dergiyi her ay düzenli takip edebilenler çok kazançlı çıkmıştır. Bu durum ne yazık ki fazla uzun sürmemiştir. Zira bu devrin siyasal koşulları ve yaşanan maddî sıkıntılar *Debistan*’ı da okuyucularını da etkilemiştir. Derginin birinci yılındaki sayılarda çocukları eğlendirecek konulara (bilmece, bulmaca, fıkra) rastlanırken, ilerleyen sayılarda bu bölümler azalmış, daha ciddi konulara yer verilmek zorunda kalmıştır. Bu durum derginin adı geçen bölümlerinin çocuklar tarafından ilgi görmemesiyle alakalı olsa gerektir.

Özellikle derginin bazı bölümleri çocuklar için ilgi çekici olmaktan çıkmış hatta onlar için biraz ağır, anlaşılamayacak hale gelmiştir. Mesela derginin 1907 yılının 8. sayısında bulunan “*Debistan*’ın Beyan-ı Hali” adlı konu onlar için oldukça ağır ve üzücüdür ama ne yazık ki gerçektir. Bu durumda derginin ve milletin içinde bulunduğu zorluklar gibi gerçeklerle çocuklar biraz erken yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Böylece bazı konulara dikkatli bakmayı, mesuliyet sahibi olduklarını hatırlamayı ve yeri geldiğinde ellerinden geleni yapabileceklerini anlamaları

²²⁷Doktor Behram Bey AHUNDOV, “Tenbeki ve Tütünün Zararı”, *Debistan*, S.9. 17 Ağustos 1906, 11-12.

²²⁸“Mütenevvie- Tırnak Çiğnemek ve Onun Zararı”, *Debistan*, S.7. 17 Temmuz 1906, 15.

²²⁹Hasan ZERDABİ, “Tebeddülât-ı Hevaiyenin Vucud-i Hayvanatta Hissolunması”, *Debistan*, S.16, 16 Aralık 1906, 12-14.

²³⁰F. KÖÇERLİ, “Edebiyatımıza Dair”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 7-11.

açısından bu da önemli ve gerekliydi. Onlar için de en azından ellerinden geleni sergileme fırsatı doğmuştur ve bir kısmı bu fırsatı çok iyi değerlendirmiştir. “Gayretli Gimnazya Şakirtleri”²³¹ adlı yazıda çocukların bunu nasıl yaptıkları açıkça görülebilir. Burada okul parasını ödeyemeyen bir arkadaşları için aralarında para toplayıp onun okula tekrar dönmesini sağlayan çocuklardan bahsedilir.

2.6.2. Hikaye

Debistan dergisi hikaye bakımından zengindir ve bu hikayeler, çocukların pedagojik yönden gelişimleri için oldukça uygundur. Çünkü çocuklara bir şey anlatmaya çalışırken düz ve kuru ifadeler o kadar da etkili olmaz, ancak anlatılmak istenen hikayeleştirildiği zaman çocuğunun ilgisini çeker. *Debistan* bu durumu göz önünde bulundurarak 25 ayrı hikayeyi sayfalarına taşımış ve bu hikayelerle çocukların ilgisini çekmeye çalışmıştır. Hikayelerin dili oldukça açık ve anlaşılırdır. Hikayelerde işlenen konular; eğitim, talim ve terbiye usulleri, yeni ve eski eğitim sistemi arasındaki farklar, dinî-ahlakî değerler, baba-oğul ya da baba-öğretmen arasında geçen diyaloglar ve tarihî yazılardır.

“İki Şakirt (Hasan ve Samet)”²³² adlı hikayede iki öğrenci arasında geçen diyaloglarla eski ve yeni usul eğitim sisteminin karşılaştırılmasından, “Hayat-ı Hazıra”da²³³ çocuk terbiyesi ve esaslarından, “Hikayet-i Manzume”de²³⁴ ilim tahsil etmenin öneminden, talim ve terbiyeden, “İki Yoldaş (Haydar ve Ekber)”de²³⁵ yine eski ve yeni eğitim sisteminin karşılaştırılmasından, “İki Refik”te okula gitmenin, eğitilmiş bir birey olmanın öneminden, “Ata ve Oğul”da talim ve terbiyenin erken yaşta özellikle de aile içinde başlaması gerektiğinden, “Reşadet”²³⁶ adlı hikayede ise hakiki büyüklüğün güçte ve kuvvette değil de bilgide olduğundan bahsedilir. Görüldüğü üzere çoğu hikayede benzer mevzular farklı şekillerde işlenmeye çalışılmıştır.

Bunların dışında diğer hikayelerde ise genellikle dinî-ahlakî mevzular konu edinilmiştir. “Nabekar Komşu” adlı hikayede yardımseverlik, cömertlik, yalan söylemenin kötülüğü ve arkadaş seçiminde dikkat edilmesi gereken unsurlar,

²³¹ Ali İskender CAFERZADE, “Gayretli Gimnazya Şakirtleri”, *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 12-14.

²³² İSLAMZADE, “İki Şakirt”, *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 7-9.

²³³ R-zade, “Hayat-ı Hazıra (Lala ve Uşaklar)”, *Debistan*, S.2. 30 Nisan 1906, 4-6.

²³⁴ Muallim Mirza Hasib Kudsi Tehellüs Badkub, “Hikayet-i Manzume (Ata ve Oğul)”, *Debistan*, S.5, 16 Haziran 1906, 4-6.

²³⁵ Mir Hüseyin MUSİNZADE, “Haydar ve Ekber (İki Yoldaş)”, *Debistan*, S.5. 16 Haziran 1906, 6-8.

²³⁶ A. FERECULLAHZADE, “Reşadet”, *Debistan*, S.7. 26 Nisan 1907, 105-106.

“Bağdat’lı Cafer’in Hikayesi”²³⁷ nde sabır etmenin sonunun selamet getirdiği, “Devletmend Bir Avcı ile Bir Çobancığın Mükalemesi”nde²³⁸ asıl zenginliğin parayla bulunamayacağı, asıl servetin gönül zenginliğiyle kazanılacağı anlatılır. “Kendistan Maişetinden İlan”da²³⁹ sadakanın belaları def ettiğinden, önemli olanın Allah’a tevekkül olduğundan ve Müslümanlar arasında yardımlaşma olgusunun geliştirilmesinden, “Hikaye” adlı yazıda sahip olduklarımıza şükretmenin öneminden, “Pul Uşağı Allatı”²⁴⁰ ve “Allah Havfı” gibi hikayelerde hırsızlığın büyük günahlar arasında yer aldığı ancak bu durumdan tövbe ile kurtulabileceğinden, “Allah Hakkı Bilse de Tez Bildirmez”de²⁴¹ kaderin er ya da geç tecelli edeceğinden, “Kurban Bayramı”nda bayramın güzelliği, hac, zekat, oruç gibi dini ibadetlerden, “Saadet Pulda mı?”²⁴² adlı yazıda maddî anlamda mutluluğun kişiyi gerçek manada huzura kavuşturamayacağından bahsedilir. “İbret ve Mukabele”de²⁴³ kıssadan hisse çıkarmaktan bahsedilirken “Çöl Hanımı”²⁴⁴ adlı hikayede de sevgi ve aşk konuları işlenmektedir. Yukarıda da görüldüğü gibi birkaç farklı mevzu dışında işlenen temalar hemen hemen aynıdır.

Debistan’da sadece Türkçe hikayeler değil, tercüme hikayelere de vardır. Özellikle Mesnevi’den, Nizami’den ve Rus yazarlardan tercümelere fazlasıyla yer verilmiştir. “Pul Uşağı Allattı, Reşadet, Kimyagerler” gibi hikayeler Rusça’dan, “İbret ve Mukabele” Mesnevi’den, “Serçe ve Karga” Ezop Masallarından tercüme edilen hikayelerden birkaçıdır. Adı geçen hikayelerin çoğu dizi hâlinde birkaç sayı devam etmiştir. Bu durum hem hikayelerin çok uzun olması hem de çocukların dergiye olan ilgilerinin ve bağlılıklarının devamını sağlamak içindir. “Nabekar Komşu” altı sayı, “Bağdatlı Caferin Hikayesi” iki sayı, “İki Şakirt” altı sayı, “İbret ve Mukabele” beş sayı boyunca devam eden hikayelerdir.

²³⁷M.H.E-ZADE, “Bağdat’lı Cafer’in Hikayesi” *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 9-10.

²³⁸“Devletmend Bir Avcı ile Bir Çobancığın Mükalimesi”, *Debistan*, S.7. 17 Temmuz 1906, 3-5.

²³⁹Muallim A. SÜPHANVERDİHANOV, “Kendistan Maişetinden İlan”, *Debistan*, S.7. 17 Temmuz 1906, 7-10.

²⁴⁰A.E.FERECULLAHZADE, “Pul Uşağı Allattı”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 13-14.

²⁴¹Hacı Ağa ABBASZADE, “Allah Hakkı Bilse de Tez Bildirmez”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 5-8.

²⁴²A.FERECULLAHZADE, “Saadet Pulda mı?”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 11-12.

²⁴³Mirza Abdullah TALİBZADE, “İbret ve Mukabele Yahut Ümmetler İhtilafı”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 8-10.

²⁴⁴M.H.E.ZADE, “Çöl Hanımı”, *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 8-10.

2.6.3. Şiir

Debistan'da sıkça yer verilen türlerden biri de şiidir. Dergide toplam 44 şiir bulunmaktadır. Şiirler sadece Azerbaycan edebiyatına ait olmayıp; Rusça, Farsça ve Batı edebiyatından alınıp tercüme edilmiş şiirler de mevcuttur.

Debistan'da şiirin dili genelde çocukların anlayabilecekleri şekilde sade, kolay anlaşılır ve akıcı bir dildir. Ancak bu genellemeye uymayan şiirlere de rastlanmaktadır. Genellikle tercüme edilen şiirlerde anlaşılabilirlik biraz bozulmuşsa da derginin lügat bölümünde bu durum aşılmaya çalışılmıştır. Şiirler çok çeşitli, genellikle çocukların ilgisini çekebilecek mevzularda yazılmıştır. Eğitim-öğretimin önemi, talim-terbiye, okul, tabiat, çocuk, hayvanlar ve vatan sevgisi gibi konular en çok işlenen konulardır.

Şiirler şekil olarak da farklılık arz etmektedir. Aruzla yazılanlar olduğu gibi hece ve serbest vezinle yazılanlar da mevcuttur. Ayrıca ninni, şarkı, münacat gibi farklı nazım türlerine de rastlanılmaktadır.

Dergide en çok rastlanan şairler Abbas Sehhet, Mehemed Hadi, Abdulla Şaik gibi isimlerdir. Bunların dışımda Türk Edebiyatı'ndan Namık Kemal, Cenap Şahabeddin, Abdülhak Hamit Tarhan, Muallim Naci gibi tanınmış şairlerin de şiirlerine yer verilmiştir. Sabir, *Debistan*'ın neşri münasebeti ile özel olarak "Mektep Şarkısı"²⁴⁵ adlı şiirini kaleme alarak ilk kez bu dergide neşrettirmiştir.²⁴⁶

Şiirler biraz daha ayrıntılı incelenecek olursa Allah'a yakarış niteliğinde ve günahların affına yönelik kaleme alınan "Münacaat", Hz. Muhammed'in mevlidini anlatan "Mevlid-i Nebi", Ramazan ayının mucizelerinden, bu ayda yapılması gereken ibadetlerden bahseden "Ramazan-ı Mağrifet-i Feşane"²⁴⁷, gaflet uykusunda olduğu iddia edilen Müslümanların durumunu anlatan "Feryad-ı İntibah"²⁴⁸,

²⁴⁵ A. Sabir Tahirzade-i Şamahi, "Mektep Şarkısı", *Debistan*, S.17. 20 Aralık 1906, 11.

²⁴⁶ M.A. Sabir maarifçiliğe hasrettiği ilk çocuk şiiri *Debistan*'da derç olunmuştur. Derginin naşiri ve redaktörü A. Caferzade şöyle yazıyordu: "1906 yılında Sabir bizim redaksiyaya gelmişti. Matbuat organlarının artmasından, uşakların terbiyesine dair hayli sohbet ettik. Bu arada bizim büyük sanatkarlarımızın çocuklar için neden bir şeyler üretmediğine dair sitem ettim. Bu sözüm Sabir'e çok ciddi tesir etti. Ve masanın üzerinde gördüğü kağıdı alarak Mektep Şarkısı isimli şiirini yazdı. Bizde o şiiri aynı gün matbaaya gönderdik ve jurnalın 17. Sayısında derç ettik." Füzuli ÖSGÖRLİ, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyatı*, 64.

²⁴⁷ Ömer LÜTFİ, "Asar-ı Manzume (Ramazan-ı Mağrifet-i Feşane)", *Debistan*, S.14. 4 Kasım 1906, 1-2.

²⁴⁸ Abbas SEHHET, "Feryad-ı İntibah", *Debistan*, S.15. 15 Kasım 1906, 2.

“Halımız”²⁴⁹, “Bilmem Bu Maraz-ı Tabii Müselmana Nedendir?”²⁵⁰, “Kahriyat” gibi dikkat çekici şiirlerdir.

Bunun dışında eğitimin, ilim öğrenmenin, talim ve terbiyenin öneminden bahseden şiirler de oldukça fazladır. Özellikle “Edebiyat” başlığı altında verilen “Tasvir-i Levha-i Maarif”²⁵¹ insanın ancak Allah’ı bilmek ve Allah’ı anlamakla bütün isteklerinin gerçekleşeceğini, “Sevgili Şakirtlere Armağan”²⁵², “Kalem”²⁵³, “Mektep Şarkısı” okulun önemini ve öğrencilerin hayatlarındaki yerini, “Arzu”, “Arzuy-ı Dil”²⁵⁴ gibi şiirler de milletin geleceğinin huzur ve refah içinde olmasının dilendiğini aksettiren şiirler de vardır.

“Vatan”, “Recay-ı Vatan”²⁵⁵ gibi millî birlik ve beraberliğin öneminden, vatanın, milletin ve bunları sevmenin kutsallığından bahseden şiirler de mevcuttur.

“Bahariye”²⁵⁶, “Yılın Dört Faslı”²⁵⁷, “Elhan-ı Şita”²⁵⁸ gibi şiirler ise tabiat olaylarını ve tabiatın güzelliğini anlatan şiirlerdir. Örneğin “Beday-ı Tabiat”²⁵⁹ adlı eserinde Hadi, hayranı olduğu kainatın her zerresindeki sırrını aramak ve bulmak ister bir tavır takınır. Bu şiirde şair tabiatı, geleceğe ümit verici bir şekilde tasvir eder.

“Bir Ananın Oğluna Layla Demesi”²⁶⁰ bir ninni türünde kaleme alınmıştır. Osmanlı şairlerinden Ayn Nadir’in “Gül On Pare”²⁶¹ adlı şiirinde çiçekçi bir kızın portresi verilir. “Ana ve Oğul”, “Firdevs-ül Etfal yahud Çocuklar Bahçesi”²⁶², “Tenbel

²⁴⁹Şuşi İbrahim Tahir MUSA YEV, “Halımız”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 7.

²⁵⁰Şuşi İbrahim Tahir MUSA YEV, “Bilmem Bu Maraz-ı Tabii Müselmana Nedendir?”, *Debistan*, S.4. 6 Mart 1907, 58.

²⁵¹Mehemmed Hadi Abdulselimezade-i Şirvani, “Edebiyat (Lövhe-i Tasvir-i Maarif)”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 2.

²⁵²Mehemmed HADİ, “Sevgili Şakirtlerimize Armağan”, *Debistan*, S.4. 6 Mart 1907, 49.

²⁵³Reşid Bey EFENDİ ZADE, “Kalem”, *Debistan*, S.7. 26 Nisan 1907, 106-108.

²⁵⁴Mehemmed HADİ, “Arzuy-ı Dil”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 33.

²⁵⁵Mehemmed HADİ, “Recay-ı Vatan”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 1.

²⁵⁶Feyzi, “Bahariye”, *Debistan*, S.4. 31 Mayıs 1906, 2.

²⁵⁷Reşid EFENDİ ZADE, “Yılın Dört Faslı”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 15.

²⁵⁸C.ŞEHABETTİN (Servet-i Fünun), “Elhan-ı Şita”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 46.

²⁵⁹Mehemmed HADİ, “Beday-ı Tabiat”, *Debistan*, S.16. 16 Aralık 1906, 5.

²⁶⁰M.A. TALIBZADE, “Bir Ananın Oğluna Layla Demesi”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 11.

²⁶¹Ali Ekrem Bolayır’a ait olan bu şiirin yazarı “Servet-i Fünun” olarak belirtilmiştir. Ali Ekrem Bolayır’a ait şiirler *Debistan*’da A.Nadir (Ayn Nadir) takma ismi ile de yer almıştır. Ali Ekrem Bolayır (1867-1937), 1867’de İstanbul’da dünyaya gelen Bolayır, vatan şairi olarak bilinen Namık Kemal’in oğludur. Şiirlerini “İlham” ve “A. Nadir” takma adları ile yayımlayan Bolayır aynı zamanda Edebiyat-ı Cedide topluluğunun da bir üyesidir. O sanatının esasını temsil eden eserlerini 1896-1900 yılları arasında neşredilen *Servet-i Fünun*’da yayımlamıştır. Ali Ekrem Bolayır hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu ÖZAYDIN, *Ali Ekrem Bolayır’ın Dergi ve Gazetelerde Yayımlanmış Yazıları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2012.

²⁶²Abbas SEHHET, “Firdevs-ül Etfal Yahud Çocuklar Bahçesi”, *Debistan*, S.2. 7 Şubat 1907, 21-22.

Çocuklara”, “İki Masum”²⁶³, “Yazık Balalar”²⁶⁴ gibi şiirlerde de anne-çocuk ilişkileri, çocukların neşe kaynağı oldukları ve onlardan beklenen vazifeler vurgulanmaktadır.

Çocukların oldukça fazla ilgisini çeken diğer bir konu ise hayvanlardır. “Kanaryacığım”²⁶⁵, “Bir Kuş”, “Yuva” adlı şiirlerde kuşların hayatından ve güzelliklerinden bahsedilir. “İt ve Gölgesi”nde²⁶⁶ ise bir köpeğin vaziyeti üzerinden çocuklara dersler verilir.

Görüldüğü üzere *Debistan*'da şiirin çeşitliliği dikkat çekicidir. Birçok şair kendi şiirlerini, birkaçı da dünya edebiyatına ait şiirleri tercüme ederek yayımlamıştır. Şiirlerde çoğunlukla hece ve aruz ölçüsünün basit kalıpları kullanılmıştır. Tercüme edilen şiirlerin büyük oranı Türk Edebiyatı'na ait iken, Dünya edebiyatından da Hafız Şirazî, Molla Camii, Enverî, Victor Hugo gibi tanınmış şairlere ait şiirler bulunmaktadır.

2.6.4. Fabl

Debistan'da çocuklara hususiyetle hitap eden türlerden biri de fabllardır. Bilindiği gibi fabl, hayvanların dilinden insanlara seslenir. Dergide zaten hayvanlar alemine gayet geniş bir bölüm ayrılmıştır. Ama bunların çoğu eğitici ve öğretici, ilmî makalelerdir. Fabllar ise; çocuklara hayvanlar alemi hakkında bilgi verme ve onlara sevgi besletme gibi imkânlarının yanında, çocuklara yardımseverlik, birey olma, başkalarının haklarına saygılı olma, özverlilik, sadakat, açgözlü olmama vb. değerler kazandırır. Dergide çok fazla fabl türü eserlerin sayısı azdır. Bu eserlerden “Avcı Kuş”ta aç gözlülüğün kurbanı olan bir kuştan hareketle bu durumun insanlara da zararından, “Ala Kanat ve Kebuter”de²⁶⁷ herkesin hata yapabildiği ancak önemli olanın pes etmeyip yeniden denemek olduğunu, “Horus ve Kugu”da²⁶⁸ çok fazla birini yüceltmenin samimiyetsizlik göstergesi olduğundan, “Karga ve Tilki”de²⁶⁹ bir tilkinin kurnazlığından, “Serçe ve Kırgı (Şahin)”da²⁷⁰ ise “ava giden avlanır”

²⁶³Mehemmed Celal Bey, “İki Masum”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 40.

²⁶⁴R. EFENDİZEDE, “Yazık Balalar”, *Debistan*, S.8. 4 Haziran 1907, 117-118.

²⁶⁵A. Nadir (Servet-i Fünun), “Kanaryacığım”, *Debistan*, S.17. 20 Aralık 1906, 2.

²⁶⁶Abbas SEHHET, “İt ve Gölgesi”, *Debistan*, S.6. 6 Nisan 1907, 95.

²⁶⁷Muallim Reşid bey EFENDİZEDE, “Ala Kanat ve Kebuter”, *Debistan*, S.3. 16 Mayıs 1906, 14.

²⁶⁸Reşid EFENDİZEDE, “Horus ve Kugu”, *Debistan*, S.2. 7 Şubat 1907, 28.

²⁶⁹R. EFENDİZEDE, “Karga ve Tilki”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 47.

²⁷⁰Sehhet Şirvani, “Serçe ve Kırgı”, *Debistan*, S.7. 7 Nisan 1907, 109-111.

hesabından bahsedilir. Dergide fabl türünde yazarlar ya da tercüme edenler ağırlıklı olarak; Abbas Sehhet, Reşid Bey Efendizade, M. HasanEfendizade'dir.

2.6.5. Mektup

Mektuplar da *Debistan*'dayer alan özel bölümlerden biridir. Bazen tebrik, bazen şikayet, bazen de bir serzeniş şeklinde kaleme alınmışlardır. Dergide "Mekatib", "İyd-ı Fıtr" adı altında tebrik bildiren mektuplar bulunduğu gibi "Bir Yetimenin Söylenişi", "İstanbul'da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu" şikayet ve serzeniş bildiren mektuplar da yer almaktadır. Ayrıca "Tashih-i Galat"²⁷¹ adı altında bir yanlışın düzeltilmesi için Abdullah Cevdet tarafından "*Debistan*" idaresine gönderilen mektuba da dergide yer verilmiştir. Bu durum *Debistan*'ın yalnızca Azerbaycan'dan değil dünyanın farklı kesimlerinden de okuyucu kitlesine sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2.6.6. Bilmece, Bulmaca ve Latifeler

Daha önce de belirtildiği gibi dergide sadece ilmi, terbiyevî, ahlakî mevzular değil; çocukları eğlendirip güldüren mevzulara da yer verilmiştir. Bilmece derginin yalnız ilk dört sayısında yer almıştır. Bulmacalar ise ilk dört sayıda ve 10. ve 15. sayılar arasında bulunmaktadır. Genellikle harfler ve rakamlarla ilgili bulmacalar kullanılmıştır. Halk arasında çokça yer bulan ve sevilen latifeler (fıkralar) ise biraz daha fazladır.²⁷² On sayıda yer alan bulmaca ve çoğu güldürücü olduğu kadar nasihat verici de olan latifeler Azerbaycan edebiyatında mizahî edebiyatın oluşmasında önemli bir dönüm noktasıdır. Özellikle XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başında komedi alanında bir yükselmenin yaşanması yönünde latifelerin rolü büyüktür.²⁷³

2.7. DEBİSTAN'IN YAZAR KADROSU

Birinci Rus İhtilali sonrasında yayımlanan ve Azerbaycan'da ilk pedagojik dergi olan *Debistan* yayımlandığı dönemde nitelikli ve özgün bir dergi olma özelliğini korumuş; fikir ve düşünce açısından derinlikli bir içeriğe sahip olarak neşredilmiştir.

²⁷¹Abdullah CEVDET, "Tashih-i Galat", *Debistan*, S.8. 4 Haziran 1907, 115-116.

²⁷²Rafiq YUSİFOĞLU, *Uşaq Ədəbiyyatı*, Bakı 2002, 9.

²⁷³Xanım Bayram Qızı MUSTAFAYƏVA, *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı*, Elm, Bakı 2011, 34.

Dergide ılımlı ve yapıcı bir üslubun belirlenmesi *Debistan*'ın yayımlandığı dönemde dile getirdiği, savunduğu görüşlerin çocuklar ve ebeveynler arasında etkili olmasında ve dikkate alınmasında büyük öneme sahiptir. Şüphesiz *Debistan*'ın bu yayım politikasında bilgi birikimlerini ve tecrübelerini aktaran yazar kadrosunun büyük rolü vardır.

Debistan zengin bir yazar kadrosuna sahiptir. Bu kadro içerisinde yer alan yazarların çoğu Azerbaycan'ın tanınmış yazar ve şairlerinden değildir. Dergide, Türk edebiyatının önemli isimlerinin eserleri yer almakla birlikte, dışarıdan dergiye yazılarını gönderen tanınmamış şahısların da eserlerini görmek mümkündür.

Debistan'da en çok yazı aynı zamanda derginin redaktörü de olan Ali İskender Caferzade'ye aittir. Caferzade, dergide tür olarak daha çok makale ve biyografileri ile ön plana çıkmıştır. Onun dışında dergide en çok yazısı bulunan kişiler arasında Hasan Bey Zerdabi, Ali Ağa Hasanzade, Reşid Bey Efendiyev, Abdulla Şaik, Abbas Sehhet, Mehemed Hadi gibi isimler yer alır.

Türk edebiyatından ise Namık Kemal²⁷⁴, Muallim Naci²⁷⁵, Abdullah Cevdet²⁷⁶, Cenap Şahabettin²⁷⁷ gibi devrin önemli şahısların eserleri bulunur.

2.7.1. Abbas Sehhet (1874-1918): Şamahı'da 1874 yılında doğan Sehhet'in asıl adı Abbaskulu Mehdizade idi. Şamahı'da babasının açtığı mektebi bitirdikten sonra Horasan'da medrese eğitimi aldı.²⁷⁸ Medrese eğitiminden tam anlamıyla umduğunu

²⁷⁴ Namık Kemal (1840-1888), 1840 yılında Tekirdağ'da doğan Namık Kemal'in asıl adı Mehmet Kemal'dir. Tanzimat döneminin en önemli düşünce, sanat ve siyaset adamlarından birisi olan Kemal "toplum için sanat" anlayışını benimsemiştir. Eserlerini halkın anlayabileceği sade bir dille yazmayı amaçlarken divan edebiyatının süslü-sanatlı düz yazısı yerine yeni bir düzyazıyı kullanmıştır. 1888 yılında vefat eden Namık Kemal'in *Debistan*'da "Vatan" adlı şiiri yer almaktadır

²⁷⁵ Muallim Naci (1849-1893), 1849 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. *Servet-i Fünun* sanatçılarını etkileyen Naci, şiirlerinin yanısıra edebiyat tarihi ve sözlük çalışmalarıyla da ilgi çekmiştir. *Debistan*'da Muallim Naci'nin "Edebiyat" adlı bir şiiri yer almıştır.

²⁷⁶ Abdullah Cevdet (1869-1932), Eylül 1869 tarihinde Arapkir'de doğmuştur. Paris'e geçip, Jön Türklere katılan Cevdet yenilikçi ve Avrupai fikirleriyle tanınır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan yakınlığı ile bilinen Cevdet, çeşitli gazete ve dergilerde takma adla yazılar yazdı. 29 Kasım 1932 tarihinde İstanbul'da ölen Abdullah Cevdet'in *Debistan*'da "Tashi-i Galat" adında yapılan bir yanlış düzeltmek için yazdığı mektubu yer almaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü HANIOĞLU, *Bir Siyasi Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981; Şerif MARDİN, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul, 1994.

²⁷⁷ Cenap Şahabettin (1870-1934), Servet-i Fünun Edebiyatı'nın büyük şairleri arasında yer alan şair 1870 yılında Manastır'da doğmuştur. O, "Sanat, sanat içindir" anlayışı içerisinde eserlerini kaleme alırken dönemin siyasî meseleleri ile ilgili temalar işlemekten uzak durmuştur. 1934 yılında İstanbul'da yaşamını yitiren şairin *Debistan*'da "Elhan-ı Şita" adlı şiiri yer almaktadır.

²⁷⁸ XX. *Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, Nurlan, Bakı 2004, 19.

bulamayınca Tahran'a tıp eğitimi almaya gitti ve altı yıl burada kaldı. Eğitimini bitirdikten sonra vatanına döndü ancak Rus yetkililer diplomasını geçerli saymadıkları için burada doktorluk yapamadı. Bir müddet işsiz kaldıktan sonra Şamahı'da Türkçe ve şeriat dersleri vermek üzere öğretmenliğe başladı.²⁷⁹

Sehhet'in ilk matbu şiiri 1904 yılında *Şark-ı Rus* gazetesinde yayımlandı.²⁸⁰ 1905 İhtilali'nden sonra Azerbaycan basınında ve matbuatında birçok makale, düz yazı, şiir ve hikayeleri ile ön plana çıkan Abbas Sehhet eserlerinde döneminde yaşanan içtimaî hadiseler, millî özgürlük mücadelesine, halk hayatına, ahlak ve terbiye meselelerine sıkça yer verdi.²⁸¹ Tahran'da Fransızca öğrendiği için Batı edebiyatı ve bilhassa da Rus edebiyatı ile ilgilenen Sehhet, Batıcılık düşüncesini edebiyata yansıtmak istiyordu. Bu amaçla *Hayat* gazetesinde "Teze Şiir Neçe Olmalıdır?" isimli bir yazı kaleme almıştır. Bu yazısında yeni şiirin insanın his dünyasını yansıtmasını ve tabiat öğelerine sıklıkla yer vermesi gerektiğinden bahseder.²⁸² Azerbaycan'da tanınmış diğer aydın yazar ve şairler gibi yeni mektepler, kütüphaneler ve halkın okuma-yazma oranının artmasına yardımcı olacak okuma ocakları kurmak için çalıştı. Mirza Aliekber Sabir ile yakın dost olduğu bilinen Abbas Sehhet onun vefatından sonra eserlerini *Hophopname* adı ile neşretmiştir.²⁸³ Kendi ifadesi ile Azerbaycan edebiyatında gerçek bir reform yapmış olan Sabir'in başarısını üslûbundaki anlaşılabilirlik ve sadeliğe²⁸⁴ bağlayacak olan Sehhet, özellikle tabiat şiirleri ve çocukların terbiyesinin amaçlandığı şiirlerde bu yönde büyük hassasiyet gösterdi. Kamal Talibzade, Sehhet'in çocuklar için yazdığı eserleri yaş hususiyetlerine göre ikiye ayırdığından bahseder. Buna göre birincisi küçük yaştaki çocuklar için kaleme aldığı şiirler, şarkılar; ikincisi ise okul çağına gelmiş çocuklar ve gençler için yazdığı temsiller, alegorik eserler ve terbiyevî şiirlerdir.²⁸⁵

Sehhet 1905 İhtilalinden sonra neşre başlayan Azerbaycan gazete ve dergilerin çoğunda yer almıştır.²⁸⁶ 1905 ve 1917 İhtilalleri arasında yazmış olduğu şiirleri, hikayeleri, makaleleri ve tercümeleleri *Hayat*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Mekteb* gibi gazete ve

²⁷⁹Xanım Bayram Qızı MUSTAFAYƏVA, a.g.e.104.

²⁸⁰XX. *Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 19; "Abbas Səhhət", AXCE, C.I, 2004, 106-107.

²⁸¹Kamal Talibzadə, *Abbas Səhhət*, Gənçlik, Bakı, 1986, 176.

²⁸²Mir CELAL- Firdun HÜSEYNOV, *Örneklərle XX. Əsr Azərbaycan Edebiyyatı*, yay.haz. Kemal Yavuz- Erol Ülgen, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, 502.

²⁸³XX. *Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 19.

²⁸⁴Abbas SEHHET, "Sabir" XX. *Əsr Azərbaycan Poəziyası*, yay. haz. Memmed Memmedov, Yazıçı, Bakı 1988, 298.

²⁸⁵Kamal TALIBZADƏ, a.g.e. 177.

²⁸⁶Mir CƏLAL, *Azərbaycan'da Ədəbi Məktəplər (1905-1917)*, Elm, Bakı 2004, 273.

dergilerde yayımlanmıştır. Sehhet, Abdullah Şaik, Süleyman Sani Ahundov²⁸⁷, Sultan Mecid Ganizâde, Reşid Bey Efendiyev gibi maarifçi isimlerle birlikte eğitimin skolastik metotlardan kurtulması ve modern eğitim sisteminin tesisi adına değerli katkılar sağlamış, Azerbaycan'da on yıl gibi kısa bir süre içerisinde okuma yazma oranında görülen büyük artışta önemli bir pay sahibi olmuştur.²⁸⁸

Abbas Sehhet'in eserleri 1912 yılında *Mağrip Güneşleri* ve *Sınıg Saz* isimli kitaplarda neşrolunmuştur. Onun eserleri Sovyet döneminde de defalarca basılmıştır. Sehhet'in eserleri incelendiğinde hep bir olumsuz tasvir yer alıyor gibi görünse de onun asıl amacı insanlara ümit verici eserler kaleme almaktır. Sehhet'in bunlardan başka Azerbaycan edebiyatına hizmetleri arasında Rus ve Avrupa klasiklerini Türkçeye tercüme etmesi gösterilebilir. O, bu tercümelerini *Mağrip Güneşleri* adlı kitabında neşretmiştir. Puşkin ve Lermontov'dan yaptığı tercümelere *Kafkas, Hacı Abrek, Üç Hurma Ağacı* gibi eserler yer alır.²⁸⁹

Abbas Sehhet, romantik şairler arasında eğitim ve terbiye konularına çok sık yer veren şairlerden biridir. O da dönemin diğer aydınları gibi geleceğin gençlerine ve çocuklarına ümit bağlıyordu. O, geleceğin, yüksek medeniyetin yenilikçi genç nesiller vasıtasıyla yaratılacağını düşünüyordu. Bu sebeple o eserlerinde ahlakî-terbiyevî meselelerle sınırlı kalmayıp özel olarak çocuklar için birçok eser kaleme almıştı. *Cehalet Semeresi, Yaz Günleri, Kuşlar, İki Uşak* gibi eser Azerbaycan çocuk edebiyatının önemli numuneleri arasında yer alır.²⁹⁰

1918 yılında Gence'de vefat eden Abbas Sehhet'in *Debistan*'da "Feryad-ı İntibah", "Gazet Nedir?" gibi altı adet şiiri vardır.

2.7.2. Abdullah Bey Süphanverdihanov (1883-1936): 1883 Ocak ayında Kazak şehrinin Hüseyinbeyli kazasında dünyaya geldi.²⁹¹ İlk eğitimini burada aldıktan sonra

²⁸⁷ Süleyman Sani Ahundov (1875-1939), 3 Ekim 1875 yılında Şuşa'da dünyaya geldi. Gori Muallimler Seminaryası'ndki tahsilini tamamladıktan sonra Rus-Tatar mektebinde öğretmenlik yapmaya başladı. 1906 yılında toplanan I. Muallimler Kurultayı'na da iştirak etti. 1932 yılında kendisine edebi ve pedagojik alanlarda yaptığı önemli çalışmalarından ötürü "Emek Kahramanı" unvanı verildi. "İkinci Yıl" adlı bir de ders kitabı yazan Süleyman Sani Ahundov 29 Mart 1939'da Bakü'de hayatını kaybetti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vəliyev MƏSUD, *Süleyman Sani Axundov*, Uşaqəcnəşr, Bakı 1956.

²⁸⁸ Ali Erol, "Abbas Sehhet'in Kaleminden Yeni Şiir" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, C.IX, S.1, İzmir 2009, 51-65.

²⁸⁹ Mir CELAL- Firudun HÜSEYNOV, *a.g.e.* 509.

²⁹⁰ Mir CELAL- Firudun HÜSEYNOV, *a.g.e.* 511.

²⁹¹ XIX-XX. *Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Nurlar, Bakı 2012, 284.

Gori Muallimler Semineryası'nda eğitim görmeye devam etti. Tahsilini bitirdikten sonra Bakü ve Batum'daki ilk mekteplerde öğretmenlik yaptı.²⁹² 1905 yılında Bakü'de Rus-Tatar mekteplerinde, Nicat ve Neşri Maarif Cemiyetlerinin açtığı okullarda fakir ve yetim çocuklara ücretsiz olarak dersler verdi. Eserlerinde sıkça "Divanbeyoğlu" mahlasını kullandı.²⁹³ Divanbeyoğlu'nun yazın hayatı 1904 yılında Duman adlı hikaye ile başladı.

Divanbeyoğlu, 1925 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesini bitirdi.²⁹⁴ Sovyet hakimiyeti yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesinin Doğu Bilimleri Bölümünde tahsiline devam eden yazar bir müddet sonra Azerbaycan Devlet Arşivi'nin müdürlüğünü yaptı. Süphanverdihanov'un Azerbaycan tarihinin öğrenilmesinde, folklor ve etnografik materyallerin toplanmasında büyük hizmetleri oldu. "Şehzade ve Abdül", "Can Yangısı", "Duman", "Fehle" gibi birçok eserleri bulunan yazarın *Debistan*'da "İlan" ve "Fehle" isimli hikayeleri yer almıştır.²⁹⁵ Bu hikayede Müslüman ailelerinde hüküm süren eski adet ve ananeler bazen facialara bazen de sonu komik durumlara yol açar. Aynı zamanda bir fabl olma niteliği taşıyan bu eserde yılan karakterinden hareketle insanlar arasındaki ilişkiler tasvir edilmektedir. Burada kahramanların özellikleri sanılanın aksine iyi-kötü şeklinde değil, eğitilmiş-eğitimsiz şeklinde verilmiştir.

Yazarın "Fehle" adlı hikayesi ise realist bir eserdir. Bu hikayede işçi sınıfının ağır iş koşullarından ve bu durumdan rahatsızlıkları konu edinilmiştir.

2.7.3. Abdulla Şaik (1881-1959): Asıl adı Mirza Talıbzade Abdulla olan yazar 1881 yılında Tiflis'te muallim bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi.²⁹⁶ Burada bir müddet eğitim aldıktan sonra ailesi ile birlikte Horasan'a göç etmelerinden dolayı tahsili yarım kaldı. 16 yaşında Arapça ve Farsça öğrenmeye başlayan²⁹⁷ yazar daha sonra Fuzuli'nin eserlerinin tesiri altında yazılar kaleme aldı, Krilov gibi önemli Rus yazarlarının eserlerini tercüme etmeye başladı.²⁹⁸

²⁹² XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları, s. 22.

²⁹³ "Divanbəyoğlu Sübhanverdixanov Abdullabəy", AXCE, C.I, 2004, 333.

²⁹⁴ Mir CELAL, *Azərbaycan'da Edebi Mektepler (1905-1917)*, Bakı 2004, 303.

²⁹⁵ XIX-XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı, 226.

²⁹⁶ XIX-XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı, 226.

²⁹⁷ Mir CƏLAL, a.g.e. 333; "Abdulla Şaiq", AXCE, C.I, 2004, 108-109.

²⁹⁸ Xanım Bayram Qızı MUSTAFAYƏVA, a.g.e. 112.

1901 yılında Azerbaycan'a dönen Şaik, burada Neriman Nerimanov rehberliğinde bir yol izleyip, Aleksandr Gimnazyası'nda muallimlik yaptı.²⁹⁹ Öğretmenlik yapmasının yanı sıra çocuklar için ders kitapları hazırlayarak bu kapsamda pek çok esere imza attı. 1905 yılına gelindiğinde ise ihtilalin tesiri altında halkın özgürlük arzularını ve ümitlerini eserlerinde dile getirdi. 1906-1907 yıllarında toplanan I. ve II. Muallimler Kurultayı'nda ise üyeler arasına girmeyi başardı.³⁰⁰ Yazarın ilk matbu şiirleri *Debistan*'da derç olundu.³⁰¹ *Debistan*'ın 1906 yılında çıkan ikinci sayısında "Ananın Oğluna Layla Demesi" adlı şiir onun yayımlanan ilk şiiri olma özelliğini taşıyordu. Şiirlerinin dışında hikayeleri ile de tanınan şairin "Göç", "Mektup Yetişmedi", "Ağlaşma" Ana Bacı", "Göç" gibi meşhur hikayeleri de vardır. *Mektup Yetişmedi* adlı eseri Azerbaycan realist hayatını yansıtan eserlerin başında geliyordu. Bir göç nesri olan bu eserde işçilerin hukuksuz çalışma şartlarından ve istismar edilmelerinden bahsediliyordu. Ayrıca "Nüşabe", "Fitne", "Vatan" gibi piyesleri de en bilinen eserleri arasındadır.³⁰²

Abdulla Şaik'in şiirleri incelendiğinde lirik bir dille kaleme alınmış, geleceğe ve ışığa yönelik hazırlanmış, insana ümit aşıl原因an bir üslupla karşılaşılır. Abdulla Şaik, döneminin önde gelen aydınları arasında yer alır. Tiflis gibi bir şehirde yaşamasından dolayı kültürel hareketlerden etkilenmiş; bu durum onun yenilik ve modernleşme taraftarı olmasını sağlamıştır. Şaik'in en çok çalıştığı eser verdiği alan ise çocuk edebiyatı sahasıdır. Çocukların seviyesine, tabiatına uygun, merak uyandıran sistemli bir edebiyat yaratmak Şaik'in hayatını adadığı zor ancak önemli bir vazifedir. *Tilki Hacca Gidiyor*, *Cafer ve Beşir*, *Tık Tık Hanım*, *Güzel Bahar* gibi eserler onun ahlakî-terbiyevî maksatlarla, çocuk psikolojisine uygun yazılmış olan eserleridir.³⁰³

1959 yılında Bakü'de vefat eden³⁰⁴ şairin *Debistan*'da "Layla" şiirinin dışında "İbret ve Mukabele Yahud Ümmetler İhtilafı"³⁰⁵ adını taşıyan Mesnevi'den yaptığı tercümele de bulunmaktadır.

²⁹⁹ XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları, 25.

³⁰⁰ Ahmet ÇAMALAN, "Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyeti", *Journal of Qafqaz University*, C. XCIV, 47.

³⁰¹ XIX-XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı, 226.

³⁰² Mir CƏLAL, a.g.e. 334.

³⁰³ Mir CELAL- Firudun HÜSEYNOV, a.g.e. 366.

³⁰⁴ Rafiq YUSİFOĞLU, a.g.e. 66-71; Abdullah Şaik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Erol, *Abdullah Şaik: Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.

³⁰⁵ Mirza Abdullah TALIBZADE, "İbret ve Mukabele Yahud Ümmetler İhtilafı", *Debistan*, 12 Ağustos 1906, S.8, 8-10.

2.7.4. Ali İskender Caferzade (1875-1941): Gazeteci, eğitimci, naşir, mütercimdir. Bakü’de dindar ve eğitimci bir ailede dünyaya geldi. İlk tahsilini medresede alarak daha sonra Rus-Müslüman Okuluna devam etti. 1894 yılında iş hayatına başlayan Caferzade, aynı yıl Bakü Kütüphanesi’nin okuma salonunun kuruculuğunu ve müdürlüğünü üstlendi. Bu faaliyetlerinin yanında öğretmenlik de yaptı.³⁰⁶

1902 yılında Reşid Bey Efendiyev’in “Basiret’ülEtfal” ve “Kilid-i Edebiyat” adlı ders kitaplarını kendi maddî imkânları ile yayımlattı. Hayatı boyunca Azerbaycanlı çocukların eğitim görmesi, onlar için gerekli yayım organlarının oluşturulması için azimle çalıştı. Ayrıca çocuklara kendi evinde Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusça dersler vererek *Kur’an* da öğretmekteydi.

1906 yılında *Debistan* Ali İskender tarafından Azerbaycan’da Türk dilinde özel olarak neşredildi. Derginin bütün maddî giderlerini başta kendisi karşılmasına rağmen daha sonra halktan ve aydınlardan yardım aldı. Buna rağmen dergi yayın hayatına ancak iki yıl devam edebildi. Neşr-i Maarif Cemiyeti’nin katibi olduğu yıllarda Bakü’de 3, civar köylerinde 15 okul açtırdı. Mirza Aliekber Sabir’in *Hophopname* adlı eserini de yine kendi imkânları ile neşretti.

1920-1921 yılları arasında *Füyuzat* ve *Maarif* dergilerinin neşredilmesi için çok emek sarf etmiş ve fazla miktarda yardımda bulunmuştur. Azerbaycan Devlet Neşriyatı başta olmak üzere daha birçok vazifelerde de görev almıştır.³⁰⁷ 1925 yılında Azerbaycan’da ilk millî takvimi hazırlayıp çıkarmış ve bu takvim birkaç küçük değişiklik ile beraber 1932’ye kadar kullanılmıştır.

Ali İskender Caferzade millî kültürün ve medeniyetin gelişmesinde çok büyük hizmetlerde bulunmuş ve neşriyat, eğitim gibi sahalarda çalışabilecek yeni kişilerin yetişmesi için de çaba göstermiştir.*Debistan*’da Ali, Ali İskender, A.İ.Caferzade, Caferzade gibi isimlerle birçok makale ve yazıya imza atmıştır. “Lügat-i Debistan” bölümünü hazırlamış ve derginin son sayısına kadar naşir ve muharrirliğini bizzat kendisi üstlenmiştir.³⁰⁸

³⁰⁶“Cəfərzadə Əlisgəndər”, *AXCE*, C.I. 2004, 305-307.

³⁰⁷“Cəfərzadə Əli İsgəndər Hacıbaba oğlu”, *Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası*, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, 2012.

³⁰⁸ŞAHVƏRDİYEV, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, 2006, 239-240.

2.7.5. Doktor Hasan Bey Agayev (1875-1920): 1875 yılında Gence’de dünyaya gelen Hasan Bey, ilk tahsilini burada aldıktan sonra orta tahsilini Gence Gimnazyası’nda yaptı. Ardından 1901’de Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in yardımı ile Moskova Üniversitesi’nin Tıp Fakültesini de bitirerek eğitimini tamamladı.³⁰⁹ Bir süre sonra Bakü’ye dönen Hasan Bey, Tagiyev’in fabrikalarında ve açtığı okullarda doktorluk yapmaya başladı.³¹⁰

1905 İhtilalinden sonra Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin kurucuları arasında yer alan Hasan Bey, halkın Çarlık hükümetinin baskıları neticesinde zor durumda olduğunu, aynı zamanda cehalet içinde kaldığını müşahede ederek dönemin diğer aydınları gibi bu konuların üzerinde titizlikle durdu. Bu sorunların çözümü için etkili yol ona göre matbuattı.

Muharrirliğe ilk adımlarını *Hayat* gazetesiyle atan H. Ağayev bundan sonra *İrşad* (1905-1907), *Yoldaş* (1907), *Terakki* (1908-1909), *Hakikat* (1909-1910), *Güneş* (1910-1911), *Azerbaycan* (1918-1920) gazetelerinde, *Debistan* (1906-1908) dergisinde vb. yayın organlarında hem tıbbıa dair hem de ilmi-içtimaî mevzularda yazılar kaleme aldı.³¹¹

1920 yılında Tiflis’te vefat eden Agayev’in *Debistan*’da “Keşf-i Amerika (Yeni Dünya)” adında derginin on sayısı boyunca devam eden bir gezi yazısı bulunmaktadır.

2.7.6. Abdurrahman Efendizade (? ?): Azerbaycanlı, gazeteci, eğitimci ve millî harekete hizmet eden aydınlar arasında müstesna bir yeri vardır. Zengin bir ailede dünyaya geldi. Çok iyi bir eğitim alan yazar XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın 30’lu yıllarına kadar faaliyet gösterdi. 1911-1918 yılları arasında Gafur Reşad³¹² ile

³⁰⁹Qərənfil DÜNYAMİNQIZI, “İstiqlal Bəyannaməsini İmzalayan Həsən Bəy”, *Kaspi*, 7 Şubat 2018, 15.

³¹⁰“Ağayev Həsən bəy”, *AXCE*, C.I, 2004, 115-116.

³¹¹Mirzabala MEHEMEDZADE, “Doktor Hasan Bey”, *Azeri Türk*, S.13, 1 Ağustos 1928, 1-3.

³¹²Gafur Reşad Mirzazade (1884-1943), Şamahı’da doğan Gafur Reşad, ilk eğitimini Şamahı Molla Mektebinde tamamlamış, ardından Bakü Pedagoji Enstitüsü’ne devam etmiştir. Köy ilkokullarında, Bakü’de Neşr-i Maarif Cemiyeti’nin açtığı okullarda uzun yıllar muallimlik yapmıştır. Kendisi ayrıca Azerbaycan’ın önde gelen pedagoğ ve coğrafyacıları arasında yer alır. Sovyet hakimiyeti öncesinde, halkı aydınlatmaya çalışan eserler yazmış ve Abdurrahman Efendizade ile *Mekteb* isimli pedagoji dergisini çıkarmaya muvaffak olmuştur. *Debistan*’da “Kimyagerler” adlı bir hikayesi yer almaktadır. Gafur Reşad hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sevinc HACIYEVA, *Qafur Reşad Mizəzadənin Pedagoji Fəaliyyəti və Maarifçilik Görüşləri*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti, Bakı 2016.

birlikte şahsi matbaalarında *Mekteb* adlı bir çocuk dergisini yayımladılar. Bu derginin yayımlanması ile Efendizade, Azerbaycan millî çocuk edebiyatının kurucularından kabul edilmektedir. Ancak yazarın hakkında çok teferruatlı bilgiye ulaşılamamıştır.³¹³

Debistan'da “Bir Çiftçinin Sergüzeşti yahud Bir İtin Sadakati” isimli yazısı bulunmaktadır.

2.7.7. Ferhad Ağazade (1880-1931): 1880 yılında Karabağ'ın Şuşa şehrinde ticaretle uğraşan bir ailede doğdu.³¹⁴ Pedagog, dil bilimci ve gazeteci unvanları ile tanınmaktadır. 1900 yılında Gori Öğretmen Okulunu bitirdikten sonra Bakü, Şuşa, Gence ve Haçmaz'da öğretmenlik yaptı. 1905 yılında pedagojik faaliyetlerine hız veren Ağazade, “Saadet” ve “Rus-Müslüman” mekteplerinde çalıştı.³¹⁵ Bakü'de toplanan Kafkas Müslüman Muallimlerinin I. ve II. Kurultaylarının iştirakçısı olup her iki kurultayın da katibi seçildi. Azerbaycan dilinin eğitimi ve saflığı hakkında zorlu mücadelelerin dışında ana dilinde derslik ve programlar hazırladı. F. Ağazade, Azerbaycan'da modern gelişmelerin en önemli isimleri arasında yer almaktadır. “Türk Dilini Diriltmek ve Zenginleştirmenin Yolları”, “Türk Dilinde Vurgu Meselesi” ve “Gramer” gibi eserleri mevcuttur.

1931 yılında Bakü'de vefat eden yazarın *Debistan*'da “Hasan Bey'in Türk Milletine Ettiği Hizmetler” adıyla geniş bir makalesi bulunmaktadır.

2.7.8. Feridun Bey Köçerli (1863-1920): 1863 yılında Şuşa'da doğan yazar, XIX-XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ilk profesyonel tenkitçisi ve tarihçisidir.³¹⁶ Babası Karabağ'ın açık fikirli aydınları arasında bulunan Köçerli, ilk tahsilini Şuşa'da aldı. 1879'da Kafkas Ötesi Öğretmen Okuluna giren Köçerli 1885'te buradan mezun oldu.³¹⁷ Rus dilini ve Rus edebiyatını mükemmel derecede bilen Köçerli, bu yıllarda tercüme faaliyetleri ile de meşgul oluyordu.³¹⁸ Millî basın ve

³¹³ŞAHVƏRDİYƏV, *a.g.e.* 208-209.

³¹⁴H. M. ƏHMƏDOV, *Azərbaycan Məktəb və Pedaqoji Fikir Tarixi*, 264.

³¹⁵“Ağazadə Fərhad”, *AXCE*, C.I, 2004, 116-117.

³¹⁶Xanım Bayram Qızı MUSTAFAYEVA, *a.g.e.* 91.

³¹⁷*XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 329.

³¹⁸Feridun Bey Köçerli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyn ƏHMƏDOV, *Maarif Fədaileəri: Firidun Bəy Köçərli- Rəşid Bəy Əfəndiyev*, ADPU, Bakı 2013.

yayımın olmaması nedeniyle Azerbaycan edebiyatına dair ilk makalelerini Rusça yazan Köçerli'ninedebî faaliyetinde tercümelerin özel bir yeri oldu. Şiire ve edebiyata büyük ilgi gösteren Köçerli'nin, Puşkin'den, Lermontov'dan ve Kolsov'dan yaptığı tercüme pedagoji faaliyetlerinin ilk aşamasıydı.³¹⁹ *Torçu ve Balık* (Puşkin), *Üç Hurma Ağacı* (Lermantov), *A Kişi Niye Yatıbsan?* (Koltsov) gibi şiirleri tercüme ederek Azerbaycan Türklerinin Rus klasikleri ile tanışmasına vesile olmuştur.

1895-1917 yılları arasında Kaskasya Ötesi'nde öğretmenlik yaparken bir yandan da millî aydınların yetiştirilmesi için yoğun çaba göstermiştir.³²⁰ 1905 Birinci Rus İhtilalinden sonra matbuatla alakalı faaliyetlerini arttırdı. Yazıları *Kaspi*, *İrşad*, *Hayat*, *Terakki* gibi gazete ve dergilerde yayımlandı.³²¹

Dönemin diğer aydınları gibi Feridun Bey'in de fikri dünyası halkın eğitimleşmesi ve kültürel anlamda ilerleyişi düşünceleri meşgul ediyordu. Bu anlamda 1903 yılında yayımlanmaya başlayan *Şark-ı Rus* gazetesinin çıkışı onu heyecanlandırdı ve 1903'te "Şark-i Rus Ruznamesine Bir Neçe Sözler" adlı makalede gazetenin çıkışından duyduğu memnuniyeti dile getirdi.

Köçerli, öğrencilik yıllarından itibaren edebî malzemeler toplamak, klasikleri Türkçeye çevirmek, eserler hakkında okuyuculara malumat vermek ve böylelikle edebiyat mecmuaları oluşturmak fikrine düşmüştü. Bu maksatla o, muasır şair ve yazarlarla, talebe ve muallimlerle ve Azerbaycan'ın önde gelen aydınları ile yazıyor; arşivlerden, şahsi kütüphanelerden farklı malzemeler topluyordu. Ancak topladığı malzemeleri neşretmek kendisine nasip olmadı.³²² Bütün çabasına rağmen yayımlatamadığı "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri" kitabını ölümünden sonra 1925'te tamamı olmasa da yayımlamışlardır.³²³ Bu eserde Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça yazan 120'den fazla edebî şahıs hakkında bilgiler verilir. Köçerli sadece araştırmacı değil bir de çok usta materyal toplayıcıydı. Yazarı belli olmayan onlarca eser onun sayesinde günümüze ulaşabilmiştir.

³¹⁹ Mir CƏLAL, *a.g.e.*211.

³²⁰ Köçerli'nin Gori Öğretmen Okulu'ndaki faaliyetleri için bkz. Sadık ŞÜKÜROV, *Gence Mekteplerinin Tarihinden*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1990, 83-92.

³²¹ "Köçerli Firidun bəy", *AXCE*, C.I, 2004, 88-89.

³²² Mir CELAL- F. HÜSEYNOV, *a.g.e.* 566-569.

³²³ Ahmet ÇAMALAN, *a.g.m.* 44.

1916'dan sonra Azerbaycan'da öğretmen kadroları yetiştirmek üzere bir okul açmak için uğraşan Köçerli 1917 Rus İhtilalinden sonra bu arzusunu başardı. Rusya'nın çöküşünden sonra millî değerleri destekleyen aydınların yanında yer aldı. 1920 yılında Gence'de çıkan isyan bastırılınca tutuklananlar arasında Köçerlide bulunuyordu. Köçerli, Kızıl Ordu'nun Ermeni ve Rus asıllı komutanları tarafından mahkeme edilmeden kurşuna dizilerek öldürüldü.

Debistan'da "Edebiyatımıza Dair" adı altında Vidadi ve Vakıf dostluğundan bahseden bir makalesi mevcuttur.³²⁴ Bu yazısında Efendiyev, Vakıf'ın yaratıcılığındaki realizm ve dilin sadeliğini bir meziyet gibi ortaya koyar ve takdir eder.

2.7.9. Hasan Bey Zerdabi (1837-1907): Azerbaycan millî basın ve millî tiyatrosunun kurucusu, eğitimcisi, gazeteci yazar, doğa bilimi uzmanı olan Zerdabi 1837 yılında Göyçay Kasabasının Zerdab Köyünde doğdu.³²⁵ Önce molla mektebinde okudu ancak babası okulla ilgilenmediğini görünce onu Rus dilinde eğitim veren Şamahı Şehir Mektebine gönderdi. Bütün eğitim hayatı başarılarla geçen Zerdabi üniversiteyi de derece ile bitirdi. Tahsilini bitirir bitirmez ülkesine döndü. Bakü ortaokulunda tabiat tarihi öğretmenliği yaparken yoksul çocukların yaşamını temin etmek için "Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"nin de temellerini atıyordu. Ona göre, ilim bütün dertlerin ilacı idi ve ilmi hakikatleri dar çerçeveden çıkarıp, bütün milletin malı haline getirmek ilim adamlarının en önemli manevî borcu olmalıydı.³²⁶ Zerdabi Azerbaycan edebî dilinin millî dile çevrilmesi ve yerleşmesinde, bir matbuat usulünün doğmasında önemli bir rol oynamıştır.³²⁷

Zerdabi, 1873'te öğretmenliği sırasında Necef Bey Vezirov'la beraber Azerbaycanlı talebelerin katılımıyla M. F. Ahundov'un *Hacı Kara* isimli komedisini oynar.³²⁸ Böylece Zerdabi, Azerbaycan kültür tarihinde ilk tiyatro oyununu sergileyen kişi

³²⁴ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 1993, C.4, 124-125.

³²⁵ Zaman MƏMMƏDOV, *Həsənbəy Zərdabi*, Azərbaycan Uşaq və Gənçlər Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Bakı 1957, 26.

³²⁶ Z.B. GÖYÜŞOV, *Azərbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri (XIX. Əsrin İkinci Yarı)*, Azərbaycan SSR Əlmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1960, 156.

³²⁷ Ş. HÜSƏYNOV, *Həqiqət və Adəlat Çarçısı*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1988, 25.

³²⁸ Okan YEŞİLOT, *Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, 81-82.

olur.³²⁹Bu oyundan elde ettikleri geliri yardıma muhtaç öğrencilerle bölüştü. Böyle oyunlarla milleti uyandırmanın zor olduğunu anlayan Zerdabi bu kez gazete yoluyla onlara ulaşmaya karar verdi. Azerbaycan Türkçesi ile yazılan *Ekinci* adlı ilk gazeteyi 1875 yılında çıkardı. Hasan Bey bu gazetenin hem sahibi, hem başyazarı, hem mürettibi, hem de tashihçisi idi. *Ekinci*, kısa zamanda Azerbaycan kültür hayatının önemli bir merkezi haline geldi ve millî basının sonraki gelişiminde çok önemli bir rol oynadı. *Ekinci*'nin her bir sayısında, ayrı ayrı makalelerinde ve eserlerinde fiziki terbiye ve genç neslin güçlenmesine dair noktalar üzerinde titizlikle duruyordu.³³⁰

Zerdabi, hayatının önemli bir bölümünü yardıma muhtaç öğrencilerin okutulması ve halkın eğitilmesi yönündeki faaliyetlerle geçirir. Bu düşüncesine maddî destek sağlamak amacıyla bir hayır cemiyeti kurulması gerektiği fikrine inanır. Kuracağı hayır cemiyetine finansör bulabilmek adına dönemin zenginleri ile görüşen Zerdabi onlardan olumlu bir yanıt alamayınca bu kez bizzat kendisi yardım istemeye başlar. Ancak yaptığı faaliyetler nihayetsiz kalınca Azerbaycan'ın bu ilk hayriye cemiyeti kurulma girişimi de başarısızlıkla sonuçlanır.³³¹

Halkın eğitilmesine yönelik yaptığı çalışmalardan dolayı Zerdabi Azerbaycan'dan uzaklaştırmak için onun tayinini Rusya'ya çıkardılar. Ancak kendi halkına hizmet etmeyi her şeyden üstün tutan Zerdabi resmi görevinden istifa ederek doğduğu köye dönerek polis gözetiminde yaşamayı göze aldı. 1896'da Bakü'ye dönen Zerdabi, *Kaspi* gazetesinde çalıştı. 1898'de Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in maddî desteği ile Bakü'de kız çocuklarına yönelik eğitim veren bir mektep açtı. Zerdabi'nin okul açılışında karşılaştığı en önemli meselelerden biri kız çocuklarının okutulmasına karşı çıkan mollalardı. Bu mollalar halk üzerinde baskı kurmak yoluyla okula öğrenci alımını engellemek istediler. Gerekçe olarak ise kız çocuklarının eğitim almasının günah olduğunu ve bunun uğursuzluk getireceği söylentisini öne sürdüler. Ancak buna karşın Zerdabi'ye destek veren din alimleri ise ilim öğrenmenin kadın erkek herkese farz olduğunu beyan ediyorlardı. Zerdabi de bu görüş kapsamında kız çocuklarının eğitim almasının dinen hiçbir olumsuz yönü olmadığını, aksine geleceğin annelerinin eğitiminin toplumun eğitimi ile eşdeğer olduğunu belirterek

³²⁹ Tahir AYDINOĞLU, *Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrədə (bioqrafik qaynaqlar)*, Aspolqraf, Bakı 2013, 19.

³³⁰ Y. TALIBOV, *Pedaqogika*, 37; "Zərdabi (Məlikov) Həsən bəy", *AXCE*, C.II, 2004, 469-470.

³³¹ Vilayət QULİYEV, *Böyük Əkinçi: Həsən Bəy Zərdabi: Tərtib, Tərcümə, Müqəddimə İzah Və Şərhlər*, Ozan, Bakı 2001, 36-37; Tahir AYDINOĞLU, *a.g.e.* 21; Okan YEŞİLOT, *Zərdabi və Ekinci Gazetesi*, 82.

ailelerden çocuklarını bu okula göndermelerini rica ediyordu. İleride Azerbaycan'ın geleceği için çalışacak birçok öğrenci bu okullardan mezun olarak önemli görevler edinmişlerdir.³³²

Zerdabi'nin eğitim çalışmalarına olan katkıları arasında 1906'da toplanmasına büyük katkıları olduğu I. Muallimler Kurultayı da gösterilebilir. Zerdabi, kurultayın amacı ve kapsamı hakkında *Kaspi* gazetesinde bir dizi yazı kaleme alır. Aynı zamanda kurultaya başkanlık etme görevini de üstlenen Zerdabi'nin Azerbaycan eğitim tarihinde önemli bir adım olarak sayılan kurultay kararlarında imzası bulunur. Bu kararlar arasında ders programlarının iyileştirilmesi, talimin ana dilde yapılması, öğretmen kadrolarının hazırlanması gibi meseleler yer almaktadır.³³³

Modern Azerbaycan'ın kurucularından olan Zerdabi, 28 Kasım 1907'de Bakü'de vefat etmiş ve 1 Aralık'ta büyük bir tören ile defnedilmiştir.³³⁴

Debistan'ın 1907 yılındaki 9. ve son sayısı sadece Hasan Bey Zerdabi'ye hasredilen özel bir sayıdır. Bunun dışında kendisinin *Debistan* dergisinde bilhassa tabiat ve hayvanlar ile ilgili birçok makalesi bulunmaktadır.

2.7.10. Mehmed Hadi Efendizade (1879-1920): XIX. yüzyıl Azerbaycan romantik şiirinin öncülerinden biri olan Hadi, 1879 yılında Şamahı'nın Sarıtoprak mahalinde tüccar bir ailede dünyaya geldi.³³⁵ Asıl adı Hacı Abdulselimzade olan şairin Hadi mahlası idi. Sıkıntılarla dolu geçen çocukluk yıllarından dolayı düzgün bir tahsil hayatı olmadı. Şirvan medreselerinde birkaç yıl öğrenim gördükten sonra kendi azmi ile Farsçayı kısmen de olsa Arapça ve Rusçayı öğrendi. Şamahı'da 1902 yılında meydana gelen bir deprem sonucu evsiz kalınca Kürdemir'e yerleşmek zorunda kaldı. Burada mahalli okullarda edebiyat öğretmenliği yapmaya başladı. 1905'ten sonra *Hayat* ve *Füyuzat* gibi gazete ve dergilerde şiir ve makaleleri yayımlandı.³³⁶ 1905 yılında Heşterhan'a giden Hadi, burada Mustafa Lütfi'nin isteği

³³² Vılayət QULİYEYEV, a.g.e. 52; Okan YEŞİLOT, *Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, 91-92.

³³³ Tahir AYDINOĞLU, a.g.e. 35; Okan YEŞİLOT, *Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, 97-98.

³³⁴ *Türkiye dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1993, C.IV, 276-277. Zerdabi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Okan YEŞİLOT, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayımevi, İstanbul 2012.

³³⁵ Mir CELAL, a.g.e. 236.

³³⁶ İslam QƏRŞBLİ, *Məhəmməd Hadi Yaradıcılığının "Hayat" və "Füyuzat" Mərhələsi*, Qələm MMC, Bakı 2009, 11.

üzerine *Burhan-i Terakki* isimli gazetede çalışmaya başladı.³³⁷ Buradan da ayrıldıktan sonra Ali Bey Hüseyinzade'nin daveti üzerine Bakü'ye yerleşti ve *Füyuzat*'ın daimi yazarlarından biri haline geldi. 1910 yılında derginin kapatılması üzerine İstanbul'a gitti. Burada *Tanin* gazetesi nezdinde Şark Dilleri Tercümanı olarak görev yaptı.³³⁸ *Tanin* dışında *Servet-i Fünûn*, *Rübab*, *Şehpal*, *Mehtab*, *Hilâl* gibi dergi ve gazetelerde çalıştı.

1914'te Bakü'ye dönmek durumunda kalan şair burada kimseyle hiçbir yakınlık kuramadı. 1920 yılında gittiği Gence'de herkesçe unutulmuş bir vaziyette hastanede hayata gözlerini yumdu.³³⁹

Hadi'nin şiirlerindeki esas tema her şeyden önce vatanseverliktir. O, vatanını gezdiği, öğrendiği yerlerle mukayese ediyor, çağdaş dünyanın en medeni ve önde gelen ülkeleri arasında görmek istiyordu. Hadi'nin şiirleri incelendiğinde halkının siyasetin ön safhalarında, kavganın ortasında yer almasını ve hareketsizlikten kurtulmasını istediği görülür. Hadi, Çarlık hâkimiyeti altında yer alan Azerbaycan halkının tam anlamıyla özgürlüğüne kavuşmasını dönemin diğer aydınları gibi eğitilmiş ve kültürlü olmakta görüyordu. Sonuçta Hadi, "zalimin zulmünden" bahsettiği kadar halkın avamlığından da şikayet ediyordu. Halkın uyanması, haklarının farkında olması, dostunu-düşmanını tanımasını isteyen Hadi, geri kalmışlığa ve cehalete karşı çıkıyordu. Örneğin *Debistan*'da yer alan "Lövhe-i Tasvir-i Maarif" adlı şiirinde medenileşmenin öneminden bahsederek cehaletin facialı sonuçlarını ortaya koyar.³⁴⁰

Mehemmed Hadi *Debistan*'da en çok eseri bulunan yazarlardan biridir. "Gülbang-ı İttihad", "Edebiyat", "Mekteb-i Darül Edep", "Lövhe-i Tasvir-i Maarif" gibi 11 adet şiiri bulunmaktadır.

2.7.11. Mehemmed Hasan Efendizade (1867-1918): Azerbaycanlı gazeteci, pedagoğ ve etnograftır.³⁴¹ 1867'de Şamahı'da doğan yazar, 1888 yılında Gori

³³⁷ *Burhan-ı Terakki*, 8 Haziran 1906- 22 Haziran 1911'de Astrahan'da Mustafa Lütfi İsmayilov tarafından yayımlanan Müslüman-Türk gazetesidir. Gazete neşredilme amacınicehaletle mücadele etmek şeklinde ortaya koymuştur.

³³⁸ Mir CƏLAL, *a.g.e.* 238; "Hadi Məhəmməd", *AXCE*, C.I, 2004, 445-446.

³³⁹ *XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 546.

³⁴⁰ Mehemmed Hadi için ayrıntılı bilgi için bkz. Mehdi İSMAYİLOV, *Azerbaycanlı Şair Mehemmed Hadi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2011.

³⁴¹ "Əfəndiyev Məmmədhasən", *Şamaxı Ənsiklopediyası*, Şərq-Qərb, Bakı 2015.

Seminaryası'nı bitirdikten sonra Bakü'de ve Azerbaycan'ın başka şehirlerinde öğretmenlik yaptı. Azerbaycan etnografyasına ait malzemeler toplamak, onları tetkik ve tebliğ etmekle meşgul oldu. *Hayat, İrşad* gibi gazetelerde yer aldı, *Debistan* dergisinin de bir süre redaktörlüğünü üstlendi.³⁴² Birçok ilmi ve tarihi eserin, Arapça ve Farsçaya tercüme edilmesini sağladı. 1918 yılında Kuser'da vefat etti.³⁴³

Yazarın *Debistan*'da pek çok yazısı bulunmaktadır. “Bağdat’lı Caferin Hikayesi”, “Avcı ve Kuş”, “Teracim-i Ahval (Vaşington)”, “Letaif” bunlardan bazılarıdır.

2.7.12. Mirza Hasip Kudsî (1828-1908): 1828 yılında Bakü'de dünyaya gelen yazar ilk tahsilini burada tamamladıktan sonra Tahran'a giderek burada din eğitimi aldı. Tahran'daki eğitimi süresince Farsça ve Arapçayı mükemmel derecede öğrendi.³⁴⁴ Tahsilini tamamlayıp Bakü'ye döndükten sonra burada bir medrese açarak ömrünü din âlimlerini yetiştirmeye adanmıştı. *Divan* adlı eseri Tebriz'de basıldı. Hakkında yeterince malumat bulunmayan şairin *Mekteb, Füyuzat, Hayat, İrşad* gibi devrin önde gelen matbuat organlarında şiirleri ve yazıları bulunmaktadır.³⁴⁵ 1908 yılında Bakü'de 80 yaşında iken vefat etmiştir.

Debistan'da “Münacaat”, “Mevlud-ü Nebi” adlı şiirleri ile “Hikayet-i Manzume” adlı düz yazısı bulunmaktadır.

2.7.13. Reşid Bey Efendiyev (1863-1942): Reşit bey Efendiyev eğitimci ve yazar olarak Azerbaycan içtimaî-pedagojik fikrinin önemli temsilcilerindendir. R. Efendiyev 1863'de Azerbaycan'ın Nuha (Şeki) şehrinde dünyaya geldi.³⁴⁶ İlk önce medresede, 1873 yılından Rus devlet okulu gibi faaliyet gösteren Şeki kaza okulunda eğitim aldı. 1879 yılında Gori Seminariyasının Azerbaycan bölümüne kaydını yaptırdı ve 1882 yılında şubenin ilk mezunlarından biri oldu. Döneminin ileri görüşlü öğretmeni olarak 10 yıldan fazla bir süre Gebele İlkokulunda, Haçmaz Usul-ı Cedit okulunda, Tiflis Müslüman okulunda çalıştı.

³⁴² “Əfəndizadə Rəşidbəy”, ASE, C.IV, Bakı 1980, 245; “Əfəndiyev Əfəndizadə Rəşidbəy” AXCE, C.I, 2004, 348-349.

³⁴³ ŞAHVƏRDİYEV, a.g.e. 210.

³⁴⁴ Mirzə Həsib QÜDSİ, *Mehriban Qardaş Tək Ülfət Eyləyək*, yay. haz. S. Xəyal, M. Mailoğlu, M. Adilov, Nurlan, Bakı 2004, 3.

³⁴⁵ Mirzə Həsib QÜDSİ, a.g.e. 3.

³⁴⁶ XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları, 741.

Sovyetler döneminde Şeki’de yaşayan Efendiyev, Şeki Erkek ve Kız Öğretmenler Seminaryalarını teşkil ederek burada Rusça öğretmeni olarak çalışmıştır.³⁴⁷ Reşit bey Efendiyev 1942 yılında Şeki’de vefat etmiştir.³⁴⁸

1878’de M. F. Ahundov ile Tiflis’te tanışan Efendiyev yazarın isteği üzerine onun komedilerinden biri olan “Hacı Kara”yı Şeki’de sahnelemiş ve Hacı Kara rolünü de kendisi oynamıştır. Reşid Bey, ilmin, maarifin ve mektebin önemini vurgulayan birçok manzume yazmış bunun yanında Rus klasiklerinden (Puşkin, Lermontov, Krilov) ders kitaplarına uygun parçalar seçerek tercüme etmiştir. Örneğin *Basiretü’l-Etfal* kitabında Krilov’dan *Ayine ve Meymun, Kendli ve İlan, Kurd ve Pişik; Puşkin’den Su Perisi, Bağçasaray Çeşmesi* gibi tercüme de yer alır.³⁴⁹ Bunlara ek olarak Firdevsi’den *Rüstem ve Sohrap*’ı da tercüme ettiği eserler arasındadır.³⁵⁰

60 yıldan fazla öğretmenlik yapmış olan Reşid Bey Efendiyev, açtığı okullar, eğitimci ve yazar arkadaşlarıyla birlikte hazırladığı millî ders kitapları ile ömrünü eğitime adanmıştır. Büyük zorluklarla yazdığı ve İstanbul’da, Bakü’de, Tiflis’te yayımlattığı *Basiret’ül-Etfal* ve *Uşak Bahçesi*³⁵¹ adlı kitapları uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.³⁵² *Uşak Bahçesi* kitabında o Azerbaycan dilinin kullanımını zorlaştıran sekiz harfi hiç kullanmamıştır. Böylelikle bütün alfabenin kolaylıkla bir ayda öğrenilebileceğini iddia etmiştir. Bunun için kitabın önsözünde “Okuma yazma bilmeyen bir insan bile bu kitabı bir ayda okur ve yazar” demiştir.³⁵³ Edebî hayatına şiir ile başlayan Efendiyev’in “Şaki” mahlasını kullanarak yazdığı şiirlerinin konusu ilme, maarife, kültüre davettir.³⁵⁴ Şiirlerinde eleştirdiği en büyük olgu ise gerilik, cehalet ve savadsızlıktır. Onun şiirlerindeki her bir mısranın, nasihat verici bir yönü vardır. Bu nasihatlerde vatanseverlik fikri ön plandadır. Onun ilk yazı tecrübeleri matbuat alanında ve ders kitaplarında neşrettiği şiirler ve hikayelerde edep-erkan, eğitim ve mektebin önemi gibi temalar sıklıkla işlenmektedir.

³⁴⁷Xanım Bayram Qızı MUSTAFAYEVA, a.g.e. s.119; *XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 742.

³⁴⁸Ayvaz MORKOÇ, “Azerbaycan’ın Çok Yönlü Edebiyatçısı: Reşid Bey Efendiyev”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVI, S.3, Eylül 2018, 327-342.

³⁴⁹Mir CELAL- Firudun HÜSEYNOV, a.g.e. 375.

³⁵⁰Mir CƏLAL, a.g.e. 369.

³⁵¹1912 yılında neşrolunan *Uşak Bahçesi*, okuma yazma bilemeyen bir insanın bile bu kitap sayesinde bir ayda okuma yazma öğreneceği iddiası ile kaleme alınmıştır. Kitap hakkında ayrıntılı bilgi ve kitabın Azerbaycan Türkçesine aktarılmış hali için bkz. R. ƏFƏNDİYƏV, *Uşaq Baxçası*, yay. haz. B. Muradov- H.M. Əhmədov- K. Şərifli- K. Həvilqızı, ABU, Bakı 2010.

³⁵²Xanım Bayram Qızı Mustafayeva, a.g.e. 120.

³⁵³*Azerbaycan’da Təhsil Kuruculuğunun Priortetleri: Muasır Yanaşmalar Mevzusunda Beynəlhalk İlmî Konferansın Materyalleri*, Nahçıvan 2015, 345.

³⁵⁴Reşid Bey Efendiyev hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zahidə HACİYƏVA, *Rəşid Bəy əfəndiyəvin Arxivinin Təsviri*, Elm və Təhsil, Bakı 2012.

Edebî hayata şiirlerle başlamış olsa da Efendiyev'in meşhur olmasını sağlayan esas tür piyesleridir. Tiyatro eserleri arasında *Kan Ocağı*, *KonşuKonşu Olsa Kor Kız Ere Geder*, *Pul Delisi*, *Tiflis Seferleri*, *Diş Ağrısı* gibi komedileri bulunur. Komedi eserlerinde mizahi bir biçimde toplumun geri kalmış ve aksayan yönleri, cahillik ve eğitimsizlik gibi konular ele alınıyordu. Ayrıca bu eserlerin bazılarında aile kurma kaideleri ve bununla alakalı geleneklere de yer verilmiştir. Yoksulların halini düşünmek, onların ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirler almak da maarifçi edebiyatta yer tutan temalardan biridir. R.Efendiyev'in *Bir Saç Telinin Kıymeti* isimli eserinde yoksul bir ailenin namuslu, tutumlu ve mağrur hayatını aksettirir.³⁵⁵

Reşid Bey Efendiyev'in maneviyat ve ahlakın edebiyat aracılığıyla düzelebileceği eğitimin desteği ile de aklın güçleneceğine olan inancı çağdaşı pek çok yazarın da ortak anlayışı olmuştur.

Debistan'da "Hayat-ı Hazıra", "Yuva", "Kalem", "Yazık Balalar" gibi eserleri yer almıştır.

2.7.14. Sultan Mecit Ganizade (1866-1942): Azerbaycan kültür tarihinde yazar, eğitimci, lügat ve ders kitabı yazarı olarak önemli bir yeri vardır. 1866 yılında Şamahı'da aydın bir ailede dünyaya geldi.³⁵⁶ Babası zengin bir tüccardı. Okuma yazmayı babasından öğrendikten sonra, Şamahı'da Seyid Azim Şirvani'nin açtığı yeni usulle eğitim veren okula devam etti. Burada Azerbaycan Türkçesini, Arap, Fars ve kısmen de Rus dillerini öğrendi.

1883'te Tiflis'teki Muallimler Enstitüsüne girdi fakat mezun olduğunda Müslüman olduğu için şehir mekteplerinde çalışmasına izin verilmedi.³⁵⁷ Buna tepki olarak arkadaşı Habip Bey Mahmudbeyov ile birlikte Bakü'ye döndü. Burada yeni usulde eğitim veren bir okul açarak bundan sonra 30 yıl sürecek öğretmenlik hayatına adım attı.³⁵⁸

Ganizade, mekteplerin yenilenmesi ve ders sayılarının ayarlanmasında faal olarak çalışmış, kendisi derslikler açmaya, lügatler, metodik ders kitapları yazmaya

³⁵⁵ Mir CELAL- F. HÜSEYNOV, *a.g.e.* 393.

³⁵⁶ *XIX-XX. əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, 359.

³⁵⁷ *XX. əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 809.

³⁵⁸ Ahmet ÇAMALAN, *a.g.m.*45; *XX. Əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 809; "Qənizadə Sultanməcəd", *AXCE*, C.II, 2004, 154-155.

teşebbüs etmiştir. Edip, yakın çalışma arkadaşı olan Ali İskender Caferzade ile birlikte *Kilid-i Edebiyat* (1901) adlı edebiyat müntehabatı, *Lügat-i Rusi ve Müselmani* (1902), *İstilahî Azerbaycan* (1904) gibi yazdıkları eserler, o dönemde mekteplerin ihtiyacını karşılamış, halkın eğitilmesi maksadı dikkate alınarak kaleme alınmıştır. AbdullaŞaik'e göre halkın kurtuluşunu sağlayacak ilk adım mektepler ve halkını gönülden seven muallimler ve yazarlardı. Ganizade ayrıca dünya edebiyatından da çeviriler yaparak istikametini genişletmişti.³⁵⁹ Onun *Debistan*'da yer alan *Nabekar Konşu* isimli hikayesi A. F. Pogoski'den tercüme edilmiştir.

Yazarın ilk kitabı çocuklar için yazdığı “Tilki ve Çakçak Bey” adlı masalıdır. Bunun dışında pek çok dram eseri de yazmıştır. Bunların ilki 1891'de yayımlanan “Gönçe Hanım” piyesidir. Aynı zamanda birçok ders kitabı ve lügatlerin hazırlanmasına da katkıda bulunmuştur.³⁶⁰

1905 Birinci Rus İhtilalinden sonra art arda oluşturulan matbuat alanında Ganizade de yerini alır. O bu dönemden sonra yalnızca maarif ve kültürel meselerle değil, dünya hadiseleriyle de meşgul olur. *Hayat, İrşad, Rehber, Debistan* gibi dergilerde Şeyda, Sofi Şeyda, S.Genizade imzaları ile yer alarak önemli bir yazar olarak tanınır.³⁶¹

1937 yılında Stalin yönetiminin şiddetinin arttığı dönemde tutuklanan binlerce Azerbaycan Türkü aydın arasında Ganizade de vardı. Hayatının bundan sonraki dönemi hakkında hiçbir malumat bulunmayan Ganizade'nin bu yıllarda öldüğü düşünülmektedir.

Debistan'da “Nabekar Konşu” ve “Allah Havfi” adlı hikayeleri mevcuttur. Yazar bu hikayelerinde din ile dünyevi hırslar arasında gidip gelen kişilerin yaşadıkları çelişkileri ortaya koymuştur.

2.7.15. İbrahim Tahir Musayev (1869-1943): 1869 yılında şiir ve musiki yuvası olan Şuşa şehrinde tüccar bir ailede dünyaya geldi.³⁶² Gençliğinde ticaretle meşgul olan şair XX. asrın evvellerinde Bakü'de neşrolunan birçok gazete ve dergilerde yer aldı, şiirlerini ve makalelerini yayımlattı. Yazılarının esas noktasını devrin cehaletini

³⁵⁹Mir CELAL- F. HÜSEYNOV, *a.g.e.* 374.

³⁶⁰Xanım Bayram Qızı MUSTAFAYEVA, *a.g.e.* 95.

³⁶¹Mir CELAL- F. HÜSEYNOV, *a.g.e.* 375.

³⁶²İslam QƏRİBLİ, “İbrahim Tahir Musayev”, *Kredo*, 21 Ağustos 2015, 5-7.

ve geriliğini eleştirmek teşil eden Tahir Musayev, bunları tenkit ediyor aynı zamanda da halkı ilerlemeye, maarife çağırıp, millî istiklal arzularını ifade ediyordu. Bakü'ye geldikten sonra *Şark-ı Rus*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Terakki*, *Debistan* gibi yayım organlarında çalışma fırsatı buldu.³⁶³ Bu gazetelerdeki yazılarında halkı birlik ve beraberliğe çağırırdı.

XX. yüzyılın 30lu yıllarında İ. Tahir, Şarkın büyük klasikleri Ömer Hayyam, Nizami Gencevi, Hafız Şirazi, AlishirNevai vb. kişilerin eserlerini tercüme etti.³⁶⁴ 1942 yılında Karaganda şehrinde öldü.³⁶⁵ Yazarın *Debistan*'da “Zaman Zaman Hünerdir Cihan Cihan Edeb”, “Halimiz” ve “Arzu” gibi şiirleri yer almaktadır.³⁶⁶

³⁶³ Paşa ƏLİOĞLU, “Ədəbi İrsimizin Dəyərli Səhifəsi-İbrahim Tahirin Yaradıcılığı”, *525-ci qəzet*, 24 Ocak 2015, 26.

³⁶⁴ Paşa ƏLİOĞLU, “İbrahim Tahirin Əsərlərinin İlk Nəşri”, *525-ci qəzet*, 14 Eylül 2013, 28.

³⁶⁵ *XX. əsr Azərbaycan Yazıçıları*, 418.

³⁶⁶ İbrahim Tahir Musayev'in eserleri ilk kez transkript edilərək okuyucunun xizmetinə sunulmuşdur. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Tahir MUSAYEV, *Qarabağı Tahir Məşədi Əbdül Oğlu 1869-1943*, yay. haz. Ə. MƏMMƏDBAĞİROĞLU, Elm və Təhsil, Bakı 2012.

3. *DEBİSTAN* DERGİSİNDE ELE ALINAN KONULAR

3.1. *DEBİSTAN*'DA DİNİ VE AHLAKİ DEĞERLERİN İŞLENİŞİ

XII. yüzyılda İslamiyet ile tanışan Azerbaycan'da İran ve Rus kültürünün yanı sıra İran kültürüne yorumlanan İslamî anlayış da etkili olmuştur. XIV. ve XV. yüzyıllara gelindiğinde Azerbaycan nüfusunun çoğunluğu Şah İsmail döneminde Sünni-Şafii inancına sahip olmalarına rağmen, Safevilerin resmi mezhebi olarak kabul edilen Şia inancına temayül gösterdi. Ancak bununla birlikte kendisini bu inanca ait hissetmeyen kitleler de vardı. Bu kitleler kendi kültürlerini koruma politikası doğrultusunda dönemin güçlü Sünni devletlerinden ve aynı zamanda da Safevilerin rakibi olan Osmanlı Devleti'ne doğru yüzlerini döndüler. Sonuç itibarıyla Azerbaycan'da bu dönemde dinî-kültürel alanda İran kültürü ağırlığını korumakla birlikte Osmanlı-Türk kültürü de giderek varlığını hissettirmeye başladı.³⁶⁷ Artık Azerbaycan'da dinî kimlik bu iki kültürün etkisi altında biçimlendi. Fakat bu dönemde bölgede yeni bir bölgesel gücün de ortaya çıkması çok fazla gecikmedi.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan'da dinî alanda yeni bir durumun ortaya çıkmasına neden olan önemli bir olay yaşandı. İmparatorluk sınırlarını güneye doğru genişletmeye başlayan Çarlık Rusya birkaç yıl süren savaşlar neticesinde Azerbaycan'ı işgal etti ve böylece Azerbaycan tarihinde ilk defa Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altına girdi. Çarlığın bölgeyi işgalinin ardından kendilerini bu zamana kadar Osmanlı ve İran kültürü tesirine bırakmış olan Azerbaycan Türkleri bu dönemde aralarına üçüncü bir bölgesel gücün de katılmasıyla yeni bir kimlik arayışına girdi.

Her şeyden önce Azerbaycan Türkleri kendini Çarlığın işgalinden sonra Ermeni, Rus ve Gürcülerden oluşan Hristiyan bir toplumun ortasında bulmuştu. Bu durum yüzyıllardır Müslüman bir toplumun parçası olan ve kendini ayrı bir biçimde

³⁶⁷ Behram HASANOV, "Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İşgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azerbaycan'da Din", *Azerbaycan'da Din*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, 99.

tanımlama ihtiyacı hissetmeyen Azerbaycan Türklerinin, ait olduğu bağlamdan çıkarıldıktan sonra tekrar tanımlama ihtiyacı hissettiği kimliğinin oluşmasında oldukça önemli bir rol oynadı.

Debistan'da yer alan hikaye, şiir, masal ve biyografiler dikkatle incelendiğinde sürekli bir İslamiyet-Müslümanlık, yani "din" olgusuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Derginin okuyucu kitlesi olan çocuklara ve onların ailelerine dinî manalar içeren mesajlar her daim derginin sayfalarında yer bulur. Bunun esas sebebi, Azerbaycan Türklerinin hayatına XIX. yüzyıldan itibaren adım adım giriş yapan ve bölgede üçüncü güç olarak ortaya çıkan Çarlık Rusyası'nın dinî ve sosyal manada izlediği siyasettir. Azerbaycan aydınlarının sıkça kullandığı tabir olan müstemlekecilik siyaseti aynı zamanda Azerbaycan Türklerini kendilerini arama ve bulma konusunda harekete geçiren de bir siyaset olmuştur. İşte dinî anlamda bilinçlenme ve kimlik yaratma olgusu da bu siyasetin neticelerinden biridir.

Debistan'da kimlik biçimlendirme göreviyle işlenilendinî değerler; Allah ve Peygamber sevgisi, ibadet ve ahlak olmak üzere üç farklı kategoride ele alınmaktadır.

3.1.1. Allah ve Peygamber Sevgisi

Çocuklar, Allah ve Peygamberlik gibi dinî kavramları aile büyüklerinden bir anlamda ders gibi çeşitli deyişlerle öğrendikten sonra bunların yorumunu da yine büyüklerle birlikte yapmak istemektedirler.³⁶⁸ Bu noktada aile büyükleri çocuklara yol gösterici olan birer rol model görevi üstlenmektedir. Azerbaycan basınında bu kutsal rolü üstlendiğini düşünen *Debistan*, sayılarında dinî içerikli şiir, münacat, hikayeye masallara da yer vermiştir. Bu yer verilen eserler sayesinde çocuklara dinî bilgiler öğretilerek Allah ve peygamber sevgisi aşılanmak istenmiştir. Bunun sebebi daha önce ifade edildiği üzere Azerbaycan toplumuna dinî anlamda bir kimlik yaratma olgusudur.

Dinî motiflerin hâkim olduğu eserlerin başında Mirza Hasip Kudsi'ye ait eserler özellikle dikkat çeker. Hatta yazarın *Münacat* adlı eseri derginin ilk sayısında ve ilk sayfasında yer almıştır. Bu münacatta Allah sevgisi, insanın Allah'a muhtaç oluşu ve Allah'ın özellikleri şu şekilde betimlenmiştir:

³⁶⁸Məmmədali AGAYEV, *Pedaqoji Fikir Tarixində Tərbiyə və Təhsil*, S.N. Bakı 2011, 98.

Hüdavende biz etfal-i zelilik
Tamamen derd-i cehl ile elilik
Gelip muhtaçlar bab-ı kerime
Tabibim sen ilac eyle sakime
İlahi! Zulmet-i cehli fena kıl!³⁶⁹

Debistan bunun dışında dinî motifli şiirlerin birleştiricilik vasfını da kimlik oluşturma yolunda temel oluşturmak için kullanmıştır. Muallim Mirza Hasib'e ait olan bir şiir bu düşünce etrafında şekillenmiştir:

Çünkü, Kur'an-ı Mübin-i İslama hüccettir bu gün
İttihad-ı millet için sa'y eder sübhümesa
Sıdk ilen sultan-i dine herkes ümmettir bu gün.³⁷⁰

Muallim Mirza Hasib şiirinin ilerleyen dizelerinde Liverpool'da hizmetler yapan ve *Debistan*'da da biyografisi yer alan Abdullah Guvilyam'a³⁷¹ atıfta bulunarak hak aşkına, din ve peygamber aşkına halk için eğitim yuvalarının açılması gerektiğini belirtmiştir:

Ta açakebnay-ı millet için muallimhaneler
Ey cemaat ayn-ı eyyamı sehavettir bu gün
Din-i pak-ı Mustafa alemde buldu intişar
Heft iklimi tutan envar-ı vahdettir bu gün.
İngiliz mülkünde bir şeyh-i hidayetkara bak
Merd-i akıl kaşif-i esrar-ı hikmettir bu gün.³⁷²

Debistan'da dinî öğretiler çoğu kez ilim ve bilim öğeleriyle iç içe olarak verilmiştir³⁷³:

Peygamberimiz(SAV) buyurur: İlm okumak her Müslüman erkek ve kadına vaciptir. Hazreti Ali Aleyhisselam buyurur: İlm sahibi diridir, cahillet ise ölüdür. Her kişinin kadri ve kıymeti onun ilmi ve bilgisi derecesindedir. Ve başka bir hadisinde yine o hazret buyurur: Cemaat! Bilin ki dininiz ilm okumak ve ona amel eylemekten size vaciptir.³⁷⁴

³⁶⁹ Muallim Mirza Hasib Qudsi Tehellüs Badkube, "Münacaat", *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 1.

³⁷⁰ Muallim Mirza Hasib Qudsi Tehellüs Badkube, "Mövlüd-ü Nebi", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 1.

³⁷¹ A.İskender, "Tercüme-i Hal", *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 2-3.

³⁷² Muallim Mirza Hasib Qudsi Tehellüs Badkube, "Mövlüd-ü Nebi", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 1.

³⁷³ Sevil, HÜSEYNLİ, "Dəbistan" və "Məktəb" Jurnallarında Xalq Maarifi və Təlim-Tərbiyə Məsələləri, Maarif, Bakı 2005, 7.

³⁷⁴ İSLAMZADE, "İki Şagird (Hasan ve Samed)", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 10.

*Küçük Şakirtler Sohbeti*³⁷⁵ başlıklı diğer bir yazıda Allah'ın varlığı ve kudreti, peygamberimizin eşsiz tabiatı ve ahlakı gibi konular işlenmiştir. Bu eserde Allah'ın her yerde olduğu fikri, çocukların akıllarına somut örnekler verilerek yerleştirilmeye çalışılmıştır. Çocuklara Allah'ın yaptığı her şeyin eşsiz ve güzel olduğu, onun ilminden asla sual olunamayacağı bilgisi de bir başka değer olarak kazandırılmak istenmiştir:

Şeyh Sadi Aleyhirrahman'ın şu beyti ne de güzeldir: Akil olan adamların nazarında ağaçların yeşil yapraklarının her bir varağı Marifetullah'a bir defterdir.³⁷⁶

Debistan Allah ve Peygamber sevgisinin yanında Allah korkusunu da bir Azerbaycan Türkünün sahip olması gereken meziyetler arasında yer almasını düşünür. Dergide bununla alakalı olarak Sultan Mecit Ganizade'nin *Allah Havfi*³⁷⁷ adlı hikayesine yer verilir. Hikayede Meşhedi Asker adında petrol sanayisinde çalışan bir işçinin başına gelen elim bir olaydan sonra hırsızlık yapması ve bunun sonucunda bir yanda refaha erişme diğer yanda ise Allah korkusu arasında kendini bulduğu çelişki anlatılır. Allah korkusu olan kişinin kararlarında ve davranışlarında daha doğru adımlar atacağı inancı hikayenin her kesitinde okuyucu ile paylaşılır.

Sonuç olarak *Debistan*'da yayımlanan "Allah ve Peygamber" temelli eserlerde Allah sevgisi, Peygamberlerin örnek alınması gereken yaşam tarzı, Allah korkusu, Allah'ın merhametli ve bağışlayıcı olduğu fikri, eşi benzeri olmadığı inancı somut örneklerle çocuklara öğretilmeye çalışılan değerler arasında yer alır. *Debistan*'da "Allah ve Peygamber" gibi kavramların küçük yaşlarda çocuklara kazandırılmasında, somut örneklerden yola çıkma metodu kullanılması, ahlakî değer öğretiminde önemli bir durumdur. Bu durum dini anlamda bir bilinçlenmeye ek olarak çocukların gelişim ve algılama düzeylerinin de dikkate alındığını gösterir.

3.1.2. İbadet

İbadet kavramı sözcük anlamıyla "İnsanın tek tanrılı dinlerde Allah'a diğer din ve inanışlarında ise bağlandığı kudrete kulluğunu göstermek üzere yaptığı hareketler, tapma, tapınma" gibi anlamlara gelir.³⁷⁸ Nitekim Allah'ın buyruklarını yerine getirmek, yasaklarından kaçınmak gibi ibadetler olduğu gibi insanlar arasında

³⁷⁵M.Hasan TAHİRZADE, "Küçük Şakirtler Sohbeti", *Debistan*, S.8, 2 Ağustos 1906, 5-6.

³⁷⁶M.Hasan TAHİRZADE, "Küçük Şakirtler Sohbeti", *Debistan*, S.8, 2 Ağustos 1906, 6.

³⁷⁷S.M. GANİZADE, "Allah Havfi", *Debistan*, S.11-12-13-14-15-16-17.

³⁷⁸ TDK (<http://sozluk.gov.tr/>)

yardımlaşmayı ve dayanışmayı sağlamak, hatta bunu bu şekilde düşünüp ona göre hareket etmek dahi bir ibadet sayılır.

Debistan'da ibadet kavramına okuyucu kitlesi olan çocuklarda yine bir dinî anlamda uyanış yaratmak ve farkındalık kazandırmak ekseninde ele alınan eserlerde verilmeye çalışılmıştır. Sözelimi dergide başlıca ibadetlerden sayılan oruç ve dinî bayramlardan biri olan Kurban Bayramı hakkında çocukların bilmeleri gereken durumlar hikayeleştirilmiştir. İbadet etmenin önemiyle ilgili satırlar dergi sayfalarında sıkça yer bulmuştur:

Zeki- Evet, bugün iyi gibiyim ama vazifemden bir hafta geri kalmaktan dolayı üzgünüm.³⁷⁹

Bu konuyla alakalı olarak *Kurban Bayramı Yahut On Gün Riyaziyat* isimli eserde Kurban Bayramı'nın hangi olay neticesinde zuhur ettiği, önemi ve bu günün fazileti hakkında şu satırlara yer verilmiştir:

-Hacı: Kurban kesmek herkese vaciptir. Kurbanı Mina Dağı'nda keserler. Sebebi de Mekke'ye giden kişilerin şeraitin meramnamesini doğruca yerine getirmeleridir.³⁸⁰

Bu gibi yazıların temel özelliği ibadetlerin Allah'ın emri ve buyruğu oluşudur. Bunun yanında Azerbaycan Türkleri arasında yardımlaşma ve dayanışmanın sağlanması da ibadet kavramı içinde verilmiştir.

Sen biraz onlardan uzaklaş. Ayrıca senin servetin çoksa aynı oranda bizim de milletimizin derdi ve ihtiyacı çoktur. Eğer sen o paraları millet ve cemaat yolunda harcarsan elbette halk için de büyük hürmetler sunarsın. Ayrıca Allah yanında ziyadesince sevap kazanır, Müslümanlık ve insaniyet vazifelerini yerine getirmiş olursun.³⁸¹

Hacı Kasım dindar, Müslüman bir kişi idi. Her yıl oruçlukta kendi malının zekatını çıkarıp fakir fukaraya (bezl) ederdi. Rebiyülevvel ayında peygamber aleyhisselamın hayratına ve muharrem ayında imam Hüseyin aşkına dul kadınlara ve yetim uşaklara (nafaka) ve libas verirdi.³⁸²

Verilen metinlerde fakir ve kimsesiz kişilere yardımda bulunulmasının büyük bir sevap teşkil ettiği belirtilmiş, rahmet ve bağışlanma zamanları olan mübarek aylarda çocuklardan ve yetişkinlerden düşkün durumda olan kişilere yardımda bulunmaları çağrısı yapılmıştır. Bu yardım çağrıları kapsamında işaret edilen Hayriye

³⁷⁹ Burada vazife kelimesi ile ifade edilen anlam namaz kılma ibadetidir. Metinde bir çocuğun hastalanması neticesinde namaz kılamıyor oluşundan dolayı müteessir olduğu anlatılmaktadır. Bu da dikkatimizi *Debistan*'ın dinî anlamda bir yol gösterici, rehber tutumuna ulaştırır. M.Hasan TAHİRZADE, "Küçük Uşaklar Sohbeti (Vazife)", *Debistan*, S.10, 3 Eylül 1906, 10.

³⁸⁰ Şeyda, "Kurban Bayramı", *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 3.

³⁸¹ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 8.

³⁸² S.M. GANİZADE, "Nabekar Konuşu", *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 6.

Cemiyetleri, Azerbaycan toplumunun eğitim ve kültür seviyesinin yükselmesinde, refahın ve hayat kalitesinin artmasında önemli bir rol oynayan sosyal kurumlardır. Bu kurumların daha fazla kişiye ulaşmasına aracı olmak için çalışan kişilerin başında da derginin yazar kadrosu ve imtiyaz sahipleri gelmektedir. Bu anlamda *Debistan*, dergi sayfalarında ne şekilde bu cemiyetlere üye olunacağı ve yardımın ne şekilde ulaşacağı hakkında bilgilere yer vermektan kaçınmamıştır. Örneğin *Debistan*'da yer alan “İyd-ı Fıtr” isimli bir haber yazısında Ali İskender Caferzade, Ramazan Bayramı vesilesi ile Hayriyye Cemiyetleri adına maddî durumu iyi insanlardan toplanan bağışların Bakü Müslüman Ünas Mektebi'nin hizmetine verilmesinden bahseder. Yukarıda belirtildiği gibi dinî günler Azerbaycan halkı için dinî bir ritüel olmasının yanında ibadet kavramı ile yardımlaşma, milletin kalkınması ve okuryazarlığına da bir dayanak teşkil etmesi bakımından önem taşır.

...Meclis Bakü Müslüman Cemaatinin hesabına 350 manat toplandı... Vatanımızın ata ve analarının hayırlı teşebbüsleriyle teşkil olunmuş bu türden meclislerin böyle şirin sonuçlar vermesi hoşumuza gitmekle birlikte gelecek bayramlarda da böyle teşebbüslerin kararlılıkla sürdürülmesini Allah'tan temenni ederiz...³⁸³

3.1.3. Ahlâk

Azerbaycan toplumunda ahlakî ve manevî terbiyenin öne çıkan özelliklerinden biri olan vatanperverlik *Debistan*'da sıkça işlenen bir temadır. Halk vatanına, doğduğu topraklara muhabbeti ve bağlılığı folklor numunelerinden, büyük söz ustalarının eserlerinden, devlet adamlarının, büyük şahsiyetlerin ve kahramanların hikayelerinden alır. Edebiyat ayrıca insanı ve insanın hayatı içindeki mücadelesinin trajik konumunu da anlatır. Bu anlamda edebiyat Azerbaycan Türkleri için önemli bir sanattır. Nizami³⁸⁴, Şirvani, Şirazi, Hatai, Fuzuli, Bakıhanov, Ahundov, Abbas Sehhet, Ali Bey Hüseyinzade vb. sanatçılar eserlerinde vatan güzelliğini konu edinmiş, gençleri vatan toprağının kadrini bilmeye, onu gözbebeği gibi korumaya çağırılmışlardır.³⁸⁵ *Debistan*, bu anlamda kendi adının hakkını da iyi verir. Dergi, adından da hareketle gerek vatan toprağı adına mücadele gerekse halkın manevî

³⁸³ CAFERZADE, “İyd-ı Fıtr”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 13.

³⁸⁴ Nizameddin İlyas bin Yusuf veya Genceli Nizami (1141?- 1209?), Azerbaycan'ın Gence şehrinde yaşamış Azerbaycan Türkü şair ve düşünürdür. Felsefe, edebiyat, astronomi, tıp, geometri gibi alanlarda çalışmalar yapmış bir XII. yüzyıl filozofu ve şairidir.

³⁸⁵ Yukarıda verilen isimler hakkında yazılan biyografiler için bkz. A. İskender, “Teracim-i Ahval (Seyid Azim Şirvani)”, *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 1-4; Ali Ağa HASANZADE, “Teracim-i Ahval (Hafiz Şirazi)”, *Debistan*, S.7, 26 Nisan 1907, 98-99; A.İskender, “Teracim-i Ahval (Ali Bey Hüseyinzade)”, *Debistan*, S.4, 6 Mart 1907, 50-52.

varlığı ve birliği adına mücadele mektebidir. Derginin çıkış noktası madem ki insan ömrünün en büyük serveti ve onu yaşatan yegane kuvvet vatanperverlik hissidir; bu his aynı zamanda gençlerin talim ve terbiyesinin esas ruhu, çarpan yüreği ve düşünen beyni olmalıdır anlayışıdır.

Örneğin M. Hilmi “Yaponya’da Talim ve Terbiye” başlıklı makalesinde Japonların talim ve terbiyesinin en çok dikkat edilmesi gereken yönünün muallimlerin ahlaka çok fazla dikkat etmeleri ve titizlik göstermeleri olduğunu, bütün Japon mekteplerinde ahlak dersine büyük bir önem verildiğini bu sebeple ilk mekteplerin programlarında birçok ahlak dersi ile dolu olduğundan bahsetmektedir. Böylece Japonların çocuklarına doğduğu andan itibaren bir insanın vazifesinin ne olduğu, neleri yapıp neleri yapmaması gerektiğinin öğretildiği de makalede titizlikle işlenmiştir.³⁸⁶

Ahlakî ve manevî eğitimin öne çıkan bir diğer özelliği ise kişinin millî benlik şuurunu şekillendirmesidir. XX. asrın son zamanlarında demokrasi kavramının tesiri ile Rusya coğrafyasında ve pek çok başka coğrafyalardaki halklarda olduğu gibi Azerbaycan’da da halk köklerine, tarihin açılmamış sayfalarına müracaat ederek; halkın tarihî kökleri, tarihte önemli roller oynamış kişilerin hayatlarını ve faaliyetlerini öğrendi. Böylece halk kendini anlamak, kendini doğrulamak ve kendine mahsusluğun bütün özelliklerini ortaya çıkarmaya çalıştı. Millî sembollere, adetlere, ananelere yeniden hayat verildi; dinî itikatlar, dinî bayramlar halka yeniden benimsetilmeye çalışıldı. Bu geriye dönüşle birlikte yeni bir ruh, yeni tefekkür, yeni bir medeniyet yansıması başladı.

Bu kapsamda Azerbaycan toplumunda millî değerlerin aşılmasının küçük yaşlardan itibaren olması gerektiği fikri aydınlar üzerinde dikkate değer bir konu niteliği taşıdı. Halkın geleceğinin emanet edileceği bu nesil her bakımdan kusursuz Azerbaycan Türkünü temsil etmeliydi. Bu bakımdan küçük yaştaki çocukların olumlu ahlakî özelliklerinin ve maneviyatlarının inkişafı millî benlik şuurunun şekillenmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Böylece Azerbaycan toplumunda ahlaka bakış bu düşünceler etrafında şekillendi. İyi bir ahlaka sahip olmak, aynı zamanda iyi bir yurttaş olup, halkı içinde bulunduğu vaziyetten kurtarmak, kurtuluşuna vesile olmaktı. Tahirzade’nin “Zeki ve Şövkü” adlı hikayesinde eğitimin insan için önemine ve kazandırdıklarına dikkat çeken bir diyaloga yer verilmişti:

³⁸⁶ M.HİLMİ, “Yaponya’da Talim ve Terbiye”, *Debistan*, S.2, v.m.v. 30 Nisan 1906, 3.

- Şövkü: Buna göre yemek-içmek ile maddî ve zahirimizi ne şekilde memnun ediyorsak cismi maneviyatımızı da güzel hal, ahlak ile beslemeliyiz.

- Zeki: Evet kardeşim, nasıl ki yeme-içme ihtiyacımız varsa ruhumuzun da güzelleşmesi için ilim tahsil edip, kitap ve gazeteler okumalıyız. İnsan için bu alemde en büyük fayda, en büyük teselli ilim tahsil etmektir.³⁸⁷

Çocukların öğreneceği bilgiler, içinde yaşadıkları yerler, iştirak ettikleri çalışmalar, beden terbiyesi ve yapılan idmanlar hatta oynadıkları muhtelif oyunlar onlarda vatanın ve milletin mukaddes olduğu fikrini ortaya çıkarmasına zemin hazırlamaktaydı. Okul çağına gelmiş bir çocuk bu vesile ile şu gerçeğe karşılaşıyordu: Dünya üzerinde yaşayan bir Azerbaycan halkı var ve bu halk kendisinin mevcudiyetini korumak ve düşmanlarından korunmak için mücadele etmek zorunda. Bu noktada, çocukların- gençlerin üzerine düşen vazife bu halkın, medeni, siyasi, ekonomik, sosyal kısacası her bir alanda ayrı ayrı gelişmesine ve ilerlemesine yardımcı olmak, bunu yapabilmek için de gereken gücü kendi yetiştirme tarzlarında bulmaktı. Bu güç manevî terbiye yani ahlak olarak nitelendiriliyordu. Bu bakımdan Azerbaycan aydınları ülkenin geleceği olan nesillerin yetişmesi ve terbiyesi meselesinin üzerinde sıkça durmuşlardır.³⁸⁸ Bazen tırnak yemenin bile kişinin manevî zenginliğine yapacağı kötü etkiyi ele almış bazen de iyi ahlaklı olmanın kurallarını açık açık vurgulamışlardır.³⁸⁹

Terbiyesiz adam ruhsuz cisim gibidir... İslam milletinin gelecekteki saadeti sizin sa'i ve gayretinizdedir. Her vakit okumaya çalışıp, ata ve ananızı ve muallimlerinizi razı etmeye çalışınız.³⁹⁰

Debistan'dayaşlılara hürmet, sadelik ve tevazu, doğruluk ve dürüstlük gibi kavramlar ahlakî ve manevî terbiye ile sıkı sıkıya bağlı olacak biçimde ele alınmıştır. *Debistan*'a göre bu meziyetlere sahip kişiler cemiyet için de faydalı kişilerdir. Burada cemiyet de kişi için önemlidir. Cemiyetin iyi özelliklere sahip olması kişinin toplum için faydalı bir birey olması ile eş anlamlı kullanılır. Yani birey ve cemiyet arasında karşılıklı belirleyicilik hakimdir. *Debistan*'da Valideyne Mahsus Varaka'da bu konuya şöyle değinmiştir:

³⁸⁷ M.Hasan TAHİRZADE, "Zeki ve Şövkü", *Debistan*, S.2, 7 Şubat 1907, 26.

³⁸⁸ Əsmər BƏDƏLOVA, *Azərbaycan Xalq Pedaqogikası*, Müəllim, Bakı, 2009, 13; Y. TALİBOV, *Pedaqogika: Tədris Vəsaiti*, Adiloğlu, Bakı 2003, 5.

³⁸⁹ Zerdabi, *Debistan*'da ele aldığı yazılardan birinde tırnak yemek ve onun zararları hakkında çocukları bilgilendirmeye çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda ona göre manevi terbiyenin de bir göstergesidir. Hem sağlığa zararlı olan bu hareket aynı zamanda toplumsal alanda da hoş bir görüntü oluşturmadığı gerekçesiyle yanlış bir davranış olarak ele alınır. Hasan ZERDABİ, "Mütenevviye Tırnak Çiğnemek ve Onun Zararı", *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 15.

³⁹⁰ M.Hasan TAHİRZADE, "İki Şakirt (Marifete Meyletmek)", *Debistan*, S.17, 20 Aralık 1906, 8.

Bir şahıs ne kadar kötü biri olursa olsun güzel nasihatler ve terbiyeli yoldaşlar vasıtasıyla kendini düzeltmesi ve kurtulmasının mümkün olduğu bu şiirden anlaşılır:

...
Salih eyler, sohbet-i kemal seni
Fasık eyler, sohbet-i cahil seni
Gönlünü ihya kılar erbab-ı hal
Mürde eyler, kalbini ehl-i delal.³⁹¹

Debistan bunlar dışında ahlakî ve manevî terbiyenin bir diğer adımını yardımlaşma olarak görmektedir. Bu terbiyenin temeli de karşılıklı yardımlaşma dayanışma ve dostluğa dayanır. Yardımlaşma ve paylaşma olgusu dergide yer alan eserler incelendiğinde manevî terbiyenin başlıca prensiplerinden biri gibi faaliyet gösterir.

Yardımlaşmanın önemiyle alakalı olarak “Gayretli Şakirtler” adlı bir hikayeye de yer veren *Debistan* bu hikayede ahlakın bir unsuru olan yardımlaşma teması üzerinde durnaktadır:

Yaklaşık bir aydır Fethali okula gelmiyordu. Bu durumu bir yerde toplanarak arkadaşlarına izah etti. Durumdan haberdar olan arkadaşları kendi aralarında harçlıklarını toplayarak Fethalinin ders ücretini verdiler ve onu mektebe getirdiler...³⁹²

Debistan'da dinî ve ahlakî değerlerin işlendiği yazılar incelendiğinde öncelikle bu yazıların hepsinin ideal bir Azerbaycan toplumu inşa etmek için atılan adımlar olduğu görülmektedir. Bu amaçla oluşturulan bu ideal toplumun halkın içinde bulunduğu vaziyete bir son verip, onu günden güne gelişmeye ve ilerlemeye sevk etmesi fikri derginin en dikkate değer fikir alt yapısını oluşturmaktadır.

3.2. *DEBİSTAN*'IN AZERBAJYCAN'IN MİLLÎ KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNA ETKİSİ

3.2.1. İslamcılık Fikri

XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya hâkimiyetine giren Azerbaycan'da dinî kimlik arayışının yanı sıra toplumsal olarak cehalete ve geri kalmışlığa da çareler arandı. Bunun en önemli sebebi Çarlık Rusyası tarafından izlenen siyaset sonucu kasıtlı olarak Azerbaycan Türklerinin geri plana itilip, diğer gayrı Azerbaycan kesimin ön plana çıkarılmasıydı.

³⁹¹ Ş.M.E-ZADE, “Valideyne Mahsus Varaka”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 3.

³⁹² EMİRCANZADE, “Gayretli Şakirtler”, *Debistan*, S.4, 6 Mart 1907, 59.

Çarlık Hükümeti Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra bu bölgeye imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermeni ve Rus nüfusu da yerleştirmişti.³⁹³ Zaman içinde bu kesimler bölgede önemli işlerde önemli roller üstlenmeye başladılar. Sözelimi bölgeye göç ettirilen Ermeni ve Rus göçmenlerin çoğunun yerli halkın tasarrufunda bulunan verimli topraklara yerleştirilmesi, onlara bölgenin yerlilerinden daha büyük paya sahip topraklar verilmesi, bunlara ek olarak çeşitli imtiyazlara sahip olmaları ve bütün bu icraatların bizzat Çarlık tarafından hayata geçirilmesi Azerbaycan Türklerinin kendisini geri planda, yalnız ve baskı altında hissetmesine sebep oldu.³⁹⁴ Çarlık yönetimi giderek bu hislerin yoğunlaşmasına neden olacak yeni yasa ve icraatlarda bulundu. 1870'de Rusya İmparatorluğu'nda şehirlere de Şehir Duması kurulmasını sağlayan bir yasa çıktığı halde Azerbaycan'da bu yasa "halkın yeterli olgunlukta olmadığı", "bölgenin geri kalmışlığı" gibi gerekçeler ileri sürülerek geciktirildi ve en son Bakü'de 1878 yılında diğer bölgelerde ise yasanın çıkarılmasından tam 19 sene sonra uygulanmaya başlandı. Ancak bu kez de Hristiyan olmayanların Duma'da temsil olunmalarına katı sınırlamalar getirildi. İlk senelerde Dumalarda Hristiyan olmayanların temsil oranı % 50 iken, 1892'de % 30 ile sınırlandırıldı.³⁹⁵

Benzer durum ekonomik alanda da söz konusuydu. Rusların işgalinden sonra 1821-1872 yılları arasında devletin kontrolünde olan Bakü'deki petrol alanları dört yıllık süreyle kiraya verilmekte ve bu alanlar kiraya verilirken Ermeni girişimciler özel muamele görmekteydiler. Ordubadi, Keykurun gibi dönemin aydınlarının hatıratlarında da açıkça görüleceği üzere Azerbaycan Türkleri Hristiyanlar karşısında ayrımcılığa uğradıklarını düşünmekte, Ermenilerle Rusların işbirliği içerisinde devlet dairelerinde ve özel sektörde Müslümanlara karşı faaliyetlerde buldukları kanaatini taşımaktaydı.³⁹⁶ Diğer taraftan Azerbaycan Türkleri Kafkasya'daki halkların içerisinde en fazla paya sahip etnik unsurlardı ve kültürel, ekonomik

³⁹³ Qəmərşah CAVADOV, *Azərbaycanın Azsaylı Xalqları və Millî Azlıqları*, Elm, Bakı 2000, 391.

³⁹⁴ Kemal BEYDİLLİ, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'da Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, 373; Ebulfez SÜLEYMANLI *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 37.

³⁹⁵ Tadeusz SWIETOCZOWSKI, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, 34.

³⁹⁶ Hatıratlarında bu mevzuyu ele almış aydınlar için bkz. Mehmed Said ORDUBADİ, *Qanlı İllər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda Baş Verən Erməni-Müsəlman Davasının Tarixi*, Elm və Təhsil, Bakı 2012; Mir Möhsün NƏVVAB, *1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası*, Azərbaycan, Bakı 1993; Naki KEYKURUN, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: (1905-1920)*, İlke Kitabevi, Ankara 1992.

anlamda da bir ağırlıkları vardı. Bu türden bir ayrımcılığa maruz kalmaları onların daha da öfkelenmelerine sebep oldu.

Debistan'da yer alan yazılar halkın sürekli bir gaflet uykusunda olduğunu, bu gaflet uykusundan uyanmanın gerektiğini ve artık kavga zamanının yaklaştığını belki de tam sırası olduğunu ifade eden temalardı. Bu durum “uyan”, “silkelen” gibi kelimelerin yazılarda yer yer kullanılmasından anlaşılmaktadır. Yukarıda kısaca sözü edilen Azerbaycan Türklerinin kasıtlı olarak geri plana atılma durumu akabinde yaşanan olaylar 1905 yılına gelindiğinde Ermenilerle bir çatışma ortamının yaşanmasına yol açtı. 1905'te ülke genelinde Ermenilerle çıkan anlaşmazlıklarda Azerbaycan Türkleri ciddi bir dayanışma sergiledi. Swietochowski bu yaşananları şu şekilde yorumluyordu:

İlk olarak Müslümanlar arasında yerel ve mezhepsel çelişkileri aşan bir dayanışma yaşanmıştı. Bundan böyle bu tür ayrılıklar, siyasal faaliyet açısından engel olmaktan çıktı. Birlik simgesi yine Peygamberin yeşil sancağıydı, ancak dinî davet simgesi sadece Müslümanları etnik çatışmaya karşı geleneksel bir şekilde harekete geçirme işlevi taşıyordu.³⁹⁷

Çarlık Rusyası belki de hiç öngöremediği bir biçimde Azerbaycan Türklerine birlik ve bütünlük içinde olmaları gerektiği fikrini aşıladı. Shaffer, Çarlık Rusyası'nda idarî ve hukuksal alanlarda yaşanan bu uygulamalarına dikkat çekerek, bunların Azerbaycan Türkleri arasında bir içsel bütünleşmeye neden olduğunu hatta söz konusu alanlarda beliren gelişmelerin ekonomik anlamda da bir bütünleşme eğilimine temel teşkil ettiği yorumunu getirmektedir.³⁹⁸ Bununla birlikte daha o günlerde M. E. Resulzade dahi Çarlık Rusyasının bu politikalarının Azerbaycan Türklerine ne şekilde sirayet ettiği ile alakalı şu önemli tespitte bulunuyordu:

Rus istilasının iyi yönü, Azerbaycanlıların kendilerini içtimaî bir vücut, hususi kültür tohumları taşıyan bir cemiyet, yani Ruslardan ayrı bir millet olduklarını hissetmeye başlamaları idi.³⁹⁹

Bu dönemde Azerbaycan halkını bir arada tutacak yegane olgu olarak İslamcılık fikri ortaya çıktı. Etnik ve dilsel temellere dayanan bir Azerbaycan milleti yerine tüm Müslümanların kader birliğini temele alan “ümme” kavramına vurgu yapan İslamcılık algısını *Debistan*'ın İslam aleminin birliğine ve beraberliğine verdiği

³⁹⁷ SWIETOCHOWSKI, a.g.e. 70.

³⁹⁸ Brenda SHAFFER, *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2008, 25-27.

³⁹⁹ Nesib NESİBLİ, “Azerbaycan'ın Millî Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, 132-146.

önemi dergi sayfalarına taşınmasından da anlamaktayız. Yukarıda bahsedilen olayların henüz yeni yeni gelişmeye başladığı bir ortamda tezahür etme fırsatı yakalayan bu dergide İslamî öğelerin birleştirici gücü sıklıkla ortaya konmaktadır. Bu temayı eserlerine yansıtmaktan imtina etmeyen yazarların başında Mehemmed Hadi gelir. Hadi'nin İslam dünyasını birlik ve beraberliğe davet eden “Gülbang-ı İttihad” isimli şiiri bilhassa önemlidir. Bu şiirinde Hadi, Müslümanları “Tek can, tek dil, tek beden” olmaya davet eder. Bir “din-i vahdetperver”i bin parçaya bölmeye çalışanları eleştiren Hadi, herkesi birlik ve beraberlik içinde vatan savunmasına şu satırlarla davet eder:

Gülşen-i İslam'a saçmaklık gerek tohm-i vifak
Ta ki birsin gönlümüzde sümbülât-ı ittifak.
İttihad ile yaşar mesudevlad-ı vatan ⁴⁰⁰

Hadi, bazı şiirlerinde ise Doğu ülkelerinin içinde bulunduğu durumu dikkate alarak Batı medeniyeti karşısında ciddi bir utanç duygusuna kapılmaktadır. Yine 1906 yılında *Debistan*'da yer alan “Gülbang-ı İttihad” isimli şiirinde duygularını şu şekilde izah eder:

Görmüyorsunuz mu milel içre nice har olmuşuz
Kalmamış ikramımızı menfur-ı enzar olmuşuz
Düşmüşüz gözden, nazardan dillere bar olmuşuz! ⁴⁰¹

3.2.2. Medenileşme- Modernleşme

Azerbaycan halkı uzun dönemler millî kimliklerinin aidiyetine referans göstermek amacıyla *dinsel toplum* seçeneğini tercih etmişti. Zaten yukarıda da ele alındığı üzere, Çarlık Rusyasının hakimiyetinden kısmi bir ayrılıştan sonra Azerbaycan toplumu kendilerinin farklı olduğu fikrini hep Müslüman-Gayrimüslim ikilemi çerçevesinde ele almayı uygun görmüştü. İslami değerler burada bir çeşit yok olmaya karşı direnç vazifesi olarak kullanılmıştı. Öte yandan zamanla hayatın her alanında kültürel manada bir dönüşüm yaşandı. Bunun neticesinde Azerbaycan'ın siyasi karar verme mekanizmasındaki Batı değerleri ile bütünleşme eğilimleri modernleşme ayağını güçlendirirken, diğer taraftan ülke içinde toplumun tüm kesimlerini

⁴⁰⁰ M.HADİ, “Gülbang-ı İttihad”, *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 2-3.

⁴⁰¹ M.HADİ, “Gülbang-ı İttihad”, *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 2-3.

kapsamayı ve ülke dışında dengeli bir politika izlemeyi amaçlayan “Azerbaycancılık” kavramının gelişimini önemli ölçüde beslemiştir. Bu anlamda *Debistan*’da da bu konulara atıfta bulunulacak şekilde İslam ve modernleşme sentezi meydana getirmeye çalışıldı. *Debistan*’ın sayfalarında yer verdiği eserler dikkatle incelendiğinde büyük İslami şahsiyetlerin yanı sıra Avrupa ve Amerika tarihine mal olmuş kişilerin biyografilerini de vermesi, aynı zamanda Batı dünyasında çığır açan çeşitli yeniliklerin, buluşların hikayeleştirilmemesiyle Azerbaycan Türkü çocuklara aktarılması yaşanan dönemdeki Batı medeniyetine olan bakışı da izah etmektedir.⁴⁰² Buna salt yekûn bir Batı hayranlığı demek elbette yanlış olacaktır ancak XX. yüzyılın başlarında yaşayan milletlerin yetiştirdiği fertlerin eğitimlerine yaşayış biçimlerine bakıldığında bir Batılılaşma cereyanına kapıldıkları da dikkatten kaçmamalıdır.

Ey sananlar! Gazeteyi şey-i heba
Bu teğafül ne revadır acaba?
Görmüyor musunuz Frengistan’ı
Ki, müsehher eylemiş dünyayı!⁴⁰³

Bu bakımdan *Debistan*’da yer alan yazılar Batı hayranlığını yansıtmaktan ziyade o dönemde yaşanan İslamî yenileşmeyi ifade etmektedir. Daha doğru bir ifade ile özgür yaşam ve özgür düşüncenin parmakla işaret edilen coğrafyası olan Batı’da olup da İslam toplumlarında olmayan ne? sorusuna yanıt aranmaya çalışılmaktadır. Sözgelimi M. Hilmi’nin Japon eğitim sistemi hakkında bilgiler verdiği makalesinde Japonların eğitim sistemlerini oluştururken Batı eğitim sisteminde ilham aldıkları örneği üzerinde şu sözlerle durulmuştur:

...Japonya hükümetinin verdiği talim ve terbiye usulü İngiliz usulüdür. Japonlar, İngilizlerden çok şey öğrendikleri gibi talim ve terbiye hususunda da İngilizlerden çok fayda görmüşlerdir. Bundan on beş yıl önce Japonya eğitim sistemini modernize ederek eski usul ve kaidelere son vermek istediği zaman bütün Avrupalı halkların kabul etmiş olduğu kaide ve usul hakkında detaylı bir inceleme yaptıktan sonra İngiliz usulünü kendileri için uygun bularak mektep programlarını İngiliz usulünce tertip etmeye karar verdi.⁴⁰⁴

Debistan’da yer alan bir diğer hikayede geçen diyalogda günün modern buluşları hakkında verilen bilgiler içerisinde Batı üstünlüğünü yansıtan önemli buluşlar örnek olarak okuyucuya sunulmaktadır:

⁴⁰² Səlahəddin XƏLİLƏV, *Təhsil, Təlim, Tərbiyə*, Azərbaycan Universiteti, Bakı 2005, 11.

⁴⁰³ Abbas SEHHET, “Gazet Nedir?”, *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 9.

⁴⁰⁴ M.HİLMİ, “Japonya’da Talim ve Terbiye”, *Debistan*, S.3, v.m.v. 16 Mayıs 1906, 3.

...Oğlum böyle şeyleri onlar okumakla öğrenmişler. Okumanın gücüyle onlar gün be gün ileri gitmişler ve çok şeyi bilmişler. Vagonu, telefonu, gramofonu onlar icat etmişler...⁴⁰⁵

İslamî yenileşme aynı zamanda toplumsal bir dönüşümü de mümkün kılmalıydı. *Debistan*'a göre Azerbaycan toplumu *Kur'an* rehberliğinde gayri Müslim toplumların faydalı yönlerini örnek almalı, millî değerlerden ödün vermemeliydi. Bu konuyla alakalı olarak şu satırlar gözümüze çarpar:

...Hadis-i şeriflerde iyi nerede Garpta, Avrupa'da, Amerika'da, vahşide, Frenk'te- olursa olsun o iyi şeyi almamız, taklit etmemiz söyleniyor. Eski Müslümanlarımız bazı iyi şeyleri Yunanlılardan, Hintlilerden almaktan nasıl geri durmadılarsa biz de onlar gibi yapalım. İyi şeyleri Avrupa ve Amerikalılardan çalalım, fenalarını atalım. Ahlak ve adetlerini ise almayalım. Bize ahlak ve adetimizi İslamiyet gösterir, dinimizi tamamıyla anlatır.⁴⁰⁶

Debistan'da İslam ve yenileşme kavramlarının bir arada işlendiği yazılar bizi o dönemin aydınları tarafından sıkça ele alınan Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak şiarına götürmektedir. *Debistan* da yayımlandığı dönem göz önünde bulundurulduğunda bu şiarın bir temsilcisi olarak Azerbaycan basın tarihindeki yerini almıştır.

3.2.3. Özgürlük Fikrinin İşlenmesi

XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başlarında aydınlar Azerbaycan'da halkın kurtuluşunu Rusya boyunduruğundan azat olmak ve müstakil millî bir devlet yaratmak uğrunda gayret gösteriyorlardı. Aydınlar "istiklâl" temalı eserlerinde bilhassa bu mevzulara değinmekteydiler. Eserlerinde bu temayı sıklıkla kullanan Ali Bey Hüseyinzade'nin *Debistan*'da Turanî mahlasıyla yazmış olduğu şiir o dönemde hasreti çekilen azatlık düşüncesini ve Azerbaycan toplumunun içinde bulunduğu durumu özetliyordu:

Bilir misin cühela
Ne yaptılar vatana?
Ne bıraktı uyuya
Ne bıraktı uyana.

Durur bila hareket
Reva mı bir diriye?
Ne gitmede ileri
Ne dönmede geriye.

⁴⁰⁵ Şeyda, "Kurban Bayramı", *Debistan*, S.1, 26 Ocak 1907,18.

⁴⁰⁶ İbrahim Cavid İBRAHİMOV, "İstanbul'da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu", *Debistan*, S.6, 30 Haziran 1906, 7.

Düşman kırar kapıyı
Biz evde bihaberiz.
Ne ayrı gayrımız biz
Ne ittihad ederiz.

Ayılmadı kalemim
Şu Türk ile Acemi
Ne bıraktı yazayım
Ne kırdılar kalemi⁴⁰⁷

Aydınlara göre, Azerbaycan toplumunun içinde bulunduğu bu durumdan kurtuluşunu sağlayacak yegane unsur hiç şüphesiz eğitimdi. *Debistan* bir eğitim dergisiydi ve bu dönemde böyle bir derginin çıkarılmasına sebep olan itici güç toplumun eğitilmesiyle mümkün kılınacaktı. *Debistan*'ın 9. sayısında yer alan bir yazıda Hasan Bey Zerdabi'nin Azerbaycan'ın içinde bulunduğu bu durumu taassup olarak yorumlayışı ve bu durumdan kaçışın da ancak ilim ile olabileceği vurgulanıyordu. Ali Bey Hüseyinzade: "İlimli millet günden güne çeşitli fentlerle komşusunun elinden rızkını alarak onu felakete uğratacaktır."⁴⁰⁸ dediğinde eğitilmiş toplumların geri kalmış toplumlar üzerinde bir hakimiyet kurabileceğinin uyarısını ifade ediyordu. Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Azerbaycan toplumunun bazı ileri görüşlü aydınları içinde buldukları durumdan rahatsızdı ve bunun da sebebini geri kalmışlık olarak görmekteydi. Çarlık Rusyası'nın işgal hareketinden sonra bölgeye yabancı milletleri yerleştirmesi, bunlara bir bakıma Azerbaycan Türklerinden daha iyi olanaklar sunması⁴⁰⁹ onların kendilerini kısa sürede geliştirmelerini sağlarken Azerbaycan Türklerini ise tam tersi istikamete doğru hareket ettirdi.

"Alelhusus bizim yerlerdeki komşularımız ilim tahsil edip günden güne ileri giderek bizim elimizde bulunan mallarımıza ve mülklerimize sahip olurlar ve bundan biraz zaman sonra da biz onlara rençberlik edip onların mallarını kullanmaktan ötürü kirakeşlik edeceğiz..."⁴¹⁰

sözleri Azerbaycan'ın bu dönemdeki durumunu özetleyen satırlar oldu.

Azerbaycan toplumunda azatlık düşüncesini gerçekleştirebilecek yegane eylem ilim tahsil etmektir. Aydınlar hemen hemen her sözünde, kaleme aldığı her eserinde bu noktaya vurgu yapıyordu. Yaşanacak dönüşüm eğitim ile mümkündü ve Azerbaycan Türkünü içine düşüğü vaziyetten kurtaracak olan da eğitilmiş Azerbaycan

⁴⁰⁷ Turani, "Hal-i Vatan", *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 2.

⁴⁰⁸ "*Debistan*", *Debistan*, S.9, 10 Mart 1908, 16.

⁴⁰⁹ İngiltere'de olduğu gibi Japonya'da da mekteplerin yerli memurlar elinde olduğunu ve bunları bir işiniz olduğunda cevap verdiklerini, Azerbaycan'da birçok kadronun Ruslar eliyle gayri milletlere verilmesinden duyduğu rahatsızlığı da dile getiriyordu. M. Hilmi, "Japonya'da Talim ve Terbiye", *Debistan*, S.3, v.m.v. 16 Mayıs 1906, 3.

⁴¹⁰ "*Debistan*", *Debistan*, S.9, 10 Mart 1908, 16.

gençleriydi. Bu nedenle dergide yer alan her metinde hep bu tema işlenmiş, en çok eğitimin önemi üzerinde durulmuştur. İlim tahsil eden genç neslin Azerbaycan milletini kurtaracağı düşünülmüştür. Bu amaçla;

Kardeşlerim! Millet-i necibemizi ve din-i mübinizimi çeşit çeşit belalardan müdafa etmek ve ırz, namus ve milletimizi muhafaza etmek için ilim ve fenler tahsil ederek uzak alemlerden haberdar olmamız gereklidir.⁴¹¹

denerek genç nesilden beklentiler ortaya konulmuştur.

Debistan 17.sayısında *Tekamül Gazetesi*'nin⁴¹² yayımlanmasından hareketle gazete hakkında bilgiler verirken gazetenin çıkma gayesine de yer vermiştir. Sosyalist yazarların da yazılarının yer aldığı *Tekamül* bu anlamda çıktığı dönem olan 1905 İhtilalinden sonra kurtuluşun ezilen halkların kurtuluşu ile mümkün kılınabileceğini şiar edinmişti. Zira *Debistan*'da onu tanıtırken bu şiarı paralel olarak gazete hakkında şu satırlara yer veriyordu:

Tekamül diyor ki:

Bütün insanlar adına biz bir milletin diğer bir milleti tazyik etmesine asla izin vermeyeceğiz. Ve yine tüm insanlar bilmelidir ki aynı memleket çatısı altında yaşayan halkların hukukta ve ihtiyarda eşit haklara sahip olmaları gerekmektedir.⁴¹³

Debistan'da yer alan yazılarda bazı yazılarının doğrudan hürriyet temasına vurgu yaptığı görülür. Örneğin Namık Kemal'in meşhur "Hürriyet Kasidesi" *Debistan*'da yer alan şiirlerden bir tanesidir.

Kemend-i can-güdazı ejder-i kahr olsa celladın
Müreccahdır yine bin kerrezencir-i esaretten⁴¹⁴

Bir başkaldırı niteliği taşıyan bu beyit Namık Kemal gibi ülkesinin durumundan acı çeken muhalif bir ruhun ortaya koyduğu irade ve kararlılığı göstermektedir. Buna göre esir olmakla özgür kalmak arasında bir tercih söz konusudur. Bu durumda

⁴¹¹ HASANZADE Ali Ağâ, "El İlm-i fis-Sagir ken-Nakşi fi'l-Hacer", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 10

⁴¹² *Tekamül* gazetesi, haftalık, siyasî, iktisadi ve edebî gazete olarak çıkar. Aynı zamanda Hümmet Teşkilatı'nın da yanın organıdır. İmtiyaz sahibi ve yayımcısı Mehdi Hacinski'dir. Bakü'de 16 Aralık 1906 tarihinden 26 Mart 1907 tarihine kadar toplamda 14 sayısı yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşad Melih SARIARSLAN, *Çarlık Rusyası Türklerinin Anadilde Basın Faaliyetleri: Azerbaycan*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

⁴¹³ "İdareden", *Debistan*, S.17, 20 Aralık 1906, 15.

⁴¹⁴ Celladın cana kasteden kemendi acımasız bir ejder olsa da esaret zincirinden yüz bin defa daha iyidir. Namık KEMAL, "Üstad-ı Azam Namık Kemal'in Asar-ı Nefisesinden Bir Numune", *Debistan*, S.5, 21 Mart 1907, 73.

esaretin her türlü işkenceden daha kötü olduğunu dile getiren Namık Kemal'e göre aydınların tercihi aslında çoktan karara bağlanmış bir hükümdür yani esir olmaksızın ölmek daha iyidir.

Ne mümkün zulm ile bi-dad ile imha-yı hürriyet
Çalış idrakı kaldır muktedirsən ademiyetten⁴¹⁵

Burada kişilerin özgürlük ve hürriyet talepleri bazı kötü neticelerle karşılaşmış olsa da zalimlerin insanların zihninden bu iki kavramı hiçbir güç ile silmeyeceği anlatılmaktadır. *Debistan*'ın yayımlandığı yıllarda yaşanan Birinci Rus İhtilali dikkate alındığında bu satırlar hiç şüphesiz Azerbaycan'ın müstakil bir devlet olarak hürriyete kavuşması gerektiğini düşünen tüm Azerbaycan aydınlarının üzerinde hemfikir oldukları düşüncenin bir tezahürüdür.

Kilab-ı zulme kaldı gezdiğin nazende sahralar
Uyan ey yarelisir-i jeyan bu hab-ı gafletten⁴¹⁶

Bu satırlar da *Debistan*'da yer alan diğer şair ve yazarların yazılarında da zikretmekten çekinmediği Azerbaycan halkının içinde bulunduğu gaflet uykusundan uyanmasının artık zamanının geldiğini hatırlatan satırlar olmuştur. Burada aynı zamanda bir özeleştiri de yer almaktadır.

Debistan'ın “Hürriyet Kasidesi”ne sayfalarında yer vermesi de anlamlıdır. Zira bu kasidede Namık Kemal hürriyeti bir kavram olarak ele almaktadır. Vatan, vatanseverlik, hürriyet, fedakârlık erdemlerin en güzelidir. Birlik ve beraberlikle zorluklar aşılacaktır. Namık Kemal kasidede geleceğe inanmaktadır. Ona göre ümidini kaybeden mücadele de edemeyecektir.

3.2.4. Kadın Meselesi

Azerbaycan'da birçok değişim ve dönüşümün yaşandığı yüzyıl olan XIX. yüzyılda toplum eğitim bakımından diğer çevre kültürlerine göre geri durumdaydı. Buna ilaveten kız çocuklarına nazaran erkek çocuklar daha eğitilmiş idi. Bundan rahatsız

⁴¹⁵ Zulm ve işkence ile hürriyeti ortadan kaldırmak mümkün değildir; eğer gücün yetiyorsa insanlıktan bunun idrakını kaldır. Namık KEMAL, “Üstad-ı Azam Namık Kemal'in Asar-ı Nefisesinden Bir Numune”, *Debistan*, S.5, 21 Mart 1907, 74.

⁴¹⁶ Ey yaralı kükreyen aslan! Zulmün köpeklerine kaldı gezdiğin güzel sahralar, uyan bu gaflet uykusundan! Namık KEMAL, “Üstad-ı Azam Namık Kemal'in Asar-ı Nefisesinden Bir Numune”, *Debistan*, S.5, 21 Mart 1907, 74.

olan kesim ise kadınlar ve onların terakkisini milletin de terakkisi olarak nitelendiren Azerbaycan aydınlarıydı. Sözgelimi Ahundov dinî alanlarda ahlakın kadın üzerindeki sınırlayıcı etkisini eleştirerek kadınlara bütün sahalarda erkeklerle aynı derece hakların verilmesini istiyordu.⁴¹⁷ Bu düşüncüyü paylaşan aydınlara göre bu tartışmalar muhafazakar çevrelerin ve son derece katı ahlakî kuralların yaşandığı bir toplumda ortaya konuyordu. Kadınlar için eğitim alma vb. konularda dinî kurallar ne kadar belirleyici olsa da gerçekte geçmişten gelerek bir yaşam biçimine dönüşen geleneklerin de etkisi büyüktü.

Azerbaycan'da bu dönemde kadınlara yönelik özel bir okul bulunmuyordu. Mektep ve medreselerde de eğitim görenlerin sayısı sınırlıydı. Çoğunlukla evlerinde eğitim gören kadınlar bir başka kadın tarafından kendisine verilen bilgilerle yetinir, daha şanslı olanlar ise ailesinin maddî durumu sayesinde bu çizginin biraz ötesine geçebilirlerdi.⁴¹⁸ *Debistan*'ın 13. sayısında imzasız olarak yayımlanan bir ilanda:

Ben Ünas Gimnazyasının 5. Sınıf müteallimesi olarak Müslüman kızlarına Rus ve Müslüman dillerinde ders vermek istiyorum. İsteyenler şu adrese gelebilir: (Ceferov'un 27 numaralı evi)...

satırları kadınların eğitimi için henüz bir eğitim kurumunun bulunmayışını ve bu bakımdan da nizamsızlığını ifade ediyordu.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Azerbaycan'da kız çocukları için özel mektepler açma faaliyetleri başlatıldı. Ancak açılan bu mektepler, Kafkas Tahsil Dairesi'nin ve Rusya Maarif Bakanlığı'nın himayesinde değildi. Bu nedenle de her an kapatılabilirlerdi.⁴¹⁹ Bunlarla birlikte Bakü, Şuşa, Gence gibi şehirlerde özel kız mektepleri eğitim veriyordu, fakat bunlarda da çoğunlukla orta sınıf ya da maddî durumu biraz daha iyi olan ailelerin çocukları eğitim görüyordu.⁴²⁰ Azerbaycan toplumunda kız çocukları geri plana atılıp erkek çocuklar "parlayan bir yıldız" olarak tasavvur ediliyordu. Kız çocuklarının eğitimi üzerinde duran *Debistan*'da bile şu satırların yer alması uzun yıllar bu etkinin devam ettiğinin bir göstergesiydi:

Adı Bakiydi ta ola halefi
Çün atanın oğul olur şerefi

⁴¹⁷ Əliyər ORUÇOV, *Azərbaycan Xalqı Millî Özünüdərk Yollarında: XIX. Əsrin Sonu- XX. Əsrin Əvvəlləri*, Avropa, Bakı 2012, 54.

⁴¹⁸ "İlan", *Debistan*, S.13, 16 Ekim 1906, 16.

⁴¹⁹ Sabir MƏMMƏDOV, *Azərbaycanda Qadın Təhsili və Azərbaycanın Tərəqqipərvər Qadınlarının Maarifçilik Fəaliyyəti, (XIX. Əsrin İkinci Yarısından 1920-Ci İlə Qədər)*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Şərqişnaslıq İnstitutu, 25.

⁴²⁰ Hüseyn ƏHMƏDOV, *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri*, C.I. 85.

Can nihalinedir semer-i evlad
Eyleyirdi onunla kalbini şad. ⁴²¹

XIX. yüzyılın sonlarında da erkek mektepleri bünyesinde kızlar için ayrı sınıflar açma fikri yaygınlaşmaya başladı. Azerbaycan'da ilk kez usul-i cedid ile eğitim yapan Ahter (Yıldız) adlı mektebini açan Mehemed Tağı Sıtkı, 1894 yılında Nahçıvan cemaatinin ricası üzerine teşkil ettiği Mekteb-i Terbiye'ye 1898'de kızlar için de bir sınıf ekledi. 1890-1897 yılları arasında Nehrem Köyündeki iki sınıflı mektebin müdürlüğünü yapan Celil Mehmetkulizade, erkek çocuklarıyla beraber kızların da öğrenim görmesi için harekete geçti. Köy halkının kızlarını mektebe göndermesini sağlamak için kız kardeşini okula yazdırdı. Böylece mektepte toplam sekiz kız eğitim görmeye başladı. XIX. yüzyılın sonlarında Sabuncu, Balahanı, Kuba, Karabulak gibi köy ve kentlerde kız mekteplerinin sayısı arttı. ⁴²²

Azerbaycan'da ilk kez Müslüman kızlar için okul açmak fikri Hanife Melikova ⁴²³ ve eşi Hasan Bey Zerdabi'ye aitti. Onların çabaları neticesinde Tagiyev'in de maddî destek vermesiyle birlikte kız çocuklarına yönelik ilk mektebin inşasına başlandı. Mektebin ismi çarın eşinin ismine atıfla Aleksandriyevski Kız Mektebiydi. ⁴²⁴ Aleksandriyevski Kız Mektebi ilk mezunlarını 1905 yılında verdi.

⁴²¹ Muallim Mirza Hasib Qudsi Tehellüs Badkube, "Hekayet-i Manzume (Ata ve Oğul)", *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 6.

⁴²² Hande AYDIN, *İlk Kadın Gazetesi Işık'ın (1911-1912) Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, 10; "Qadın Təhsili", ASE, C.II, 1977, 550-551.

⁴²³ Hanife Hanım Melikova (1856-1929). Aslen Balkar Türklerinden olan Hanife Hanım Azerbaycan'ın Nalçik şehrinde doğmuştur. Kutsal Nina Kız Mektebi'nde eğitimini tamamladıktan sonra Hasan Bey Zerdabi ile tanışıp 1872 yılında onunla evlenmiştir. 1877-1880 yılları arasında evinde yoksul öğrencilere ders veren Hanife Hanım, Azerbaycan'ın ilk maarifperver kadınları arasında yer almaktadır. 1901-1905 yılları arasında Zeynelabidin Tagiyev'in maddî desteği öncülüğünde açılan kız mektebinde müdirelik yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. MƏMMƏDOV, *Azərbaycanın Maarifpərvər Qadınları*, Azərənşr, Bakı 1960, 7-20.

⁴²⁴ Aleksandriyevski Kız Mektebi, 1901 yılında Çariçe Aleksandra Fyodorovna'ya ithafen Rus - Müslüman Kız Mektebi" adıyla açılmış olsa okul sonraları Bakü Müslüman Kız Mektebi olmuştur. Yaygın ismi ise Tagiyev'in Kız Mektebi'dir. Azerbaycan'da yenileşme döneminin büyük sıkıntılarından biri de yetişmiş kadın öğretmen sayısının çok az olmasıydı. Bu sebepten dolayı bizzat Tagiyev tarafından açılışına destek olunmuş bu mektepte Azerbaycan Türkçesi ve Rusça, edebiyat, matematik, fizik, tarih, coğrafya, anatomi, dinî ilimler, sağlık bilgisi, güzel sanatlar ve müzik gibi dersler okutuluyordu. Tagiyev'in kız mektebinden sonra Azerbaycan'da Rus-Tatar kız okullarının sayısı artmaya başladı. 1918 yılına gelindiğinde ise bölgede yaşanan olaylar sonucu 1920 yılında Azerbaycan Ruslar tarafından işgal edilince, Tagiyev'in mülkü altında bulunan bu okula da el konulunca mektep faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Şahin DURMAZ, "20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi", *Qafqaz Üniversitesi Filoloji ve Pedagoji Dergisi*, S.XXIX, 2010, 98-108; Reyhan YAKIŞAN, "19. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Sosyal Durumunun Yenileşmesinde Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Etkileri" *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.II, S.I, 2017, 92-111.

Taġiyev'in kız mektebinden sonra Azerbaycan'da Rus-Tatar Kız Okullarının sayısı artmaya başladı. Bu andan itibaren diġer aydınlar da onlarla aynı duyguları paylaşarak kız çocuklarının eġitilmesi meselesine eserlerinde ve çeşitli matbuat sayfalarında yer verdiler. Zerdabi, maarifperver bir aydın olarak kız çocuklarının eġitimine büyük önem veriyordu. Toplumun kadınların eġitiminden geçtikten sonra kalkınacağını söyleyen Zerdabi, bunun için mücadele etmekteydi. Ona göre kadının analık vasfı önplanda olduğu için çocuġun dolayısıyla genç neslin eġitiminden anneler sorumluydu. Çocuġa ilk eġitimin anneleri tarafından verildiġi unutulmamalıydı. Hatta okulda alınan eġitimin yeterli olmadığını söyleyen Zerdabi, bunun mutlaka evde de desteklenmesi gerektiğini belirtiyordu. Kadının, çocuġunun eġitiminde etkili olabilmesi ve doġru eġitilebilmesi için ilk kural kendisinin eġitilmiş olmasıydı. Zerdabi, bu konuyla ilgili olarak *Ekinci*'nin sayfalarında fikirlerini veya gazeteye yollanan yazıları yayımlamaktan kaçınmamıştı.⁴²⁵

Debistan da kız çocuklarının eġitimi meselesine özellikle dikkat etti. Dergide yer alan yazılarda çoġu zaman bir çocuġun ailesiyle arasında geçen diyaloglar veya tarihi hikayelerden yapılan alıntılar şeklinde bu mevzunun sıkça işlendiğini göstermektedir.

Debistan'da ele alınan konulardan biri kadınların eġitimsizliġiydi. XIX. yüzyıl sonu - XX. yüzyıl başında Azerbaycan aydınlarının çoġu bu mesele üzerinde durdular. Bu problem sadece kadınları deġil, doğrudan toplumu da ilgilendiriyordu. Bunun sebebi ise toplumun kadınların elinde şekillendiġi düşüncesi idi. Bir çocuk doğumundan itibaren en çok annesi ile zaman geçiriyordu, annesinden ilk kelimelerini duyuyor ve öğreniyor, annesinin yetiştirdiġi gibi bir birey oluyordu. Bu birey daha sonra toplum içinde işte bu yetiştirildiġi biçimde davranıyordu: "Bunun için çocuġun etrafında olan kişilerin hepsinden önce annelerinin eġitilmiş olmaları lazımdır."⁴²⁶

Aydınlar bu düşünceden hareket ederek kadın eġitiminin önemini bir toplumun ilerlemesinin temel taşı olarak gördüler. Bir baba ile oġlu arasında geçen diyalogda kadın eġitimini şu şekilde ortaya koyuyordu:

Kamil: Okumak ile insanın başına ne güzel şeyler geliyor. Okumak ne güzel şeymiş! Baba, bacım Fatma'yı da okula gönder!

Hacı: Fatma henüz altı yaşında olduğu için okul çağında deġil. Allah izin verirse iki yıl sonra onu da okula göndereġim.

⁴²⁵ Nesrin SARIAHMETOĞLU, "Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi", *Çukurova Sanat*, S.6-7-8, Adana 2010, 22-24.

⁴²⁶ "Terbiyey-i Beytiye-i Tesir-i Aile", *Debistan*, S.1. v.m.v. 16 Nisan 1906, 2.

Kamil: Ben bacımı okul kıyafetleri ile gördüğümde çok sevineceğim. Bir defasında amcam ile Balahani'ya giderken kızları temiz okul kıyafetleri ile okula giderken gördüm bu sırada aklıma bacım geldi. İçimden dedim ki bacım da bunlarla birlikte mektebe gitse ne güzel olurdu. Hatta bu kızlar öğretmenleriyle birlikte fotoğraf da çekmişler. Ben onların fotoğraflarını Balahani'da gördüm. Bu resme baktığımda bacımın okumaması beni daha da üzdü.

Hacı: Oğlum, Allah izin verirse iki yıl sonra bacın okumaya başlar, senin de bu güzel hayallerin gerçekleşir.⁴²⁷

Debistan'da bundan başka okula gidemeyen kız çocuklarına bilgi vermek, onları ve ailelerini okula özendirmek maksadıyla Bakü Müslüman Kız Mektebi'nde verilen dersler hakkında da bilgiler vermiştir. Bu satırlarda yazılanlar içinde dikkat çekici bir husus da kızlara kendilerinden önce böyle bir eğitim kurumunun olmadığı ve bu nedenle kendilerinin çok şanslı olduğu vurgusudur.

...Bu anlamda sizi çok şanslı olarak addediyorum çünkü sizden önce böyle bir mektep bulunmuyordu. Böyle bir mektebin açılması sizin zamanınıza denk düştü...⁴²⁸

Azerbaycan toplumunda kadın eğitime bakış birçok olumsuzluklar barındırıyordu. Bunun önündeki en büyük engellerden biri ulema baskısı neticesinde şekillenen İslamî kimliğin, kadının davranışlarını sınırlamasıydı. Kadın bu anlayışa göre evinde oturmalı, çocuğunun ve eşinin ihtiyaçlarını karşılamalı, biraz da dinî bilgiye sahip olup Allah'a ibadet etmeliydi. "Bacılarım!... Evinizin işini bitirdikten sonra kitap ve gazeteler okuyunuz" anlayışıyla Azerbaycan kadını uzun yıllar eğitilmiş olmayı dinî manada İslam şeraitini bilmekle yeterli sandı.⁴²⁹ Hatta zaman geçtikçe aydınların gayretleri neticesinde açılan okullarda eğitim alma fırsatı yakalayan kadınlar dahi bu anlayıştan uzun yıllar kurtulamadı. Eğitim dinî anlamda ibadetin temel taşı olarak düşünüldü ve daha çok bu açıdan bakıldı. Sayad Osmanov'un kaleme aldığı makalede bu konuyla alakalı olarak:

...Alehusus milletimizin yarısını biz kadın taifesi oluşturuyor. O halde millette oluşan kederin de mutluluğun da yarısı yine biz kadınlara mahsustur. Bir düşünün, şehirlerde, kentlerde olan komşularımız İslam'ın şeraitinden haberleri olmadan günlerini geçiriyor. Bir Müslüman kadının kendi ana dilinde bir miktar bilgisi olmazsa bu dünyada kendi bacılarının yanında dilsiz olarak hesap edileceği için utanacağından, ayrıca ahrette de ahkam-ı şeriyesini bilmediği için Allah-ü Teala dergahında cevap verici olamayacağına şüphe var mıdır?⁴³⁰

ifadelerine yer vermiştir.

⁴²⁷ Şeyda, "Qurban Bayramı", *Debistan*, S.2, 7 Şubat 1907, 20.

⁴²⁸ Sayad OSMANOV, "Bakı Müselman Kız Mektebinde Takriri ve Tahriri Talim Edilen Dersler", *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 4.

⁴²⁹ Sayad OSMANOV, *a.g.m.* 6.

⁴³⁰ Sayad OSMANOV, *a.g.m.* 3.

Debistan tahsilin özendirilerek yayılacağına inanıyor bunun için de mektepte eğitim görenlerin eğitim alma fırsatı olamayanlar üzerindeki davetkâr rolü üzerinde duruyordu:

...Gördüğünüz eğitimi ve öğrendiğiniz bilgileri yaşadığınız yerdeki Müslüman bacılarınıza da öğretiniz. Onları ilme ve maarife yönelmeleri hususunda çalışmaya gayret ediniz.⁴³¹

Debistan kadınların özgür bir ortamda diğer memleketlerde yaşayan hem cinsleri gibi sosyal hayata karışmalarını ve Azerbaycan toplumunun refahı için çalışmalarına her zaman destek verdi. İdeal toplum yaratılırken *Debistan*, kadınları dönemin kadimci ulemalarının birçoğunun yaptığı gibi çember dışına itmek yerine, onları tam merkeze yerleştiriyordu. Dergi 1907 yılında yayımlanan 2. sayısında *Mektep ve Hayat* isimli bir derginin tanıtımını yaparken bu dergide yazılarıyla yer alan kadınları tebrik ederek onların yazılarından birer numuneyi *Debistan* okuyucuları ile paylaştı:

Eğer kadınların hukuki yönden iyileştirilmesi mekteplerden başlanmazsa kadın taifesi hukuk önünde ve diğerler alanlarda eşit olmaz ve böylece hakiki anlamda bir medeniyet zuhur etmez. Bununla alakalı Marusya isimli bir kız yoldaşlarına müteveccihen diyor ki: “Bir yerde cenk edelim ve nusretimizin semeresini beraberce alalım” ve diğer bir muharrir de beyan ediyor ki: “Cemaatimiz içinde kadınlar esirdir ancak bizim içimizde kadın yalnızca yoldaş olabilir!” Alelhusus biz Müslümanlar için ne ala fikir! Ne büyük maksat!⁴³²

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere *Debistan* dergi sayfalarında yer verdiği yazılarında ideal toplum inşasının kadınlar olmadan düşünülmemeyeceği fikrinden hareketle kadınların gereken eğitimi almayıp toplum dışına itilmelerine razı olmamıştır.

3.2.5. Usul-i Cedit -Usul-i Kadim Tartışmaları

XIX. asrın sonu XX. Asrın başlarında yeni usul eğitim anlayışının yanında eski usul eğitim sistemi de mevcudiyetini koruyordu. Usul-i Cedit'in bir kısım din adamları tarafından şiddetle eleştirilmesi, öğrencileri olumsuz etkilemesinin yanında ebeveynlerin de çocuk üzerinde verecekleri kararlara doğrudan etki ediyordu. Bu durumdan rahatsız olan aydınlar her fırsatta yenilemeye çalıştıkları eğitim sisteminin, Azerbaycan Türklerinin millileşmesi, gelişmesi ve modernleşmesi için en uygun sistem olduğunu dile getirerek, ulemanın yarattığı bu olumsuz algının izlerini silmeye çalışıyorlardı.

⁴³¹ Sayad OSMANOV, a.g.m. 6.

⁴³² “Mektep ve Hayat”, *Debistan*, S.2, 7 Şubat 1907, 31.

Aydınlar, Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı ve Kafkasya'yı teker teker ele geçirdikten sonra müstemleke siyasetini gerçekleştirebilmek adına Rus misyonerleri bu topraklarda yaşayan halklar içerisine göndererek, çeşitli adımlarla onları kasıtlı olarak geri bıraktıklarını düşünüyordu. Bu maksatla hem dini hem de siyasi görevlerini bir arada yürüten misyonerler, amaçlarını gerçekleştirebilmek adına Müslüman öğrencileri Rus dilinde eğitim almaya zorlamış ve onları eğitim kurumlarında Rus muallimleri görevlendirmiştir. Bu kurumlarda eğitim veren muallimler, hükümetin direktifleri sonucu öğrencilere Hristiyan öğretilerine göre dersler vermiş ve kasıtlı olarak onların geri kalmalarına neden olmuştu. Bu gibi sebeplerden dolayı Müslüman ahali çocuklarını bu tarz okullara göndermekten, asimile olma korkusu nedeniyle çekiniyordu. Bu noktada halk yeni usulde eğitim veren mektepleri de Rus misyoner sisteminin bir uzantısı olarak görüyordu.

Debistan bu dönemde aydınların da yaptığı gibi yeni usulde mektepler hakkındaki yanlış düşüncelere bir son vermek adına sayfalarında bu türden tartışmalara yer verdi. Sık sık eski-yeni çatışmasıyla karşımıza çıkan *Debistan* bu tartışmalara çoğunlukla hikaye metinlerinde de yer veriyordu. İslamzade'nin "İki Şakirt" başlıklı yazısında Hasan ve Samet'in usul-i cedit ve usul-i kadim hakkında yaptıkları konuşmalar farklı bir açıdan okuyucuya sunulmaktaydı:

Hasan molla kadim mektebinde, Samet de yeni usul mektepte okuyorlardı...

- Samet: Ay Hasan! Madem ki sen okumak istiyorsun, baban neden seni yeni usul mektebe göndermiyor?

- Hasan: O mektepte *Kur'an* öğretilmediği söyleniyor.⁴³³

Yukarıdaki diyalog ulemanın yaymış olduğu yanlış düşüncelerden biri olan usul-i ceditte uygun mektebin dinî eğitim vermediği sorununu ele almaktadır. Önceki başlıklarda da ele alındığı üzere Azerbaycan halkı için din faktörü korumacı politikanın bir ürünüdür. Millî varlığı korumak ve asimilasyona direnmek adına dinin Azerbaycan'da ayrı bir yeri vardır. Özetle bir ailenin çocuğunu göndermek için yöneleceği bir okulda öncelikle dinî bir eğitim verilmelidir. Eğer bu eğitim verilmezse orası eğitim yuvası değil, Rus asimilasyon merkezidir.

Bu yanlış algıya dikkat çeken *Debistan*, ilerleyen satırlarda bu yanlış düzelterek buna neden olan ulemayı eleştirmekten geri durmaz:

⁴³³ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 8.

- Samet: Atan eski kaideye okumanın ne anlama geldiğini biliyor mu? İlk önce çocuğun eline Kur'an'ı verirler. Çocuk *Kur'anı* 4-5 yıl kendi kendine okur. Ancak bunca yıldır okumasına rağmen yine de onu tanımaz. Bizim mektepler de ise yeni kaideye elifbaya kitap okumayı öğrendikten sonra, Kur'anı da çok kolayca öğreniyoruz. Yani siz yeni usul mekteplerde *Kur'anı* Şerif okutulduğunu bilmiyor musunuz?⁴³⁴

Bu ifadelerle eski usul sistemin eksikliklerine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bir eksiklik daha dergide vurgulanır. O da eski usul mekteplerde Türk dilinde ahkâm ve kaidelerin okutulmuyor oluşudur. *Debistan*, yeni usul mekteplerin Türk dilini öğretmelerinin önemine;

- Hasan: Samet, doğru mu söylüyorsun? O zaman babama söyleyeyim de beni de senin okuduğun okula göndersin. Peki şunu da söyle bakalım, sizin okulunuzda Müslüman şeraitini de öğretiyorlar mı?

-Samet: Bize her gün hadis, namaz, oruç hülâsa İslam dininin tüm hükümlerini öğretiyorlar. Ancak biz bunlarla da yetinmiyoruz, bunların yanında Türk dilini ve hükümlerini de öğreniyoruz.⁴³⁵

diyerek dikkat çekmektedir.

Eski- yeni usul tartışması Osmanlı zamanında da sıkça gündeme gelmiş bir tartışmadır. Mevzunun altında yatan sebeplerden biri de dinî manada bir katılıktan veya muhafazakarlıktan ziyade ulemanın toplum üzerindeki otoritesini kaybetmek istememesidir. Ulema yüzyıllar boyunca Müslüman toplumlarında yol göstericilik vazifesi üstlenmiştir. Ancak bu kurum da zamanla bozulmuş ve giderek saygınlıklarını kaybetmiştir. Örneğin Ganizade'nin *Debistan*'da yer alan hikayesinde ulemanın zaman içinde geçirdiği dönüşüme dikkat çekilmek istenmiştir:

Hırsızın elini keselim ancak zaman gelir şehirlerde, köylerde, kasabalarda mektepler açılır ve bunlar da insanların vicdanlarına sirayet edilir. O zaman herkesin elini kendi öz vicdanı keser ve başkasına gerek kalmaz. Bunları Sadreddin Bey söylüyor. Ama Meşhedi asker düşündü ki Sadreddin Bey molla değil, ahund değil o okumuş ve kendini yetiştirmiş biri. Molla ve ahundlar anca minbere çıkıp bir iki kelam eder, mersiye okurlar, halk da onları dinleyip ağlar. Sen kırk yaşına geldin peki bu mollalar bu zamana kadar nasıl sana Allahın şeraitini öğretilmediler. Bu düşüncelerle Sadreddin Bey molla olsa ne iyi olurdu diye düşündü. Ve nitekim akşam rüyasında onu minberde mersiye okurken gördü. Mersiye bitiren Sadettin Bey halktan para istedi, para verin ki Kerbelayı görmek kısmet olsun, verin ki Allah sizden razı olsun. Meşhedi sen neden vermiyorsun, ver yoksa bir dua okurum diğer kolun da kırılır.⁴³⁶

Ulemanın zaman içinde yaşadığı bu dönüşümü ve olması gerekenle aslında olan arasındaki farkı şu satırlarda özetlemektedir:

⁴³⁴ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 8.

⁴³⁵ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 9.

⁴³⁶ S.M. GANİZADE, "Allah Havfi", *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 4.

-Kamil: Peki böyle şeyleri bizim okumuşlarımız ne için bilmiyorlar?

-Hacı: Oğlum bizde okumak yeni yeni başlıyor. Bu vakitlerden önce ve hala bile okuyanlara kafir deyip, cemaatin bu noktada hevesini kırıyorlardı. Bu nedenden dolayı da biz çok geride kaldık!⁴³⁷

...Hatalı işlerin hepsinin sebebi cehalettir. Cehaletin sebebi de bazı şahısların kendileri gün be gün ilerlerken, bazılarının önünü keserek onları ilim ve şeraitten uzaklaştırmalarıdır. Şüphe yoktur ki zaman mazlumları zalimlerin elinden kurtaracaktır.⁴³⁸

Aydınlar ise ulema baskısına hem yayımlarıyla karşı çıkıyor hem de onların Rus hükümetinin birer “uşağı” olduğu düşüncesini halka ispatlamaya çalışıyordu. Tarihte çeşitli çıkar gruplarının mevcudiyetini koruma gerekçesi ile istemedikleri kişilerden dahi destek aldığı görüldüğünden bu satırlar çok abes bir düşünceyi ifade etmez. *Debistan* bununla alakalı olarak Osmanlı Türklerinden Namık Kemal’in “Hürriyet Kasidesi” isimli şiirini sayfalarına taşımıştır. Kasidede şu satırlar dikkat çeker:

Muini zâlimindünyâdaerbâb-ı denâettir
Köpektir zevk alan sayyâd-ı bî-insâfa hizmetten⁴³⁹

Bu satırlarda zalimin yanında yer alan kimseler eleştirilmekte ve bu eleştirilerin hedefinde de usul-i cedit hareketine karşı çıkan ulema yer almaktadır. Hatta bu duruma örnek olarak *Debistan*’ın maddî yetersizlikler sonucu kaptılma noktasına geldiği dönemlerde *Molla Nasreddin*’de “Mozalan” imzası ile yer alan bir yazıda şu sözler dikkat çekiyordu:

Mektep böyle geldi, terbiye böyle gitti... Sen ise ne bir kimseyi çok fazla övüyorsun, ne bir hakime methiyeler düzüyorsun, ne de nüfuzlu adamlara yaranmaya çalışıyorsun. Halbuki sende şimal taraflarda çıkan bazı Müslüman gazeteler gibi kimi sefirlerin, şeyhülislamın şanında uzun uzun makaleler yazsan belki işlerin bir nebze düzeler. Ya da İran şairleri gibi yalanlar içeren efsanevi methiyeler de yazabilirsin. Yazacaksan böyle yaz azizim, eğitimden vs. çok fazla bahsetme zira bize mektepten, şahsiyetten, medreseden hiçbir şey çıkmaz.⁴⁴⁰

Molla Nasreddin, bu cümlelerle maarif düşmanlarını, eski usul isteyen kadimcileri, onlarlaberaber şakşakçı ve methiyecileri de sert bir dille eleştiriyor, onların bu tutumlarına karşılık *Debistan* dergisinin önemini ironi yöntemiyle dile getiriyordu.

⁴³⁷ Şeyda, “Kurban Bayramı”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 6.

⁴³⁸ S.M. GANİZADE, “Allah Havfi”, *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 4.

⁴³⁹ Dünyada zalimin yardımcısı, aşağılık kimselerdir; insafsız avcıya hizmetten zevk alan ancak köpektir. Namık KEMAL, “Üstad-ı Azam Namık Kemal’in Asar-ı Nefisesinden Bir Numune”, *Debistan*, S.5, 21 Mart 1907, 73.

⁴⁴⁰ Mozalan, “*Debistan*”, *Molla Nasreddin*, S.37, 1906, 3-6.

Usul-ı Cedit mekteplerinin karşılaştığı bir diğer güçlük halkın kafasında şekillenen Ruslaşma düşüncesi idi. *Debistan* yine bu noktada da devreye girerek bu algıyı ortadan kaldırmaya çalıştı:

-Hasan: Babamın beni yeni mektebe göndermemesinin sebebi parasızlık değil. O, ben oğlumun başına şapka takmasına, Rus elbisesi giymesine ve Rus dersi okumasına izin vermem, diyor.

....

Bir gün dayım gelip dedi ki: Adam şapka ve elbise ile Rus olmaz. İslam dinî ilimle, amelle ilgilidir, kıyafetle alakası yoktur.⁴⁴¹

Yukarıdaki metinde geçen dayı karakteri hiç şüphesiz Azerbaycan'ın yenileşme çalışmaları için çaba sarf eden aydınları temsil etmektedir. Bu diyalogla birlikte usul-i cedit hareketi hakkında ortaya atılan yanlış izlenimler kaldırılmaya çalışılmıştır. Eski usul mekteplerin bir diğer olumsuz yönü ise çocukların belirli yaşlar dahilinde eğitime başlamıyor oluşları idi. Bu konuya dikkat çeken AbdullaŞaik'e göre çocuk eğitiminin belirli bir yaşı olmalıdır. Bakü'deki ilkokullarda zeki Müslüman çocukların çağın gereken ilmin faydalarını, kazançlarını anlayarak şevk ve hevesle idadi mekteplere gitmek isteseler de bu çocukların yaşlarının büyük olması okulların programlarına uygun olmadığı için kabul edilmemelerine sebep olmuştur. Bu durumun en büyük sorumlusu Şaik'e göre anneler kadar babaların da vaziyetten bihaber olmalarıdır.⁴⁴² Bu durumla ilgili *Debistan*'da şu satırlara değinilmiştir:

-Hasan: Yaşımı sorarsan epey büyük. Sekiz yaşında Molla Kadim'in yanına gittim. Yedi yıl oradan ve 1 yıldır da buradayım. Yeni mektebe girebilmek için yaşımı hesapla da gör bakalım.

-Samet: 8,7 ve 16 aylar azizim. Senin yaşın büyük ama aldığın ders küçük... 16 yaşında olduğun için beşinci sınıfa gitmen gerekirdi ancak bilgin buna yetmeyebilir. Bu anlamda senin işin gerçekten çok zor.⁴⁴³

⁴⁴¹ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.3, 16 Mayıs 1906, 8-9.

⁴⁴² Abdulla Şaik'e göre 12-13 yaşından sonra babalar çocuklarını eski usulde eğitim veren mekteplere göndermektedir. Masum çocuklar yıllarca avare olup, bu güzel ömürlerini ve mübarek zamanlarını mektepte hasır kilimlerin üzerinde, falakaların altında çürütmektedirler. "İlim okuyorum, edep öğreniyorum" diyerek 5-6 yıl mektepte kalırlar. Ancak bu 5-6 yıl bu çektikleri zahmetin semeresi olarak falakanın acı zehirli meyvesi olan edepsizlikten başka bir şey öğrenmezler. Daha sonra babalarımız ruhen ve bedenlen dövülmüş, yorulmuş ve gözü kapalı eğitim dünyasında kalan ve gezinen çocuklarını çaresizce ve cebren 16-17 yaşlarında ilk mekteplerde birinci sınıflara gönderirler...

Şaik'e göre bu durumdan ibret alınmalıdır. Bu masum çocukların çok zaman kaybettiklerini söyleyen Şaik, bu zaman zarfında çocukların idadi mekteplerin tüm sınıflarını bitirip medreselere, darülfünunlara gideceklerini, millete ve vatana büyük fayda sağlayabileceğini söylemektedir. Abdulla Şaik, hevesli çocukların yeni usulde mekteplerin güzel ve kolay eğitim metotlarını gördükçe bu mekteplere rağbet gösterdiklerini, maarif ve medeniyet öğrendikçe de yeni idadi mekteplerde eğitim almayı arzuladıklarını belirtmektedir. Fakat artık bu durum için geç kalınmıştır. Abdulla ŞAIQ, *Əsərləri*, 97-98.

⁴⁴³ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.3, 16 Mayıs 1906, 9.

Burada da görüldüğü üzere Hasan uzun yıllar eğitim almasına rağmen hala tam anlamıyla bir bilgiye sahip değildir ve en başından eğitim alacak olsa da diğer yaşlılarından bu anlamda geri kalacak ve onun bir çıkmaza düşmesine neden olacaktır. Hasan ile Samet'in diyalogları o dönemin Türk çocuklarının birçoğunun maruz kaldığı durumu özetleyen satırlar olmuştur.

Halk da ulema baskısından hareketle zaman zaman usul-i cedit taraftarlarını Ruslarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle eleştiriyorlardı. Hâlbuki bilmeden asıl işbirliği yapan güruhun yanında yer alıyorlardı. Kadimcilerin önemli çıkış noktaları getirilen yeni sistemle halkın manevî, toplumsal değerlerden uzaklaştırıldığı idi. Yüzyıllardır Müslüman toplumunda eğitim bu şekilde verilmişti ve şimdi de bu şekilde olmalıydı. Bu bakımdan verilen mücadele eskinin korunması muhafaza edilmesi şeklinde de bir anlam taşıyordu:

Sen kendi dersinin hatırı için biçare öğrencileri toplayıp yoldan çıkarıyorsun. Benim oğlumun seninle bir işi olmasın! Rus'u okumaktan dünyamıza ve ahretimize ne yarar vardır? Halbuki Molla Kadim denen adamın sözlerinin dünyada da hayrı var ahrette de!⁴⁴⁴

Son olarak *Debistan* meşhur İslam büyükleri hakkında verdiği biyografi yazılarından bir tanesinde İbn Sina'ya yer vermiş ve onun çalışmalarına engel olan kişilerin zihniyeti ile o dönemde Azerbaycan toplumunun içinde bulunduğu taassup arasında bir bağlantı kurmuştur:

İbn Sina kendisine karşı çıkan ve onu yaptığı bilimsel araştırmalar nedeniyle kafir ilan eden kişilere şu sözlerle seslenir: Bu dünyada beni dahi kafir sayıyorsanız o halde bu dünyada bir tane bile Müslüman yok demektir.⁴⁴⁵

3.2.6. Ana Dil Meselesi

Ana diline ve eğitimine önem verilmemesinin sebebi mevcut tedris usullerinin olmamasıydı. Aydınlarla göre bir dilin önemi, değeri o dilin eğitimini verenlerdeki gayret ve insafla doğru orantılıydı. Azerbaycan'da bu dönemde eğitim kurumlarında çok eski metotlarla eğitim verilmekteydi.

Debistan ana dilin eğitimini önemsiyor ve bu noktada sayfalarında Türk dilinin değerini bilen Fuzuli, Vidadi, Vakıf, Şirvani, Sabir gibi şairlerin ve yazarların

⁴⁴⁴ İSLAMZADE, "İki Şakirt (Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.6, 30 Haziran 1906, 10.

⁴⁴⁵ Ali Ağa HASANZADE, "Teracim-i Ahval (İbn Sina)", *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 2.

eserlerine ve biyografilerine yer veriyordu. Ana dilin saygınlığını arttırmak noktasında en büyük görev öğretmenlere düşüyordu. Genç nesli kurtarmaya öğretmenlerin çare bulacaklarını, bunun da yeni eğitim usulünde verilecek ana dilli eğitimle mümkün olacağını düşünüyordu.

Eğitimin ana dilde olması halkın önde gelen düşünce adamlarını ciddi derecede meşgul ediyordu. Eski eğitim usulünü devam ettiren dinî mekteplerin, Fars ve Arap dillerinde verilen derslerdeki can sıkıcı vaziyet, ezber sistemi, tahsil sistemini zorlaştıran etkenler arasındaydı.⁴⁴⁶

Hepimiz biliriz ki, Kur'an-ı Kerim Allah kelamıdır. Hadisler de peygamberlerin sözüdür. Kur'an olsun hadisler olsun hepsi Arap lisanındadır. Demek ki kavi mümin olmak, hak kan Müslüman olmak için mutlaka şeraitimizi iyi bilmeliyiz. Bu dili bilen çok azdır. Bilen varsa da Tatarca, Türkçe dilinde yazdıkları çok azdır. Hala en lüzumlu şeyler yazılmamıştır.

...

Herkesin hatta bir çobanın bile anlayacağı derecede sade, açık, okunaklı kitaplar, cüzler yoktur.⁴⁴⁷

diyerek o dönemde ana dilde yazıların eserlerin olmayışı eleştirilmektedir.

Azerbaycan Türk aydınları uzun dönemler boyunca talimin ana dilinde verilmesi için mücadele ettiler. *Debistan*'ın yayımlanmaya başladığı yıllar Rusya'da ihtilal hareketlerinin yaşandığı bir dönemdi. Bu noktada ihtilalin getirdiği özgürlük ortamından yararlanmak isteyen aydınlar eğitimin ana dilde yapılması için Duma'da görüş beyan etmeye başladılar. *Debistan* da bu çabaları sayfalarına taşıyarak onların bu çalışmalarını takdir etmekle yetinmeyip çocuklar için de bu anlamda bir farkındalık sağlamak istedi. *Debistan*'ın 7. sayısında dergiye gönderilen bir mektup bu meseleyle alakalı olarak şöyle diyordu:

Bu günlerde gazetelerdeki makaleleri okudukça insanın ağlayası geliyor! Bir taraftan Müslümanların avamlığı, sığınmaları bir taraftan da hükümetin bize ilim ve marifet kapılarını kapatmalarından bahsedip iç yakıcı ifadelerle ehli islamiyemize hitaben kurtuluş ve yükseliş yollarının çaresini bulmak için yazarlarımız gazete sayfalarında yazı yazıyorlar, çalışıyorlar, makaleler neşrediyorlar. Müslümanlar hükümete müracaat edip bizim isteklerimizin diğer milletlerle benzer olmadığını belirtiyorlar. Mesela bunlardan biri: Müslümanlar için ilkokullarda anadilimizin mecburi olarak okutulması için millet vekillerimiz çalışıyorlar. İnşallah bu hürriyet aleminde bu isteklerimizin karşılığını almak için ümitlerimiz yeterli ve hatta kesin görülür. Bu ümitlere nail olmak için müjde haberdır. Allah'tan inayet ve milletten gayret gerekir.

⁴⁴⁶ 1906 ve 1907 yılları arasında toplanan Azerbaycan Muallimlerinin I. Ve II. Kurultaylarında ele alınan kararlar *Debistan'ın Valideyne Mahsus Varaka*'sında yer almıştır. Bu maddelerde okutulması gereken derslere en son satırlarda değinilmektedir: "Rus lisanından başka cemi fenler ve dersler Türk lisanında talim olunacaktır." "Muallimler İçtimainın Neticeleri", *Debistan*, S.5, v.m.v. 16 Haziran 1906, 2.

⁴⁴⁷ İbrahim Cavid İBRAHİMOV, "İstanbul'da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu", *Debistan*, S.5, 16 Haziran 1906, 11.

Bizim de temennimiz bugüne kadar yasaklanan İslam maarifinin kapılarının bizlere açılmasıdır.⁴⁴⁸

Bu mektupta ayrıca ihtilalin nispî özgürlük ortamından istifade edilerek ana dili isteklerinin gerçekleşme ümidi de anlaşılmalıdır.

Dil, bir milletin varlığının temeli ve onun mevcudiyetini sağlaması yolunda en önemli dayanak noktasıdır. Bu düşünceden hareketle *Debistan*, her fırsatta toplumun her kesiminin üzerinde hemfikir olduğu ve anlaşabileceği bir dil arayışında oldu. Bu dil de hiç şüphesiz Türk dili idi.

Ahmet Kemal Bey *Debistan*'da çocukların anlayacağı sade Türkçe ile manzum ve mensur eserler vermeyi bizlere vaat etti.⁴⁴⁹

Azerbaycan'da toplanan Muallimler Kurultayı'nda ele alınan mühim meselelerden biri de ana dili meselesi idi. Yeni usulde eğitim verilecek okullarda ana dilde derslerin sayısının ve niteliğinin artırılması da alınan kararlar arasındadır. *Debistan*, "Muallimler İçtimainın Neticeleri" başlıklı yazıda "Rus lisanından başka cem-i fenler ve dersler Türk lisanında talim olunacaktır." diyerek bu kararlardan bazılarını dergi sayfalarına taşımıştır.⁴⁵⁰

Dil bir iletişim aracı olmaktan çok aynı zamanda o dilin kültürünün de taşıyıcısıdır. Toplumların kimliğinin taşınması ve korunması kapsamında ana dilin önemini kavrayan aydınlar bu dilin kullanılmamasından doğan zararlar arasında ilk önce o milletin kaybolacağını düşünüyorlardı. Bir dili kullananlar olduğu müddetçe o dilin ve toplumunun yok olmayacağı düşüncesinden hareketle ana dilini kaybeden toplumların hızla yok olacağını varsaydılar ve bu noktada eserlerinde ve bütün alanlarda Azerbaycan Türkçesinin kullanımını şiddetle desteklediler. Bu aydınlardan biri olan Hasan Zerdabi "Dil Milletin Hayatına Bir Vasıta"dır" adlı yazısında bu durumu şu şekilde özetlemektedir:

Dil her milletin kendisi için tertip ettiği bir hayat vasıtasıdır. Bu vasıta kaybolduğunda o millet dilsiz bir hayvan gibi alınıp satılmaya mahkumdur. Her milletin dinî ne kadar yabancı tesirinden uzaklaşıp müstakil surette terakki ederse o derece o dilin okunup anlaşılması kolaylaşır.

...

⁴⁴⁸Nebat NERİMANZADE, "Mektup", *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 13.

⁴⁴⁹Ahmet Kemal Bey'in bir kelimenin yazımı ile ilgili dergiye gönderdiği yazı yayımlandıktan sonra altına bu not düşülmüştür. Sade ve herkesin anlayacağı bir Türkçe ibaresinin özellikle vurgulanması için dikkat çekicidir. Ali İskender, "Ahmed Kemal Bey", *Debistan*, S.8, 4 Haziran 1907, 115.

⁴⁵⁰"Muallimler İçtimainın Neticeleri", *Debistan*, S.4, 31 Mayıs 1906, 4.

Türk milletinin yaşamasını, öne çıkmasını, ilerlemesini ve bir medeniyeti olmasını istiyor musunuz? Öyleyse ona dilini verin. Türk milleti dilini yitirmektedir. Sizin söylediklerinizi onlar anlamıyorlar. Onların dilini bulup, geri verin ki onlar yaşayıp ilerlesinler!⁴⁵¹

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere *Debistan* dönemin önemli sorunlarından biri olan ana dili meselesine sayfalarında sıkça yer vererek bu tartışmaların neresinde durduğunu açıkça belli etmiş, yazılarda kullanılan dilden de hareketle ana dilin kullanımını da teşvik etmiştir.

3.2.7. Muallim Kadrolarının Hazırlığı Meselesi

Azerbaycan'da Usul-ı Cedit okullarının açılmasının yanında bu okulların kurulması da bazı şartlarda pedagojik kadroların varlığına bağlıydı. Okullarda bu dönemde öğretmen sayısında bir yetersizlik söz konusuydu. Aydınlarla göre ideal Azerbaycan toplumunun inşası için en büyük sorumluluk öğretmenlere düşüyordu. Bunun sebebi ise yaşanacak gelişmelerin yalnızca eğitim yolu ile mümkün olmasıydı.

Söz gelimi *Debistan*'da yer alan "İki Şakirt-Hasan ve Samet" adlı hikayede örnek Azerbaycan öğretmeni profilinden bahsedilmektedir. Bu öğretmen modeli bulunduğu bölgedeki çocukların yeni usulde mektepte öğrenim görebilmeleri adına kendisine yapılan hakaretlere rağmen var gücüyle çalışıp, ilim ve eğitimin önemini halka anlatmaya çalışmaktadır:

-Hacı: Senin konuşmaların benim hiç hoşuma gitmiyor, kendi çıkarın için çocukları yoldan çıkarıyorsun. Bundan sonra senin benim oğlumla bir işin olmasın. Hata benim oğlumda ki her önüne geleni alıp benim karşıma getiriyor."⁴⁵²

Öğretmen kadroları ve bunun hazırlığı meselelerine dair görüşler Birinci Rus İhtilali yıllarında oluşan serbestlik ortamında kendini daha da göstermiştir. Söz gelimi 1906 yılında toplanan Azerbaycan Muallimlerinin I. Kurultayı'nda bu konu gündeme getirilmiş, önemli bir mesele olarak görülen kurultaya ait sayısal bilgiler *Debistan*'ın Valideyne Mahsus Varaka'sında neşrolunmuştur. Bunun dışında *Gayretli Gimnazya Şakirtleri* isimli hikayede iki öğrenci arasında verilen bir diyalogda yine Muallimler Kurultayı'nın ayrıntıları verilmiştir.

-Hasan: Abdullah ben dün dayım ile Muallimler İctimai'na gittim. İkinci Şehir mektebinde yüz kadar öğretmenin bir araya gelip bir şeyler tartıştıklarını gördüm. Dayım bana onların biz

⁴⁵¹ Süleyman Bey ABDURRAHMANBEYZADE, "Dil Milletin Hayatına Vasıttır (Hasan Bey Zerdabi)", *Debistan*, S.9, 10 Mart 1908, 15.

⁴⁵² İSLAMZADE, "İki Şakirt(Hasan ve Samet)", *Debistan*, S.6, 30 Haziran 1906, 10.

Müslüman çocuklarına az zamanda çok kıymetli bilgiler vermek için gereken yollar hakkında tartışıklarından bahsetti ve bizim de buna karşılık onların emeklerini boşa çıkarmamamız gerektiğini öğütledi. Bugün içtimanın son günü idi. Bugün tartışılan konulardan biri de Müslüman kızlarının okutulmaması ve avam kalmaları meselesiydi.⁴⁵³

Görüldüğü üzere *Debistan* ilgisiz gibi duran bir hikaye metninde dahi Muallimler Kurultayında ele alınan konulara diyalogda yer vererek bu kurultayın önemini okuyucularıyla paylaşmıştır.

1906-1907 yıllarında Azerbaycan Türkü öğretmenlerin Çarlık hükümetine verdikleri toplu dilekçelerde eğitimin ana dilde yapılması, çocuklar için genel zorunlu parasız ilkokul eğitiminin belirlenmesi, Azerbaycan öğretmenlerinin haklarının başka milletlerden olan öğretmenlerin haklarıyla eşitlenmesi, öğretmenlerin Azerbaycan Türklerinden yetiştirilmesi için özel seminarya (orta pedagojik okul) açılması vb. talepler yer almaktaydı. Azerbaycan'da bu dönemde muallim yetiştirilen kurum olan Gori Seminaryası'nın Azerbaycan dışında olmasını aydınlar Çarlık Rusya'sının sömürgecilik siyasetinin bir göstergesi olarak yorumluyor, Bakü veya Gence'de de yeni okullar açılmasını talep ediyorlardı. Okul sayısının az olmasına ilaveten kadın öğretmenlerin sayısının az oluşu da bu dönemde aydınları meşgul eden bir diğer sorundu. *Debistan*'a göre inşa edilecek bir toplum kadınlardan ayrı düşünülemezdi. Bu noktada öğretmen kadroları hazırlanırken kadınlar için de mektepler açılmalıydı.

...Bunlar dışında pek çok tartışma yaşandı. Biri de Muallime yani kadın eğitimcileri hazırlamak. Bu düşünceye göre her şehirde birer kız muallim mektebi açılması gerekiyordu.⁴⁵⁴

Bakü'de Kafkas Müslüman Muallimlerinin Kurultayı'nın amacını izah eden Nerimanov'a göre öğretmenler bir arada fikir alışverişinde bulunmalı, genel bir program hazırlayarak birlikte iş yapmalıydı. Böylece onların etkinlikleri dikkate alınarak söz konusu kurultayda çözüm yolları da aranmış olacaktı.⁴⁵⁵

Aydınlara göre Azerbaycan muallimi sadece çocukları değil, toplumu da eğitmeliydi. Onlara göre genç öğretmenler eğitim verecekleri kurumlarda belli bir disiplin ve kurallara göre çalışarak yetişkinlerin gelişmesi için de bir yol bulmalıydı. Öğretmenler üniversite diplomalarıyla değil pedagojik faaliyetlerle de kendilerini göstermeli, farklılaşmalı, topluma hizmet etmeliydi.

⁴⁵³ CAFERZADE Ali İskender, "Gayretli Gimnazya Şakirtleri", *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 12.

⁴⁵⁴ CAFERZADE Ali İskender, "Gayretli Gimnazya Şakirtleri", *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 13.

⁴⁵⁵ Hüseyin ƏHMƏDOV, *a.g.e.* 31.

Japon muallimleri bu meselenin çok mühim olduğunu anlayıp, uzun zamanlardan beri okuttukları kadim kaideyi terk ederek mekteplerini bugünkü güzel vaziyetine getirdiler. Japon muallimleri memleketleri yolunda canlarını feda etmek için mektep ve işlerini bırakıp dava meydanına gittiler ve kendilerinin vatanın birer hayırlı evlatlarını olduğunu ve vatan sevgilerini gösterdiler. Japon muallimleri bu noktada namus ve haysiyetini himaye maksadıyla böyle bir muharebeye gitmeleri öğrencileri için bir ibret dersi niteliğini taşır.⁴⁵⁶

diyen *Debistan* Azerbaycan mualliminin Azerbaycan gençliği önündeki rol model olma vasfını da taşıması gerektiğini niteler. Burada sözü geçen muharebe 1905 Rus-Japon Savaşı'dır. Bilindiği üzere bu savaşta yenilmesine kesin olarak bakılan Japonya topyekün savaş taktiği ile yenilemeyeceği düşünülen Rusya'yı yenmiş ve Rusya'da akabinde ihtilallerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Burada *Debistan*'ın ver verdiği satırlar da Azerbaycan muallimi nezdinde çocuklara verilen mesajın dönüşüm noktasında Japonların örnek alınması gerektiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Zira *Debistan* tahsil sistemine alternatifler sunarken çoğunlukla örneklerini Japonya'dan vermesi de o dönemde Çarlık Rusyası'na en büyük darbenin Japonlar tarafından vurulduğu düşüncesini yansıtmaktadır.

Şüphesiz öğretmenler halkın genel olarak ilerlemesine çalıştıkları gibi halk da öğretmenlerin faaliyeti ile yakından ilgilenmeli, onların başladıkları sosyal, kitlesele çalışmalarını müdafaa etmeliydi. Öğretmen olmak mutluluk verici bir olaydı fakat bu mutluluk halk tarafından ilgiyle karşılandığında, müdafaa edildiğinde ve değer verildiğinde daha hayırlı ve anlamlıydı:

Zaman gelecek bundan sonra öğretmenliklerin gúzarlıkları milletvekillerinden tevdi edilecektir. Şüphesiz milletin kaydına kalmış vicdan ve kalem sahibi cömert insanlarımız bizim millî sıkıntılarımızı düşüneceklerdir. Bu sözle demek olur ki gelecek geçmiş gibi olmayacaktır. İşte o vakit bizim okullarımızı başka bir yücelikte görürsünüz. Dersler şimdikinden üç kat daha mükemmel, ders programlarımız muntazam, coğrafya, tarih, ilm-i hesap vs. fenler anadilinde...ah ne büyük mutluluk olacaktır.

Elbette ciddi ve muktedir işler işinin ehli öğretmenler elinde olacak, işte o zaman okula okul denir.⁴⁵⁷

Aydınlar öğretmenlerden çocukları sevmelerini, onlara ilgili yaklaşımlarını, pedagojik çalışmalarında yaratıcı olmalarını, daima yeni eğitim-öğretim metotları arayışında olmaları gerektiğini düşünüyordular. Bu düşünceyle alakalı olarak şu satırlara yer verilmişti:

Debistan milletimizin çocuklarını akıl, zihin, güzel ahlak ve hislerini uyandırıp, gün be gün terakki etmelerini sağlayacaktır. Ve bu çalışmalarla onlardan zahmetkeş, hadim-i din ve milletperest ve vatanperver civanlar yaratacaktır. Ümitvarız ki bu yolda ehl-i kalem ve

⁴⁵⁶ M.HİLMİ, "Japonya'da Talim ve Terbiye", *Debistan*, S.2. v.m.v. 30 Nisan 1906, 3.

⁴⁵⁷ Nebat NERİMANZADE, "Mektup", *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 14.

tecrübe sahipleri olan himmetli muallim kardeşlerimiz bizim bu sözlerimize uyarak ellerinden gelen yardımı sağlamaya imtina etmeyecektir.⁴⁵⁸

sözleri ideal toplum inşasında Azerbaycan Türkü öğretmenlere düşen büyük sorumlulukları özetleyen satılardı.

⁴⁵⁸ “İfade-i Meram”, *Debistan*, S.1, 16 Nisan 1906, 1.

SONUÇ

1905 İhtilali'nden sonraki serbestlik ortamında Azerbaycan'da millî kimliklerin oluşmaya başlaması, zamanla yerini dinî kimliğin millî kimlikle karışarak bir Azerbaycancılık bakış açısına bırakması sonucunu doğurmuştur. Bu durum zamanla modernleşmenin üst basamağına geçerek siyasi zemini de hazırlamıştır. Bu dönemde yayımlanan gazete ve dergiler incelendiğinde yayımlarda yer verilen eserlerin bu siyasi atmosferi okuyucuya yansıttıkları görülmüştür. *Debistan*, bir eğitim dergisi olmanın yanı sıra Türkleşen, İslamlaşan ve Batılılaşan anlayışı bir arada kullanarak maarif, hürriyet ve ittihat kavramları üzerinde durmuştur. Bu kavramların üzerinde durulması hiç şüphesiz devrin siyasi atmosferinden kaynaklanmıştır.

1905 İhtilali'nin ortaya çıkmasını tetikleyen olay, 1904-1905 yılında yaşanan Rus-Japon Savaşı'ydı. Rusya'nın bu savaştan mağlup olarak çıkması, akabinde yaşanan grevler ve olaylar zinciri 1905 yılında Çar'ın bazı tavizler vermesine yol açtı. Bu durum kısmi bir serbestlik ortamını da beraberinde getirdi. İhtilâlden sonra Azerbaycan'da millî basın ve cemiyetlerin sayısı hızla arttı, halkın sesi daha gür biçimde çıkma imkânı buldu. Bu tarihten itibaren nispeten rahat bir nefes alma fırsatı bulan Azerbaycan şiir, edebiyat, tiyatro, matbuat ve maarif sahasında olduğu gibi toplumsal ve siyasal düşünceler bakımından da ilerlemeye başladı. Bu noktada *Debistan*'da yer verilen makaleler incelendiğinde özellikle eğitim alanında sürekli bir Japon eğitim modeli hayranlığı ile karşı karşıya kalınmaktadır. *Debistan* için ideal eğitim sistemi yıllardır hâkimiyetleri altında kaldıkları Rusya'nın değil onu tam da bu dönemlerde mağlup eden ve akabinde özgürlük ortamının oluşmasına etki eden Japonya'nın eğitim sistemidir.

Debistan'ın maarifçi söylemlerinin esaslarından birini kadın meselesi oluşturmaktadır. Kadın konusu ağırlıklı olarak kız çocuklarının okutulması şiarıyla verilmektedir. *Debistan*'da yer alan yazılarda genellikle kadının cemiyetteki rolü üzerinde durulmuş ve kadına atfedilen sıfatlardan hareketle ona birçok görev yüklenmiştir. Bunlar ağırlıklı olarak kadının anne ve eş kimliklerine vurgu yapan vasıflardır. Bu da bizi henüz hayal edilen modern Türk kadını çizgisinin tam olarak yerleşmediği düşüncesine sevk etmektedir.

Debistan'ın maarifçi söylemlerinin bir diğer adımını Usul-i Cedit tartışmaları oluşturur. Dergi bir çocuk dergisi olma yönüyle bu tartışmalara düşünce yazılarında değil genellikle hikaye metinlerinde ya da şiirlerinde yer vermeyi uygun bulmuştur. *Debistan*'ın Usul-i Cedit anlayışı doğrultusunda Azerbaycan eğitim sisteminin modernleşmesinde yeni bir dönem açılmıştır. Okuma-yazmanın hızlanması ve yaygınlaşması gelecek nesillerin daha bilinçli olmasını sağlamış ve toplumsal idealleri gerçekleştirme noktasında da onlara güç vermiştir.

Debistan'da hikaye, roman, şiir, fabl, bilmece, mektup ve atasözleri türlerinde edebî metinlere yer verilmektedir. Bu yazı türlerinde çocukların kolay anlayabilmeleri için sade bir dil kullanımı tercih edilse de bazı yazılarda dilin ağırlaştığı da görülmektedir. *Debistan* her ne kadar bir çocuk dergisi de olsa yazarların sözcükleri seçerken devrin atmosferinden etkilenerek heyecanlı davranmaları bu duruma sebep olarak gösterilebilir.

Debistan ağırlıklı olarak ideal Azerbaycan çocuğu tipi üzerinde durmaktadır. Bu idealde çocuğun dinî ve ahlakî açıdan arzu edilen olgunluğa ulaşması temel şarttır. Bu yazılarda çocukların dinî ve ahlakî değerler edinmelerine, Azerbaycan toplumunda kabul görmeyen olumsuz davranışlardan ve zararlı alışkanlıklardan uzak durmalarına, okul çağındaki çocukların tembellik yapmayıp çalışarak derslerinde başarılı olmalarına ve dünya ile ilgili ufuk açıcı görüşlere yönelik bilgilere yer verilmektedir. Bu dönemde millî kimliğin korunmasını sağlayan öğelerden birinin din kavramı olduğu göz önünde bulundurulacak olursa bu durum üçüncü bölümde izah edildiği gibi şaşırtıcı olmamaktadır.

Derginin içeriğine bakıldığında eğitim kurumlarının önemine değinilmesi, okutulan derslerin mahiyetinde günlük yaşamı destekleyici bilgilerin yer alması, İslam ve Azerbaycan tarihinde önde gelen şahsiyetlerin hayat hikayelerine yer verilmesi ve bazı İslam eserlerinin tanıtılması derginin geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamışsa da uzun ömürlü olmasına yetmemiştir. Bir basın organının ömrüne göre daha kısa süreli çıkma talihsizliği gösteren *Debistan*, derginin redaktörü olan Ali İskender Caferzade'nin de ifade ettiği üzere maddî imkânsızlıklar nedeniyle kapanmıştır. Bu durum aynı zamanda Azerbaycan halkının o dönemde çocuk matbuatına ilgisiz kaldığının da bir göstergesidir. Dönemin aydınlarının uzun uğraşlar sonucu neşretmekte başarılı oldukları ilkleri yaşatan bir derginin kapanması sermayedarların da sayısının arttığı bir döneme rast gelmesi bakımından toplumda

yaşanan çelişkiyi de gözler önüne sermektedir. Tüm olumsuzluklara rağmen aydınlar bu durumu dikkate almamış olacaklar ki, *Debistan*'dan sonra yayımlanan çocuk dergileri daha uzun soluklu olabilmıştır. Bu bakımdan Azerbaycan'da diğer pedagojik dergilerin çıkarılmasında ve etkili olmasında *Debistan*'dan çıkarılan dersin büyük bir etkisi olduğu söylenebilir.

Bakü'de dönemin maarifperver aydınları tarafından çıkarılmaya başlanan ve Azerbaycan basın hayatının ilk pedagojik dergisi olma özelliğini taşıyan *Debistan*, gelecek nesillerin sağlam temeller üzerinde yetişmesine katkı sağlayan bir yayım organıdır. *Debistan*'ı yaratan aydın kadroların yegane amacı yazdıkları yazıları çocuk hedef kitlesine iletmek buna ilaveten yayımlanan Valideyne Mahsus Varakalarla da yetişkin kitleyi de kucaklamaktır. *Debistan*'ın yazar kadrosu geleceğin teminatı olan Azerbaycan çocuklarının her daim ilerlemeyi savunan ve halkın kurtuluşu için çalışan bireyler olarak yetişmeleri noktasında hemfikirdir. Çocukların açık fikirli, güzel ahlaklı, vatan ve millet sevgisi duygusuna sahip, gelenek-görenek ve ata kültürüne bağlı, öğretmenlerine saygılı, ana dilinin kullanımına sahip çıkan bireyler olması esas gayedir. Kültürün aktarıcısının eğitim olarak görüldüğü bir toplum olan Azerbaycan'da 1905 İhtilali'nin de yaratmış olduğu kısmî özgürlük ortamında çocuklar ve gençleri hedef kitle olarak gören bir yayımın neşredilmesi de dikkate değerdir.

DEBİSTAN DERGİSİ'NİN MAKALELER LİSTESİ

16 Nisan 1906- 4 Rebiülevvel 1324		
SAYI 1		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Mualim Mirza HasipKudsiTehellüsBadkube	Münacaat	1
A.İskender	Tercüme-i Hal	2-3
SayadOsmanov	Bakü Müslüman Kız Mektebinde Takriri ve Tahriri Talim Edilen Dersler	3-6
S.M.Ganizade	Nabekar Konşu	6-8
Ali Ağa Hasanzade	El İlmüfis-sağırken-nakşi fil-hacer	8-9
M.H.E-zade	Bağdat'lı Cafer'in Hikayesi	9-10
A.Efendizade	Nene ve Onun Balaca Kız Nevesi	11
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii	11-14
İmzasız	Hüruf Meselesi	15
İmzasız	HürufMerbaaları	15
İmzasız	Tapmacalar	15
İmzasız	İdareden	15-16
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	
<i>Debistan</i>	İfade-i Meram	1-2
Ş.M.E-zade- (V.M.V)	Terbiye-i Beytiyye	2-4
30 Nisan 1906- 18 Rebiülevvel 1324		
SAYI 2		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Muallim Mirza HasibKudsiTehellüsBadkube	Mevlüd-ü Nebi	1
A.İskender	Tac Mahal yahud Mümtaz Mahal	2-4
R-zade	Hayat-ı Hazıra(Lala ve Uşaklar)	4-6
Süleyman	Han ve Vezir	6
S.M.Ganizade	Nabekar Konşu	6-7
İslamzade	İki Şagirt(Hasan ve Samed)	7-10

Ali Ağa Hasanazade	El İlmüfîs-sağırken-nakşı fil-hacer	10
M.A. Talıbzade	Ananın Oğluna Layla Demesi	11
M.H.E-zade	Bağdat'lı Cafer'in Hikayesi	11-13
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Karınca)	13-14
İmzasız	Hesaplar-Tapmacalar	14
İmzasız	Hece Meselesi	14
İmzasız	Hesap Meselesi	15
İmzasız	Tapmacalar	15
<i>Debistan</i>	İdareden	15-16
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	16
V.M.V.	İdareden	1
V.M.V.	Terbiye-i Beytiyye Tesiri	1-3
V.M.V.	Japonya'da Talim Terbiye	3-4
16 Mayıs 1906 – 5 Rebiülahir 1324		
SAYI 3		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Harun el-Reşid'in Fransa İmparatoru Şarman'a Hediye Ettiği Saatin Resmi	1
A. İskender	Saat	2-3
SayadOsmanov	Bakü Müslüman Kız Mektebinde Takriri ve Tahriri Verilen Dersler	4-6
M.H.E-zade	Avcı ve Kuş	6-8
İslamzade	İki Şagirt(Hasan ve Samed)	8-9
Muallim Yusuf Efendizade	Ana Nasihati	10
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Karınca)	11-12
Bakü Ünas Mektebi Müteallime ve Muallimeleri	Mekatib 1: Tebrik	12
M.Y.Mirmehdizade	Mekatib 2	12-13
Ramazan ve Şaban Hasizadeler	Mekatib 3	13-14
Muallim ReşidbeyEfendizade	Ala Kanat ve Kebuter	14
İmzasız	Hesaplar ve Tapmacalar	15
İmzasız	Satranç Meselesi	15
İmzasız	HürufMerbaaları	15
İmzasız	Tapmacalar	15
İmzasız	İdareden	15
İmzasız	İdareden	15-16

İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	16
V.M.V.	Hüsn-ü Su-i Terbiye Kimdendir?	1-2
V.M.V.	Japonya'da Talim Terbiye	2-4
31 Mayıs 1906- 20 Rebiülahir 1324		
SAYI 4		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Hindistan'da Ekber Şah'ın Türbesinin Resmi	1
Feyzi	Bahariye	2
A.İskender	Ekber Şah'ın Türbesi	2-3
A.İskender	Ekber Şah	3
S.M.Ganizade	Nabekar Konşu	3-5
A.Efendizade	Nene ve Neve	5-7
İslamzade	İki Şagirt(Hasan ve Samed)	7-9
R-zade	Hayat-ı Hazıra(Lala ve Uşaklar)	9-11
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Karınca)	11-14
İmzasız	Hesaplar-Tapmacalar	14
İmzasız	Hüruf Meselesi	14
İmzasız	HürufMerbaaları	14
İmzasız	Tapmacalar	15
İmzasız	İdareden	15
İmzasız	İdareden	15
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
V.M.V.	Talim ve Terbiye Hususunda	1-4
16 Haziran 1906- 6 Cemaziyelevvel 1324		
SAYI 5		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Doktor Hasan Bey Agayev	Keşf-i Amerika(Yeni Dünya)	1-3
S.M.Ganizade	Nabekar Konşu	3-4
Muallim Mirza HasibKudsiTehellüsBadkube	Hikayet-i Manzume(Ata ve Oğul)	4-6
Mir Hüseyin Muhsinzade	Haydar ve Ekber(İki Yoldaş)	6-8
Kara Bela	Bir Yetimenin Söylenişi	8-9
Jurnalin Heyeti	<i>Debistan</i>	9-10

İbrahim Cavidİbrahimov	İstanbul'da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu	10-11
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Karınca)	11-14
Hayat	Jurnalimizin 4.Numarasında Olan Meselenin Halli	14
İmzasız	İdareden	14
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	14-16
İmzasız	Posta Sandığı	16
16 Haziran 1906- 20 Cemaziyelevvel 1324		
SAYI 6		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Doktor Hasan Bey Agayev	Keşf-i Amerika(Yeni Dünya)	1-3
S.M.Ganizde	Nabekar Konuşu	3-5
Muallim Mirza HasipKudsiTehellüsBadkube	Hikayet-i Manzume(Ata ve Oğul)	5
İbrahim Cavidİbrahimov	İstanbul'da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu	6-7
Doktor Behram Bey Ahundov	Tütün ve Zararı	7-9
İslamzade	İki Şagirt(Hasan ve Samed)	9-11
A.İ.	Dünyanın Cihetleri	11-12
A.A.Rızazade	Kerim ve Pusula	12-13
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Bal Arısı)	13-15
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
İmzasız	Kilit Edebiyat	16
İmzasız	İlan	16
17 Temmuz 1906- 8 Cemaziyelahir 1324		
SAYI 7		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Abdülhak Hamit	Edebiyat-Abdülhak Hamit Bey Efendinin Asar-ı Nefiselerinden	1
İmzasız	Dar'ülEdeb Mektebinde İmtihan ve Tevzii Mükafatı	2
Mehemmed Hadi	Gülbang-ı İttihad	2-3
İmzasız	Devletmend Bir Avcı İle Bir ÇobancığınMükalimesi	3-5
Muallim Mirza	Hikayet-i Manzume(Ata ve Oğul)	5-6

HasibKudsiTehellüsBadkube		
Muallim A.Süphanverdihanov	Kendistan Maişetinden İlan	7-10
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Bal Arısı)	10-13
Nebat Nerimanzade	Mektub	13-14
Süleyman	Hikaye	14-15
İmzasız	Mütenevvie- Tırnak Çiğnemek ve Onun Zararı	15
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
İmzasız	Kilid Edebiyat	16
İmzasız	İlan	16
12 Ağustos 1906- 24 Cemaziyelahir 1324		
SAYI 8		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Mehemmed Hadi Abdulselimzade-i Şirvani	Edebiyat(Lövhe-i Tasvir-i Maarif)	2
TabibH.Agayev	Keşf-i Amerika(Yeni Dünya)	3-5
M.HasanTahirzade	Küçük Şagirtler Sohbeti	5-6
İslamzade	İki Şagirt(Hasan ve Samed)	6-8
Mirza Abdullah Talibzade	İbret ve Mukabele Yahut Ümmetler İhtilafi	8-10
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Bal Arısı)	10-12
A.Nebizade	Karıncaardan İbret Almalıyız	12-13
A.E.Ferecullahzade	Pul Uşağı Allattı	13-14
İmzasız	Latife(Arabi ile Pişik)	14-15
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
İmzasız	KafkazMüselman Muallimler Meclisinin Meramnamesi(Program)	16
İmzasız	Meclisin Şekli	16
17 Ağustos 1906- 9 Receb 1324		
SAYI 9		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Ali Ağa Hasanzade	Teracim-i Ahval(İbn Sina)	1-2
Mehemmed Hadi Abdusselimzade-i Şirvani	Mekteb-i Darü'lEdeb	2-3
Doktor H.Agayev	Keşf-i Amerika- Yeni Dünya	3-5
Muallim Mirza Hasip	Hikayet-i Manzume(Ata ve Oğul)	6

İslamzade	İki Şakirt(Hasan ve Samet)	7-9
Abdullah Talıbzade	İbret ve Mukabele	9-11
Doktor Behram Bey Ahundov	Tenbeki ve Tütünün Zararı	11-12
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii (Bal arısı)	12-13
İmzasız	Dağ Keçisi Ovu	14
İmzasız	Adaletli Hakim	14-15
İmzasız	Latife(Me'mun ve Arabi)	15
İmzasız	Mütenevvi	15
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
İmzasız	Kilid-i Edebiyat	16
13 Eylül 1906- 26 Receb 1324		
SAYI 10		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
A. İ	Meşhur Büyük Binalar (Camii Hazreti Ömer)	1-2
M.H.E.zade	Teracim-i Ahval(G.Vaşington)	2-5
Muallim Mirza Hasip	Hikayet-i Manzume(Ata ve Oğul)	5-6
Doktor H.Agayev	Keşf-i Amerika(Yeni Dünya)	6-8
Nadi İrevani	İki Refik	8-9
M.A.Talıbzade	İbret ve Mukabele	10-11
M.HasanTahirzade	Küçük Uşaklar Sohbet (Vazife)	11-13
A.	Taze Kitap	13
M.H.E.zade	Letaif	13
İmzasız	İdareden	14
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	14
İmzasız	Elan(Kilid-i Edebiyat)	14-15
15 Eylül 1906- 9 Şaban 1324		
SAYI 11		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
A.İskender	Teracim-i Ahval(Hacı Seyid Azim Şirvani)	1-4
Abdullah Bey Efendizade	Hayat-ı Hazıra(Rüstem'in Yuhusu)	4-7
M.H.E.zade	Çöl Hanımı	8-10
S.M.Ganizade	Allah Havfi	10-11

A.İ	Gayretli Gimnazya Şakirtleri	12-14
M.H.E.zade	Letaif	14
İmzasız	HesablarTapmacalar	14
İmzasız	HurufMerbeleri	14
İmzasız	Merbeler	15
İmzasız	İdareden	15
İmzasız	İdareden	15
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
İmzasız	İhtar	16
30 Eylül 1906- 24 Şaban 1324		
SAYI 12		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
A.İskender	Teracim-i Ahval (Hacı S.AzimŞirvani)	1-5
A.İ.C-zade	Balaca Feridun	5-6
M.H.E.zade	Çöl Hanımı	7-9
S.M.Ganizade	Allah Havfi	9-12
İmzasız	Hesablar, Tapmacalar, Huruf Meselesi	12-13
İmzasız	İdareden	14
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	15
İmzasız	Elan(Neşr-i Maarif Cemiyeti)	16
İmzasız	İhtar	16
16 Ekim 1906- 10 Ramazan 1324		
SAYI 13		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
A.İskender	Teracim-i Ahval (H.S.AzimŞirvani)	1-2
Mehemmed Hadi	Edebiyat	3
Servet-i Fünun	Gül On Pare	3-4
M.H.E.zade	Çöl Hanımı	4-7
Muallim Mirza Hasip	Hikayet-i Manzume(Ata ve Oğul)	7-9
S.M.Ganizade	Allah Havfi	9-10
Doktor H.Agayev	Keşf-i Amerika	10-13
M.A.Talibzade	İbret ve Mukabele	13-14

A.İ.C-zade	Lügat-i <i>Debistan</i>	14-15
İmzasız	Füyuzat	16
14 Kasım 1906- 29 Ramazan 1324		
SAYI 14		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Ömer Lütfi	Asar-ı Manzume (Ramazan-ı Mağrifet-i Feşane)	1-2
A.E.H-zade	İbni Sina	3
S.M.Ganizade	Allah Havfi	3-4
M.H.E-zade	Çöl Hanımı	4-7
M.HasanTahirzade	Vaht	7-10
Doktor H.Agayev	Keşf-i Amerika	10-13
Mehemmed Hadi	Hikayet-i Manzume (Zülm ve Adalet Yahud Bir Harabezarın Manzarası)	13-14
Kerim Bey İsmayilov	Nasihat	14-15
A.İ	Hem Zarafet Hem Hakikat	15
A.	Füyuzat	15
İmzasız	Hesaplar ve Tapmacalar	16
Ali	Lügat-i <i>Debistan</i>	16
15 Kasım 1906- 11 Şevval 1324		
SAYI 15		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Muallim Naci	Başlıksız Bir Şiir	1
Abbas Sehhet	Feryad-ı İntibah	2
A.İskender	Meşhur Böyük Binalar(Camii El Ezher)	2-3
Tercüman	Bunu Okumalı(Camii El Ezherin Şimdiki Hali)	3-4
S.M.Ganizade	Allah Havfi	4-5
Hacı Ağa Abbaszade	Allah Hakkı Bilse de Tez Bildirmez	5-8
Mehemmed Hadi	Tasvir-i Lövhe-i Maarif	8
Doktor H.Agayev	Keşf-i Amerika	9-12
Caferzade	Iyd-ı Fıtr	12-13
Ali İskender	Neşr-i Maarif Cemiyetinin Resm-i Güşadı	13-14

Ali	Ata ve Oğul	14
İmzasız	Latife(İranlı Bir Muallim)	14-15
İmzasız	Neşr-i Maarif Cemiyetine Üzv Olmak	15
Ali	Lügat-i <i>Debistan</i>	15-16
İmzasız	İdareden	16
4 Aralık 1906- 4 Zilkade 1324		
SAYI 16		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
İmzasız	Muallim Naci	1
Turani	Hal-i Vatan	2
S.M.Ganizade	Allah Havfi	2-4
M.HasanTahirzade	Elin Hüneri	4-5
Mehemmed Hadi	Beday-i Tabiat	5
Hacı Ağa Abbaszade	Allah Hakkı Bilse de Tez Bildirmez	6-8
A.S	Fa'le	8-9
Abbas Sehhet	Gazet Nedir?	9-10
AlaaddinEfendizade	Hasis ve Fakir	10-11
Gazanfer Sultanzade	Oğurluğun Üstün Açılması	11-12
İmzasız	İdareden	12
Hasan Zerdabi	Tebeddülat-ı HevaiyeninVucud-i Hayvanatta Hissolunması	12-14
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	14-15
İdare	İtizar	15
İmzasız	Dünya ve Maişet Jurnalı/Müşteri Defteri Açıkır	16
20 Aralık 1906- 17 Zilkade 1324		
SAYI 17		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
A.Nadir(Servet-i Fünun)	Kanaryacığım	2
S.M.Ganizade	Allah Havfi	2-5
İmzasız	Muallim Naci	5-7
M.HasanTahirzade	İki Şakirt(Maarifete Meyletmek)	7-9
M.H.Alizade	Çöl Hanımı	9-11
A.SabirTahirzade-i Şamahi	Mektep Şarkısı	11

Doktor H.Agayev	Keşf-i Amerika(Yeni Dünya)	11-13
AlaaddinEfendizade	Kış Geceleri Sefası ve Aç- Yetim Uşakların Ahvali	13-15
İmzasız	İdareden	15
İmzasız	Yeni Gazet(Tekamül)	15
İmzasız	Neşr-i Maarif Cemiyetine Üzv Olmak)	16
İmzasız	Latife	16
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	16
18 Ocak 1906- 12 Zilhicce 1324		
SAYI 18		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Muallim Naci	Sünbüle	2
TabibH.Agayev	Keşf-i Amerika	2-4
M.H.E-zade	Çöl Hanımı	4-8
Şuşi İbrahim Tahir Musayev	Zaman Zaman Hünerdir CahanCahanEdeb	8
S.M.Ganizade	Allah Havfi	8-16
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	16
İmzasız	İdareden	16
26 Ocak 1907- 24 Zilhicce 1324		
SAYI 1		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
Mehemmed Hadi	Recay-i Vatan	1
Şeyda	Kurban Bayramı	2-7
Şuşi İbrahim Tahir Musayev	Halımız	7
F.Köçerli	Edebiyatımıza Dair	7-11
A.Ferecullahzade	Saadet Pulda mı?	11-12
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii (Pişik)	13-15
ReşidEfendizade	İlin Dört Faslı	15
ReşidEfendizade	Bir İldeki Aylar	16
İmzasız	Latife(Bir Fakir)	16
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	16

17 Şubat 1907-7 Muharrem 1325**SAYI 2**

YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	17
İçtihad	Kahiriyyat	17-18
Şeyda	Kurban Bayramı	18-21
Abbas Sehhet	Firdevs-ülEtfalYahud Çocuklar Bahçesi	21-22
Efendizade	Bir Çiftçinin Sergüzeşti	22-24
Çocuklara Rehberden	Tenbel Çocuklara	24-25
A.E.Ferecullahzade	Saadet Pulda mı?	25-26
M.HasanTahirzade	Zeki ve Şevki	26-27
ReşidEfendizade	Horus ve Kugu	28
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii (pişik)	28-30
<i>Debistan</i>	Mektep ve Hayat	30-31
A.İ	Latife	31
İmzasız	Lügat-i <i>Debistan</i>	31-32

21 Şubat 1907- 21 Muharrem 1325**SAYI 3**

YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	33
Mehemmed Hadi	Arzuy-ı Dil	33
E.A.H-zade	Teracim-i Ahval(Meşahir Ali ŞirNevai)	34-36
Şeyda	Kurban Bayramı	36-40
Mehemmed Celal Bey	İki Masum	40
A.İ	Merhametli Fatima	41
Abbas Sehhet	Ana ve Oğul	42
Selim Abdurrahmanzade	Amerikalı Edison	42-45
Şuşî İbrahim Tahir Musayev	Arzu	45
A.E.Ferecullahzade	Saadet Pulda mı?	45-46
C.Şehabettin(Servet-i Fünun)	Elhan-ı Şita	46
R.Efendizade	Karga ve Tilki	47
İmzasız	Latife(Gazabın Neticesi)	47
A.İ	Lügat-i <i>Debistan</i>	47-48
İmzasız	Elan	48

16 Mart 1907- 6 Safer 1325

SAYI 4

YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	49
Mehemmed Hadi	Sevgili Şakirtlerimize Armağan	49
A.İskender	Teracim-i Ahval (Meşahir Ali Bey Hüseyinzade Turan)	50-52
Mehemmed Hadi	Evrak-ı Perişan Arasında	53-54
Şeyda	Kurban Bayramı	54-58
Şuşî İbrahim Tahir Musayev	Bilmem Bu Maraz-ı Tabii Müselmana Nedendir?	58
E.B.Emircanzade	Gayretli Şakirtler	58-59
İmzasız	Uşak ve Ayna	59-60
A.E.Fercullahzade	Saadet Pulda mı?	60-61
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii (Karamal)	61-63
A.İ	Lügat-i <i>Debistan</i>	63-64
İmzasız	İdareden	64

21 Mart 1907- 19 Safer 1325

SAYI 5

YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	65
<i>Debistan</i>	İdareden	65
Ali Ağa Hasanzade	Teracim-i Ahval(Cami)	66-68
Namık Kemal	Vatan	68-69
Süleyman Abdurrahmanbeyzade	KureyşTerlanı	69-72
Hazine-i Fünun	Bahar	72-73
Namık Kemal	Üstad-ı Namık Kemal'in Asar-ı Nefisesinden Bir Numune	73-75
A.İ	Cemil'in Sergüzeşti	76-77
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii(Keskin Sıçan)	77-79
A.İ	Lügat-i <i>Debistan</i>	79-80

6 Nisan 1907- 5 Rebiülevvel 1325		
SAYI 6		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	81
İdare	İhtar	81
Ali Ağa Hasanzade	Teracim-i Ahval(Enveri)	82-84
Andelib(Hazine-i Fünun)	Bir Kuş	84-85
Süleyman Abdurrahmanzade	KureyşTerlanı	86-88
E.Efendizade	Öksüz Güllü	88-91
E.Fercullahzade	Saadet Pulda mı?	91-92
R.Efendizade	Yuva	92-93
Süleyman Abdurrahmanbeyzade	Kuvve-i Buhariye	93-95
Abbas Sehhet	İt ve Kölgesi	95
A.İ	Lügat-i <i>Debistan</i>	96
İmzasız	Elan	96
26 Nisan 1907- 25 Rebiülevvel 1325		
SAYI 7		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	97
İdare	İhtar	98-99
Ali Ağa Hasanzade	Teracim-i Ahval(Hafız Şirazi)	100-101
Süleyman Abdurrahmanbeyzade	KureyşTerlanı	101-102
Maarif	Ey Şeb-i Mehap	102-103
A.Efendizade	Öksüz Güllü	103-105
A.Fercullahzade	Reşadet	105-106
Reşid Bey Efendizade	Kalem	106-108
A.E.Fercullahzade	Saadet Pulda mı?	109
SehhetŞirvani	Serçe ve Karga	109-111
Hasan Zerdabi	Tarih-i Tabii (Su İti-Deniz Köpeği)	111-112
A.İ	Lügat-i <i>Debistan</i>	112
İmzasız	Ebcet Hesabı	113

4 Haziran 1907- 5 Cemaziyelevvel 1325		
SAYI 8		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	113
A.İ.Caferzade	<i>Debistan</i> 'ın Beyan-ı Hali	113-114
<i>Debistan</i>	Ahmed Kemal Bey	115
Abdullah Cevdet	Tashih-i Galat	115-116
Süleyman Abdurrahmanbeyazade	KureyşTerlanı	116-117
R.Efendizade	Yazık Balalar	117-118
Gaffür Ağa Mirzazade	Kimyagerler	119-120
A.İ	Lügat-i <i>Debistan</i>	120
10 Mart 1908- 20 Safer 1326		
SAYI 9		
YAZAR ADI	YAZI ADI	SAYFA NUMARASI
	Mündericat	1
A.İskender	Teracim-i Ahval (Hasan Bey Zerdabi)	1-4
S.	Merhum Hasan Bey Melikov'un Teşyi-i Cenazesi	4-5
Muallim FerhadAğazade	Hasan Bey'in Türk Milletine Hizmetleri	5-14
Süleyman Abdurrahmanbeyazade	Dil Milletin Hayatına Vasıtaadır	14-16
<i>Debistan</i> Şirketine Dair		16
	İlave- Hasan Bey Zerdabi'nin cenaze resmi	

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

AGAYEV, Məmmədəli (2011), *Pedaqoji Fikir Tarixində Tərbiyə və Təhsil*, Bakı: S.N.

AĞAYEV, Əjdər (2000), *Pedaqoji Fikrimiz: Dünənimiz, Bugünümüz*, Bakı: Elm.

AKÇURA, Yusuf (2009), *Türk Yılı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AKPINAR, Yavuz, (1994), *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh.

ASKEROVA, Aynur, (2006), *Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve 'Molla Nasreddin' Dergisi (1906-1932)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ASLAN, Betül, (2000), "I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

AŞIRLI, Akif, (2009), *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Bakı: Elm və Təhsil.

AŞIRLI, Akif, (2010), *Azərbaycan Mətbuat Tarixi II Hissə (1920-1990)*, Bakı: Elm və Təhsil.

AŞIRLI, Akif (2011), *Nargin Adasında Türk Əsirləri*, Bakı: Elm ve Təhsil,

AXUNDOV, N.F.(1976), *Azərbaycan Mətbuatının İlki: Əkinçi Qəzetinin 100 İlliyi Münasibətilə*, Bakı: S.N.

AXUNDOV, Nazim, (1965), *Azərbaycanda Dövri Mətbuat (1832-1920)*, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

AYDINOĞLU, Tahir (2013), *Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrə (biqrafik qaynaqlar)*, Bakı: Aspolqraf.

Azərbaycan Dövri Mətbuatı 1875-1990: Bibliografiya, (1993), haz. Solmaz Rüstəmovə, Bakı: Azər nəşr.

Azərbaycan Mətbuat Tarixi Antologiyası, (2011), C.II, ed.Şamil Vəliyev-Nəsiman Yaqublu, Bakı: Elm və Təhsil.

BAĞIROVA, Nərmin (2016), *Görkəmli Pedaqoq, Coğrafiyaçı, Publisist Qafur Rəşad Mirzəzadə*, Bakı: Millî Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

BAYKARA, Hüseyin, (1966), *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Ankara: TKAE.

BƏDƏLOVA Əsmər (2009), *Azərbaycan Xalq Pedaqogikası* Bakı: Müəllim.

BENNİGSEN, A.- QUELQUEJAY, L.C.(1964), *La Presse Mouvement National*, Paris: Moutin & Co.

BEYDİLLİ, Kemal (1988), *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'da Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BƏŞİROV, Vidadi (2008), *Azərbaycan Pedaqoji Fikrində Milli Tərəqqi İdəyaları*, Bakı: Oka-Ofset.

CAFEROĞLU, A.(1940), *Azərbaycan*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

CAVADOV, Cavid, (1999), *Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkatı*, Bakı: Elm.

CAVADOV, Qəmərşah (2000), *Azərbaycanın Azsaylı Xalqları və Milli Azlıqları*, Bakı: Elm.

CƏLAL, Mir, (2004), *Azərbaycanda Ədəbi Məktəblər (1905-1917)*, Bakı: Ziya-Nurlan.

CƏLAL, Mir ve HÜSEYNOV, Firidun, (1974), *XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Bakı: Maarif.

DEVLET, Nadir (2014), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 3. baskı, Ankara: TTK.

DEVLET, Nadir, (1988), *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ƏFƏNDİYƏV, R.(2010), *Uşaq Baxçası*, yay.haz.B. Muradov-H. M. Əhmədov- K. Şərifli - K. Həvilqızı, Bakı: ABU.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (2006), *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri*, C.I, Bakı: Təhsil.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (2006), *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri*, C.IV, Bakı: Təhsil.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (1985), *XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi*, Bakı:

ƏHMƏDOV, Hüseyin (1979), *Nəriman Nərimanovun Pedaqoji Fikirləri*, Bakı: Maarif.

ƏHMƏDOV, Hüseyin (2013), *Maarif fədailəri: Firidunbəy Köçərli- Rəşidbəy Əfəndiyev*, Bakı: ADPU.

ƏLƏKBƏRLİ, M. (1945), *Azərbaycanda Xalq Maarifinin İnkişaf Yolu*, Bakı: Azərneşr.

ƏSGƏRLİ, Füzüli (2010), *Uşaq Ədəbiyyatı: Karşılıqlı Yaradıcılıq Qaynaqları*, Bakı: ADPU Nəşriyyatı.

ƏZİZOV, Türyan, (1997), *Azərbaycan XX. Əsrin Əvvəllərində*, Bakı: Zaman.

GÖYÜŞOV, Z.B. (1960), *Azərbaycan Maarifçilerinin Ətik Görüşləri(XIX. əsrin İkinci Yarısı)*, Bakı: Azərbaycan SSR əlmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

HACIYEVA, Sevinc (2016), *Qafur Rəşad Mirzəzadənin Pedaqoji Fəaliyyəti və Maarifçilik Görüşləri*, Bakı: Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət Pedaqoji Un.

HACIYƏV, Aydın (2004), *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı Tarixi*, Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.

- HACIYƏVA, Zahidə (2012), *Rəşidbəy Əfəndiyevin Arxivinin Təsviri*, Bakı: Elm və təhsil.
- HƏBİBBƏYLİ, İsa, (2004), *XX Əsrin Əvvəlləri Azərbaycan Yazıçıları*, Bakı: Nurlan.
- HƏBİBBƏYLİ, İsa (1994), *Celil Memmedkuluzade*, Bakı: Şerk-Gerb.
- HughSeton-Watson (1962), *The Decline of Imperial Russia 1855-1914*, New York.
- HÜSEYNLİ, Sevil, (2005), *"Dəbistan" və "Məktəb" Jurnallarında Xalq Maarifi və Təlim-Tərbiyə Məsələləri*, Bakı: Maarif.
- HÜSƏYNOV, Mir Celal Firudun(1982), *XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı*, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- HÜSƏYNOV, Ş. (1988), *Həqiqət və Adəlat Çarcısı*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- HÜSEYNZADƏ, A.Ə. (1991), *Seyid Hüseynin Pedaqoji Fəaliyyəti və Maarifçilik Baxışları*, Bakı: Maarif.
- İLKİN, Qılman, (2006), *Bakı və Bakılılar*, 3. baskı, Bakı: Nurlar.
- İLKİN, Qılman (1997), *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Bakı: Işık.
- İMANOV, Vüqar (2003), *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İSMAYILOV, İsrail (1997), *Dünya Azərbaycanlıları XX Əsrdə*, Bakı: Azərb.DHA,
- İSMAYIL, Mahmud-İBRAHİMOV Marat, (1994), *El Atası*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- İSMAİLOV, M. – İBRAHİMOV, M. (1991), *Azərbaycan Neft Sənayesinin İnqilaba qədərki Tarixi*, Bakı: Elm Nəşriyat,
- KARAGÜR SARIAHMETOĞLU, Nesrin, (2007), *Petrolün Sihirli Dünyası Bakı*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayımcılık.
- "Kaspi"-Maarifçilik Meydanı*, (2016), ed. Fərid HÜSEYN, Bakı: Kaspi Nəşrləri.
- KEYKURUN, N. (1998), *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, Ankara: İlke Kitabevi.
- KEYKURUN, Naki (1992), *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: (1905-1920)*, Ankara: İlke Kitabevi.
- MƏMMƏDOV, Xəqani (1996), *Azərbaycan Millî Hərəkatı (1875-1917-cillər)*, Bakı: Sabah.
- MƏMMƏDOV, Sabir (1996), *Azərbaycan'da Qadın Təhsili və Azərbaycan'ın Tərəqqipərvər Qadınlarının Maarifçilik Fəaliyyəti (XIX. Əsrin İkinci Yarısından 1920-ci ilə Qədər)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqişnaşlıq İnstitutu, Bakı.

- MƏMMƏDOV, Sabir (1960), *Azərbaycan'ın Maarifpərvər Qadınları*, Bakı: Azərnəşr.
- MƏMMƏDOV, Xeyrulla (1987), *Əkinçidən Molla Nəsrəddinə Qədər*, Bakı: Yazıçı.
- MƏMMƏDOVA, Nüşabə, (2005), *“Nəşri-Maarif” Cəmiyyətinin Yaranması və Fəaliyyəti*, Bakı: Elm.
- MƏMMƏDOVA, Nüşabə, (2016), *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Millî-İctimai Təşkilatlarının Maarifçilik Fəalliyəti*, Bakı: Təhsil.
- MƏMMƏDZADƏ, Mirzə Bala, (2004), *Azərbaycan Türk Mətbuatı (1922)*, yay. haz. Alxan BAYRAMOĞLU, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- MEHEMMEDZADE, Mirzabala (1922), *Azerbaycan Türk Matbuatı*, Bakü, Birinci Hükümet Matbaası.
- MƏMMƏDOV, Z. (1957), *Həsənbəy Zərdabi*, Bakı: Uşaqgənəcnəşr.
- Məmmədqulizadə, C. (1967), *Əsərləri*, C.III, Bakı, 667.
- MƏMMƏDOV, Əflatun (1983), *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı: Dəbistan, Rəhbər və Məktəb Jurnalları Əsasında*, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- MƏMMƏDOV, Xeyrulla (1987), *Əkinçi'dən Molla Nəsrəddin'ə Qədər*, Bakı: Yazıçı.
- MƏMMƏDOV, Zaman (1957), *Həsənbəy Zərdabi*, Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənçlər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı.
- MƏRDANOV, Misir, (2011), *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, C.I, Bakı: Təhsil
- MƏRDANOV, Misir (2008), *Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayları*, Bakı: Çayıoğlu,
- MUSAYEV, Tahir (2012), *İbrahim Qarabaği Tahir Məşədi Əbdül oğlu 1869-1943*, Haz. R. Kərimov, Ə. Məmmədbağiroğlu, Bakı: Elm və Təhsil.
- MUSTAFAYƏVA, Xanım Bayram Qızı (2011), *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı*, Bakı: Elm.
- NAMAZOV, Qara (2007), *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı*, Bakı: Bakı Universiteti.
- NAMAZOV, Q. (2004), *Azərbaycan Uşaq Ədəbiyyatı Antologiyası*, Bakı: Öndər.
- NEMANZADƏ, Ömər Faiq, (2014), *Xatirələrim*, ed. D. Əhməd, Bakı: Xan Nəşriyyatı.
- NƏBİYEV, Bəkir (2012), *Üzeyir Hacıbəylinin Ömürnaməsi*, Bakı: Şərq Qərb Nəşriyyat.
- NƏVVAB, Mir Möhsün (1993), *1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman Davası*, Bakı: Azərbaycan.
- NƏRİMANOV, N. (1994), *H.Zeynalabidin Tağıyev'in 50 illiyi. Məişətə və Cəməatə Xidmətləri*, Bakı: Önər Nəşriyyatı.

- ORDUBADİ, Mehmed Said (2012), *Qanlıllər: 1905-1906-ci illərdə Qafqazda Baş Verən Erməni-Müsəlman Davasının Tarixi*, Bakı: Elm və Təhsil.
- ORUÇOV, Əliyar (2012), *Azərbaycan Xalqı Millî özünüdərk yollarında: XIX Əsrin Sonu-XX Əsrin Əvvəlləri*, Bakı: Avropa.
- OSMANLI, Vəli (2010), *Azərbaycan Romantizmi*, Bakı: Elm.
- QƏRİBLİ, İslam (2009), *Məhəmməd Hadi Yaradıcılığının "Həyat" və "Füyuzat" Mərhələsi*, Bakı: Qələm MMC.
- QULİYEV, Vilayət (2001), *BöyükƏkinçi: Həsən Bəy Zərdabi: Tərtib, Tərcümə, Müqəddimə İzah VəŞərhlər*, Bakı: Ozan.
- QÜDSİ, MirzəHəsib (2004), *Mehriban Qardaş Tək Ülfət Eyləyək*, yay. haz. S. Xəyal, M. Mailoğlu, M. Adilov, Bakı: Nurlan.
- QULİYEV, Musa, (2010), *Şahxatinskilər Tariximizdə və Taleyimizdə*, Naxçıvan: Əcəmi.
- RESULZADE, Mehmet Emin (1921), *Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyyət-i Teşəkkülü və Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- RÜSTƏMOVA, S. (1993), *Azərbaycan Dövri Mətbuatı: 1875-1990*, Bakı: Azərneşr.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2006), *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: TTK.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, (2012), *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul: Yeditepe Yayımevi.
- SEHHET, Abbas (1988) "Sabir" XX. *Esr Azərbaycan Poəziyası*, Yay.Haz. MemmedMemmedov, Bakı: Yazıçı.
- SEYİDOV, Fikrət(1988), *Qori Seminariyası və Onun Məzunları*, Bakı: Maarif.
- SEYİDOV, Fikrət (2006), *Uşaq Ədəbiyyatında Tərbiyə Məsələləri XIX- XX əsrlər*, Bakı: Sərhəd.
- SHAFFER, Brenda (2008), *Sınırlar və Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- SİDQİ, MəhəmmədTağı, (2004), *Əsərləri*, Naxçıvan: ÇarşıoğluNəşriyyatı.
- SÜLEYMANOV, Manaf (1987), *Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim*, Bakı: Azərneşr.
- SÜLEYMANLI, Ebulfez, (2006), *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- SÜLEYMANLI, Mübariz(2011), *Azərbaycan Kulturoloji Fikir Tarixindən (XX əsrin əvvəlləri)*, Bakı: Nafta-Press.
- SÜLEYMANOV, Manaf(1996), *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Bakı: Keçlik.

- SÜLEYMANOVA, Sevda (1999), *Azərbaycanda İctimai- Siyasi Hərəkət (XIX Yüzdilliyin Sonu- XX Yüzdilliyin Əvvəlləri)*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azərbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- ŞAIK, Abdulla(1977), *Əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- ŞÜKÜROV, Sadık (1990), *Gence Mekteplerinin Tarihinden*, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- ULUSOY NALCIOĞLU, Belkıs (2006), *Mümeyyiz: İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1970)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- ÜLKEN, H.Z. (1979), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Üzeyir Hacıbəyli Bibliografiya*, (2009), ed. Zemfira Səfərova, Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxana.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1966), *Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- TALIBOV, Y. – AGAYEV, Ə.(2003), *Pedaqogika*, Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
- TALIBOV, Y.(2000), *Azərbaycan'da Məktəb və Pədaqoji Fikir Tarixi*, Bakı: Ünsiyyət.
- TALIBZADƏ, Kamal (1986), *Abbas Səhhət*, Bakı: Gənçlik.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*(1993), C.IV, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- TÜRKOĞLU, İsmail(2000), *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÜRKOĞLU, İsmail (1997), *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: DİYANET VAKFI YAYIMLARI.
- XIX-XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı* (2012), Bakı: Nurlar.
- XƏLİLOV, Səlahəddin (2005), *Təhsil, Təlim, Tərbiyə*, Bakı: Azərbaycan Universiteti.
- VƏLİYEV, Şamil (1999), *Füyuzat Ədəbi Məktəbi*, Bakı: Elm.
- VƏLİYEV, Məsud (1956), *Süleyman Sani Axundov*, Bakı: Uşaqgənçnəşr.
- YÜKSEL, İbrahim *Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, İstanbul: Acar Yayınları.
- YEŞİLOT, Okan, (2015), *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- YEŞİLOT, Okan, (2012), *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- ZERDABİ, H.B. (1960), *H. Zərdabi Seçilmiş Əsərləri*, Yay. Haz. Z. B. Göyüşov, Bakı: Azərənəşr.

ZEYNALOV, N. (1974), *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, Bakı: ADU.

ZEYNALOV, Ağarəfi (1985), “Ünsizade Qardaşların Qəzet Çıarmaq Cəhdləri”, XX. *ƏSR Azərbaycan Ədəbiyyatı Məsələləri*, C.II, Bakı: Elm.

MAKALELER

“Abbas Səhhət”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 106-107.

“AbdullaŞaiq”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 108-109.

ABDURRAHMANBEYZADE, Süleyman ,“Dil Milletin Hayatına Vasıdadır”, *Debistan*, S.9. 10 Mart 1908, 15.

ABDURRAHMANZADE, S. “Amerikalı Edison”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 42-45.

ABDURRAHMANBEYZADE, S. “Kuvve-i Buhariye”, *Debistan*, S.6. 6 Nisan 1907, 93-95.

A.FERECULLAHZADE, “Reşadet”, *Debistan*, S.7. 26 Nisan 1907, 105-106.

A.E.FERECULLAHZADE, “Pul Uşağı Allattı”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 13-14.

A.FERECULLAHZADE, “Saadet Pulda mı?”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 11-12.

“AĞAYEV Həsənbəy”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 115-116.

“AĞAZADƏ Fərhad”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 116-117.

AHMADY, Enamullah (2012), *Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

AHUNDOV, Doktor Behram Bey “Tenbeki ve Tütünün Zararı”, *Debistan*, S.9. 17 Ağustos 1906, 11-12.

A.İskender, “Tercüme-i Hal”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 2-3.

A. İskender, “Saat”, *Debistan*, S.3. 16 Mayıs 1906, 2-3.

Ali İsgender, “Neşr-i Maarif Cemiyetinin Resm-i Güşadı”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 13-14.

Ali İskender, “Ahmed Kemal Bey”, *Debistan*, S.8, 4 Haziran 1907, 115.

A.Nadir (Servet-i Fünun), “Kanaryacığım”, *Debistan*, S.17. 20 Aralık 1906, 2.

ARAT, R.R.(1997), “Matbuat”, *İA*, C.VII, 383-385.

A.SabirTahirzade-i Şamahi, “Mektep Şarkısı”, *Debistan*, S.17. 20 Aralık 1906, 11.

ASKEROVA, Aynur, (2006), *Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve ‘Molla Nasreddin’ Dergisi (1906-1932)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AGAYEV, Azərbaycan Muallimlərinin I və II Kurultaylarının Təşkil və Keçirilməsinə Dair, *Məktəp və Pedagojika Tarixi*, S.2, 65-71.

AKYOL, Taha (1993), "Usul-i Cədid", *DİA*, C.VII, 211-213.

ALİYEVA, Gönül (2005), "SSCB Döneminde Azərbaycan'da Dil Planlaması", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü, ANKARA.

A. NEBİZADE, "Karıncalardan İbret Almalıyız", *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 12-13.

"Azərbaycan'da Təhsil Kuruculuğunun Prioritetləri: Muasır Yanaşmalar" Mevzusunda Beynelhalk İلمي Konferansın Materyalləri, Nahçıvan, 2015, 345.

BABAŞOV, M.(1991), "Bakı Müsəlman Ruhani SəadətCəmiyyəti", *ElmQazeti*, Bakı, 13.

BABAŞOV, M. (1995), "Milli Təhsilimizin İnqişafında Həyriyyəçi- Maarifpərvər Qurumların Rolu", *Qafqaz Univesitetinin Quruluşunun II. İldönümünə Həsər Olunmuş Elmi- Metodik Konfransın Materialları*, Bakı, 1-2.

BABAŞLI, Məmmədəli (2003) "XX. Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Milli Oyanış və Maarifçilik Hərəkatı", *Journal of Qafqaz University*, S.12, 232.

BALTANOVA, Goulnar (2008), "Rızaeddin Fəhreddin", *DİA*, C. XXXV, 70-71.

BAYKARA, Hüseyn (1964), "1905 və 1917 Rus İnkıpları Arasında Azərbaycan'da Basın", *TK*, S.18, 114.

"Cəfərzadə Əlisgəndər", *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 305-307.

CAFERZADE Ali İskender, "Gayretli Gimnazya Şakirtləri", *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 12.

CAFERZADE, "İyd-ı Fıtr", *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 13.

CAFERZADE, Ali İskender "Debistanın Beyan-ı Hali", *Debistan*, S.8, 4 Haziran 1907, 113-114.

CAFERZADE, Ali İskender "Gayretli Gimnazya Şagirtləri", *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 12-14.

CAFEROĞLU, A. "Mirza Fethali Ahundov", *AYB*, C.II. 436.

CAFEROĞLU, Ahmet (1964), "Azərbaycan'da Maarif Hərəketləri", *TK*, S.18, 133.

"Cəfərzadə Əli İsgəndər Hacıbaba oğlu" (2012), *Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası*, BAKI: AzərbaycanYazıçılar Birliyi.

ÇAMALAN, Ahmet (2011), "Azərbaycan Təhsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyyəti", *Journal of Qafqaz University*, C.94, 47.

CEVDET, Abdullah "Təshih-i Galat", *Debistan*, S.8. 4 Haziran 1907, 115-116.

ÇİÇEKLER, Mustafa, (2008), "Sa'di-i Şirazi", *DİA*, C. XXXV, 405-406.

ÇİNGİZOĞLU, Ənvər (2010), “Mahmudbəyovlardan Biri”, *Soy Dərgisi*, Bakı, S.34, 23-25.

“Dağ Keçisi Avı”, *Debistan*, S.9. 17 Ağustos 1906, 14.

“Dəbistan”(2012), *Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası*, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Bakı.

“Devletmənd Bir Avcı İle Bir Çobancığın Mükalimesi”, *Debistan*, S.7. 17 Temmuz 1906, 3-5.

“DİVANBƏYOĞLU, Sübhanverdixanov Abdullabəy”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 333.

Doktor Hasan Bey AGAYEV, “Keşf-i Amerika(Yeni Dünya)”, *Debistan*, S.5. 16 Haziran 1906, 1-3.

DÜNYAMİNQIZI, Qərənfil (7 Şubat 2018), “İstiqlal bəyannaməsini imzalayan Həsənbəy”, *Kaspi*, 15.

“Əfəndiyəv Məmməd həsən”, *Şamaxı Ənsiklopediyası*, Şərqi-Qərb, Bakı 2015.

EFENDİZADE, A, “Öksüz Güllü”, *Debistan*, S.6, 6 Nisan 1907, 88-91.

EFENDİZADE, A, “Nene ve Neve”, *Debistan*, S.4, 31 Mayıs 1906, 5-7.

EFENDİZADE, Muallim Reşidbey “Ala Kanat ve Kebuter”, *Debistan*, S.3. 16 Mayıs 1906, 14.

EFENDİZADE, R. “Yazık Balalar”, *Debistan*, S.8. 4 Haziran 1907, 117-118.

EFENDİZADE, Reşid “Yılın Dört Faslı”, *Debistan*, S.1, 26 Ocak 1907, 15.

EFENDİZADE, Reşid, “Horus ve Kugu”, *Debistan*, S.2. 7 Şubat 1907, 28.

EFENDİZADE, R. “Karga ve Tilki”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 47.

EFENDİZADE, Reşid Bey “Kalem”, *Debistan*, S.7. 26 Nisan 1907, 106-108.

EROL, Ali (2009), “Abbas Sehhet’in Kaleminden Yeni Şiir” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, C. IX, S.1, İzmir, 51-65.

EROL, Ali (1999), *Abdullah Şaik: Hayatı, Sanatı ve Şiirleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

“Əfəndiyəv Əfəndizadə Rəşidbəy”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 348-349.

ƏLİOĞLU, Paşa (24 Ocak 2015), “Ədəbi İrsimizin Dəyərli Səhifəsi-İbrahim Tahirin Yaradıcılığı”, *525-ci qəzet*, 26.

ƏLİOĞLU, Paşa (14 Eylül 2013), “İbrahim Tahirin Əsərlərinin İlk Nəşri”, *525-ci qəzet*, 28.

E-zade, Ş.M. “Terbiye-i Beytiyye Tesir-i Aile”, *Debistan*, S.1. v.m.v. 16 Nisan 1906, 1.

E-zade, Ş.M. “Valideyne Mahsus Varaka”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 3.

- EMİRCANZADE, “Gayretli Şakirtler”, *Debistan*, S.4, 6 Mart 1907, 59.
- Feyzi, “Bahariye”, *Debistan*, S.4. 31 Mayıs 1906, 2.
- HACIYEVA, Maarife – KÖKTÜRK, Şahin (1996), “Azerbaycan Matbuat Tarihinden”, *TY*, S.101 Ocak, 48.
- Hacı Ağa Abbaszade, “Allah Hakkı Bilsede Tez Bildirmez”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 5-8.
- “HADİ Məhəmməd”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 445-446.
- HADİ, M. “Gülbang-ı İttihad”, *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 2.
- HADİ, MehemedAbduselimezade-i Şirvani, “Edebiyat(Lövhe-i Tasvir-i Maarif)”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 2.
- HADİ, Mehemed “Sevgili Şakirtlerimize Armağan”, *Debistan*, S.4. 6 Mart 1907, 49.
- HADİ,Mehemed “Beday-i Tabiat”, *Debistan*, S.16. 16 Aralık 1906, 5.
- HADİ,Mehemed “Arzuy-ı Dil”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 33.
- HADİ, Mehemed “Recay-i Vatan”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 1.
- Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Karıncı), *Debistan*, S.2. 30 Nisan 1906, 13-14.
- Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Bal arısı), *Debistan*, S.6. 6 Haziran 1906, 13-15.
- Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Pişik), *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 13-15.
- Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Su iti), *Debistan*, S.7. 26 Nisan 1907, 111-112.
- Hasan ZERDABİ, Tarih-i Tabii (Karamal), *Debistan*, S.4. 6 Mart 1907, 61-63.
- HASANOV, Behram (2011),“Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İşgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azerbaycan’da Din”, *Azerbaycan’da Din*, İSAM Yayınları, İstanbul, 99.
- HASANZADE Ali Ağa, “El İlm-i fis-Sagirken-Nakşi fi’l-Hacer”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 10.
- HASANZADE, Ali Ağa, “Teracim-i Ahval(İbn Sina)”, *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 2.
- HASANZADE, Ali Ağa, “El ilmüfi’s-sagirken-nakşi fil hacer”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 8-9.
- HESENLİ, Cemil (2000), “Rusya Türklerinin Lideri Ali MerdanTopçubaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.27, Ağustos 139-155.
- HİLMİ, M. “Japonya’da Talim ve Terbiye”, *Debistan*, S.2. v.m.v. 30 Nisan 1906, 3.
- HİLMİ, M. “Japonya’da Talim ve Terbiye”, *Debistan*, S.3, v.m.v. 16 Mayıs 1906, 3.
- GANİZADE, S.M. “Nabekar Konuşu”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 6.
- GANİZADE, S.M. “Allah Havfi”, *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 4.

İBRAHİMOV, İbrahim Cavid, “İstanbul’da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu”, *Debistan*, S.6, 30 Haziran 1906, 7.

İBRAHİMOV, İbrahim Cavid, “İstanbul’da Tahsilde Bulunan Kırımlı Bir Çocuğun Mektubu”, *Debistan*, S.5, 16 Haziran 1906, 11.

İmzasız, “Bakü’de Son Günlerde İnikad Eden İkinci Muallimler İçtimai”, *Füyuzat*, S.27, 18 Eylül 1907, 425-428.

İmzasız, “Muallimler İçtimai”, *Füyuzat*, S.29, 7 Ekim 1907, 461-462.

İmzasız, “Bakü’de Muallimler İçtimai”, *Füyuzat*, S.30, 15 Ekim 1907, 474-475;

İmzasız, “Muallimler İçtimai”, *Füyuzat*, 24 Ekim 1907, S.31, 489- 490.

İmzasız, (1926), “Azəri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi”, *Yeni Kafkasya*, S.9, 5;

İmzasız, (9 Ekim 2013), “Azərbaycanın Görkəmli Maarifçilər Nəslı”, *Azadlıq*, Bakı, 14.

İmzasız (3 May 1999), *Ədəbiyyat və İncəsənət Qəzəti*, S.31, Bakı.

İmzasız, “İfade-i Meram”, *Debistan*, S.1, 16 Nisan 1906, 1.

İmzasız, “Muallimler İçtimainın Neticeleri”, *Debistan*, S.4, 31 Mayıs 1906, 4.

İmzasız, “Muallimler İçtimainın Neticeleri”, *Debistan*, S.5, v.m.v. 16 Haziran 1906, 2.

İmzasız, “Mektep ve Hayat”, *Debistan*, S.2, 7 Şubat 1907, 31.

İmzasız, “Terbiyey-i Beytiye-i Tesir-i Aile”, *Debistan*, S.1. v.m.v. 16 Nisan 1906, 2.

İmzasız, “İlan”, *Debistan*, S.13, 16 Ekim 1906, 16.

İmzasız, “*Debistan*”, *Debistan*, S.9, 10 Mart 1908, 16.

İmzasız, “İdareden”, *Debistan*, S.17, 20 Aralık 1906, 15.

İmzasız, “*Debistan*”, *Debistan* S.1. 16 Nisan 1906.

İmzasız, “Adaletli Hakim”, *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 14-15.

İmzasız, “Neşr-i Maarif Cemiyetine Üzv Olmaq”, *Debistan*, S.15, 15 Kasım 1906, 14.

İmzasız, “Kafkaz Müselman Muallimler Meclisinin Meramnamesi (Program)”, *Debistan*, S.8, 2 Ağustos 1906, 16.

İmzasız, “Neşri-Maarif Cemiyeti”, *Debistan*, S.12, 30 Eylül 1906, 16.

İmzasız, “Neşr-i Maarif Cemiyetine Üzv Olmaq”, *Debistan*, S.17, 20 Aralık 1906, 15.

İmzasız, “İfade-i Meram”, *Debistan*, S.1, v.m.v. 16 Nisan 1906, 1.

İSMAYILOV, M.(1956), *Azərbaycanın Rusiyailə Birləşdirilməsivə Onun Mütərəqqi, İqtisadivə Mədəni Nəticələri: XIX-XX Əsrin Əvvəlləri*, AzSSR EA, Bakı, 270-271.

İSMAYILOV, Mehdi (2008), *Azerbaycanlı Şair Mehmed Hâdi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

İSLAMZADE, “İki Şagirt(Hasan ve Samed)”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 10.

İSLAMZADE, “İki Şakirt(Hasan ve Samet)”, *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 8.

İSLAMZADE, “İki Şakirt(Hasan ve Samet)”, *Debistan*, S.3, 16 Mayıs 1906, 8-9.

İSLAMZADE, “İki Şakirt(Hasan ve Samet)”, *Debistan*, S.6, 30 Haziran 1906, 10.

KANLIDERE, Ahmet (1997), *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars Conciliation or Conflict? (1809-1917)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

KAPLAN, Muharrem, (2013), “Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan Matbuatı Araştırmaları Bibliyografyası”, *Journal of Qafqaz University*, C.1, S.2, 147-162.

KARAGÜR, Nesrin (2002), “Azerbaycan’da Eğitim ve Basın”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.19, 297.

KARAMAN, Hayreddin (1994), “Cemaleddin Efgani”, *DİA*, C.X, 456-466.

KEMAL, Namık, “Üstad-ı Azam Namık Kemal’in Asar-ı Nefisesinden Bir Numune”, *Debistan*, S.5, 21 Mart 1907, 73.

“Köçerli Firidunbây”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 88-89.

KÖÇERLİ, F. “Edebiyatımıza Dair”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 7-11.

KURAT, A.N. (1969), “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri(1917 yılına kadar)”, *A.Ü.DTCF*, C.XXIV, S.3-4, 123-124.

LÜTFİ, Ömer “Asar-ı Manzume (Ramazan-ı Mağrifet-i Feşane)”, *Debistan*, S.14. 4

“Mahmudbâyov Mahmudbây”, *AXCE*, C.I (2004), Bakı: Lider, 174-175.

Mehmed Celal Bey, “İki Masum”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 40.

Mirza Abdullah Talibzade, “İbret ve Mukabele Yahut Ümmetler İhtilafı”, *Debistan*, S.8. 2 Ağustos 1906, 8-10.

Muallim A.Süphanverdihanov, “Kendistan Maişetinden İlan”, *Debistan*, S.7. 17 Temmuz 1906, 7-10.

M.H.E-zade, “Bağdat’lı Cafer’in Hikayesi” *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 9-10.

M.H.E-zade, “Çöl Hanımı”, *Debistan*, S.11, 15 Eylül 1906, 8-10.

“Molla Nasrəddin ve Dəbistan (Hayat, 1906, S.91)”(2011), *Azərbaycan Mətbuat Tarixi Antologiyası*, yay. haz. Ş. Vəliyev, N. Yaqublu, C.II. Bakı: Elm və Təhsil, 98.

MORKOÇ, Ayvaz, (2018), “Azerbaycan’ın Çok Yönlü Edebiyatçısı: Reşid Bey Efendiyev”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVI, S.3, 327-342.

- “Müsəlman Xəyriyyə Cəmiyyətləri”, *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 234.
- “Mütenevvie- Tırnak Çiğnemek ve Onun Zararı”, *Debistan*, S.7. 17 Temmuz 1906, 15.
- Muallim Mirza Hasib Kudsi Tehellüs Badkube, “Hikayet-i Manzume (Ata ve Oğul)”, *Debistan*, S.5, 16 Haziran 1906, 4-6.
- MUSAYEV, Şuşi İbrahim Tahir “Halımız”, *Debistan*, S.1. 26 Ocak 1907, 7.
- MUSAYEV, Şuşi İbrahim Tahir “Bilmem Bu Maraz-ı Tabii Müselmana Nedendir?”, *Debistan*, S.4. 6 Mart 1907, 58.
- MUSİNZADE, Mir Hüseyin “Haydar ve Ekber(İki Yoldaş)”, *Debistan*, S.5. 16 Haziran 1906, 6-8.
- TAHİRZADE, M.Hasan “Elin Hünəri”, *Debistan*, S.16. 16 Aralık 1906, 4-5.
- NERİMANOV (18 Nisan 1906), “*Debistan*’ınResm-i Küşadı”, *İrşad*, S. 92, 1
- NERİMANZADE, Nebat, “Mektup”, *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 14.
- NESİPLİ, Nesib (2001), “Azerbaycan’ın Millî Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, C.7, S.1, 132-146.
- “Neşri Maarif” (1983), *ASE*, C.VII, Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 235.
- “Nicatqəzeti” (1983), *ASE*, C.VII, Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 272.
- “Nicat”, *ASE*, C.VII, (1983), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 272.
- "Nicat", *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 271-272.
- OSMANOV, Sayad, “Bakı Müselman Kız Mektebinde Tahriri ve Tahriri Talim Edilen Dersler”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 4.
- OSMANOV, Sayad, “Bakü Müslüman Kız Mektebinde Tahriri ve Tahriri Talim Edilen Dersler”, *Debistan*, S.3, 16 Mayıs 1906, 4-6.
- ÖZAYDIN, Burcu(2012), *Ali Ekrem Bolayır'ın Dergi ve Gazetelerde Yayımlanmış Yazıları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- “Qadın Təhsili”, *ASE*, C.II, (1977), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası,550-551.
- “Qafqaz Müsəlman Müəllimlərinin Birinci Qurultayı”, *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 117-118.
- “Qənizadə Sultanməcəd”, *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 154-155.
- “Qori MüəllimlərSeminariyası”, *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 155-156.
- QƏRİBLİ, İslam (21 Ağustos 2015), “İbrahim Tahir Musayev”, *Kredo*, 5-7.

- Qızdırmalı(8 Temmuz 1907), “*Debistan*”, *Molla Nəsrəddin*, S.14, 7.
- QULIYEVA, Q.D. (2012), “HaşımBəy Vəzirovun Jurnalistikaya Gəlişi”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, S.2, 189-194.
- QUĐSİ, Muallim Mirza Hasib Tehellüs Badkubə, “Münacaat”, *Debistan*, S.1. 16 Nisan 1906, 1.
- QUĐSİ, Muallim Mirza Hasib Tehellüs Badkubə, “Mövlüd-ü Nebi”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 1.
- QUĞSİ, Muallim Mirza Hasib Tehellüs Badkubə, “Hekayət-i Manzumə(Ata və Oğul)”, *Debistan*, S.9, 17 Ağustos 1906, 6.
- R-zadə, “Hayat-ı Hazıra(Lala və Uşaklar)”, *Debistan*, S.2. 30 Nisan 1906, 4-6.
- RESULZADE, M. E. “İkinci Muallimlər İçtimarı”, *Yoldaş*, S.1, 22 Ağustos 1907, 2.
- RESULZADE, M. E. “İkinci Muallimlər İçtimarı”, *Yoldaş*, S.2, 29 Ağustos 1907, 1-2.
- SADIKOV, Ramin (2009), “Mehmet Sait Ordubadi'nin (1872-1950) Azərbaycan Millî Kültür və Sosial Hayatındaki Yeri,” *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- SADIQOVA, Sevda (11-13- Ekim 2012), “İlk UşaqJurnalı “Dəbistan” və Onun Dil Təcrübəsi” II. *Beynəlxalq Türk Xalqları Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi Materialları*, Bakı,915.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2000), “Bakü Halk Komiserləri və Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.14, Erzurum, 297-302.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin(2010),“Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi”, *Çukurova Sanat*, S.6-7-8, Adana, 22-24.
- SARIARSLAN, Kürşad Melih (2012), *Çarlık Rusyası Türklerinin Anadilde Basın Faaliyetleri: Azərbaycan*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- “SəadətMəktəbi”, *ASE*, C.VIII, (1980), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 367.
- SƏADƏT", *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 336-337.
- SƏFƏROVA, Sifai (4 Ekim 2013), “Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayları”, *Azərbaycan Müəllimi*, 8.
- SehhetŞirvani, “Serçe və Kırgı”, *Debistan*, S.7. 7 Nisan 1907, 109-111.
- SEHHET, Abbas, “İt və Gölgesi”, *Debistan*, S.6. 6 Nisan 1907, 95.
- SEHHET, Abbas, “Gazet Nedir?”, *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 9.
- SEHHET, Abbas “Firdevs-ül Etfal Yahud Çocuklar Bahçesi”, *Debistan*, S.2. 7 Şubat 1907, 21-22.

- SEHHET, Abbas “Feryad-ı İntibah”, *Debistan*, S.15. 15 Kasım 1906, 2.
- ŞAFAKÇI, İnci Yelda(2015), *Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalara Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞEHABETTİN, C. (Servet-i Fünun), “Elhan-ı Şita”, *Debistan*, S.3. 21 Şubat 1907, 46.
- ŞEYDA, “Kurban Bayramı”, *Debistan*, S.1, 26 Ocak 1907, 6.
- ŞEYDA, “Qurban Bayramı”, *Debistan*, S.2, 7 Şubat 1907, 20.
- UYGUR, Erdoğan (2010), “Azerbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.VII, S. 2, 152.
- UZUN, Mustafa (1988), “Abdurreşid İbrahim”, *DİA*, C.I, 295-197.
- TAHİRZADE, M.Hasan, “İki Şakirt (Marifete Meyletmek)”, *Debistan*, S.17, 20 Aralık 1906, 8.
- TAHİRZADE, M.Hasan, “Zeki ve Şövkü”, *Debistan*, S.2, 7 Şubat 1907, 26.
- TAHİRZADE, M.Hasan, “Küçük Şakirtler Sohbeti”, *Debistan*, S.8, 2 Ağustos 1906, 5-6.
- TAHİRZADE, M.Hasan, “Küçük Uşaklar Sohbeti(Vazife)”, *Debistan*, S.10, 3 Eylül 1906, 10.
- TALIBZADE, M.A. “Bir Ananın Oğluna Layla Demesi”, *Debistan*, S.2, 30 Nisan 1906, 11.
- TAYMAS, A.B. (1964), “Azerbaycan’da Usul-i Cedit Hareketleri”, *TK*, C.II, S.18, 122-123.
- “The Russo-Japanese War in Global Perspective” (2006), *World War Zero*, ed. John Steinberg-David Wolf, Volume II.
- TURANİ, “Hal-i Vatan”, *Debistan*, S.16, 4 Aralık 1906, 2.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2002), “Fatih Kerimi”, *DİA*, C.XXV, 289-290.
- TÜRKYILMAZ, Selçuk (2006), *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- YAQUPLU, Nəsiman, (Şubat 2014), “Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyəti Təsisatlarının Tarixi ”, 525-ci qəzet, 6.
- YEŞİLOT, Okan (2002), “Çarlık Yönetiminde Azerbaycan”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.XVIII, 544.
- YÜKSEL, Zühal (2003), “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.13, 423-429.
- “ZƏRDABİ (Məlikov) Həsənbəy”, *AXCE*, C.II (2004), Bakı: Lider, 469-470.

ZERDABÎ, Hasan, “Mütenevvie Tırnak Çiğnemek ve Onun Zararı”, *Debistan*, S.7, 17 Temmuz 1906, 15.

ZERDABÎ, Hasan, “Tebeddülât-ı Hevaiyenin Vucud-i Hayvanatta Hissolunması”, *Debistan*, S.16, 16 Aralık 1906, 12-14.

EKLER

8(05)

839

محل ادارہ:
ژورنالدارک مملکتہ موافق یازیلش
مقالہ لری قبول ایڈرز لکن اوللا
ری تصحیح ایشکہ ادارہ لک اختیاری
وارد
چاپ اولمین مقاله صاحبہ ویریلد
ارقہ سس گسوند ریلش
مکتو بلر قبول اولنمز
ادارمز هرگون ساعت (۴)
دن آخشان ساعت (۴) دک آپتقد
ژورنالہ چاپ اولنق ایچون گوند
ریلن یازیلرک سادہ ترکجه اولما لری
تشی اولنور
Редакция журнала
„Добристанъ“ Баку пассажи
Г. З. А. Тагиева

برنجی سنه
سنه تاسیسی
۱۳۲۶

دبستان

«دبستان» گ آیدہ در دفعه
«والدینہ مخصوص ورقہ» نامیلہ علاوه سی
اولہ جقدر

آبولہ قیمتی
شهر دا خلندہ
برسہ لکی ۴ روبلہ
آلتی آلتی ۲ روبلہ ۷۰ قیق
شهر خارچندہ
برسہ لکی ۴ روبلہ ۵۰ قیق
آلتی آلتی ۳ روبلہ
اجنبی مملکتلرہ
برسہ لکی ۵ روبلہ
آلتی آلتی ۳ روبلہ ۵۰ قیق
باردیہ متعلق ایشلر ایچون عنوان
باکو حاجی زین العابدین تقی اوف
باشا زینک یوخارو مرتبه سندہ
دبستان ژورنالہ اداره سی

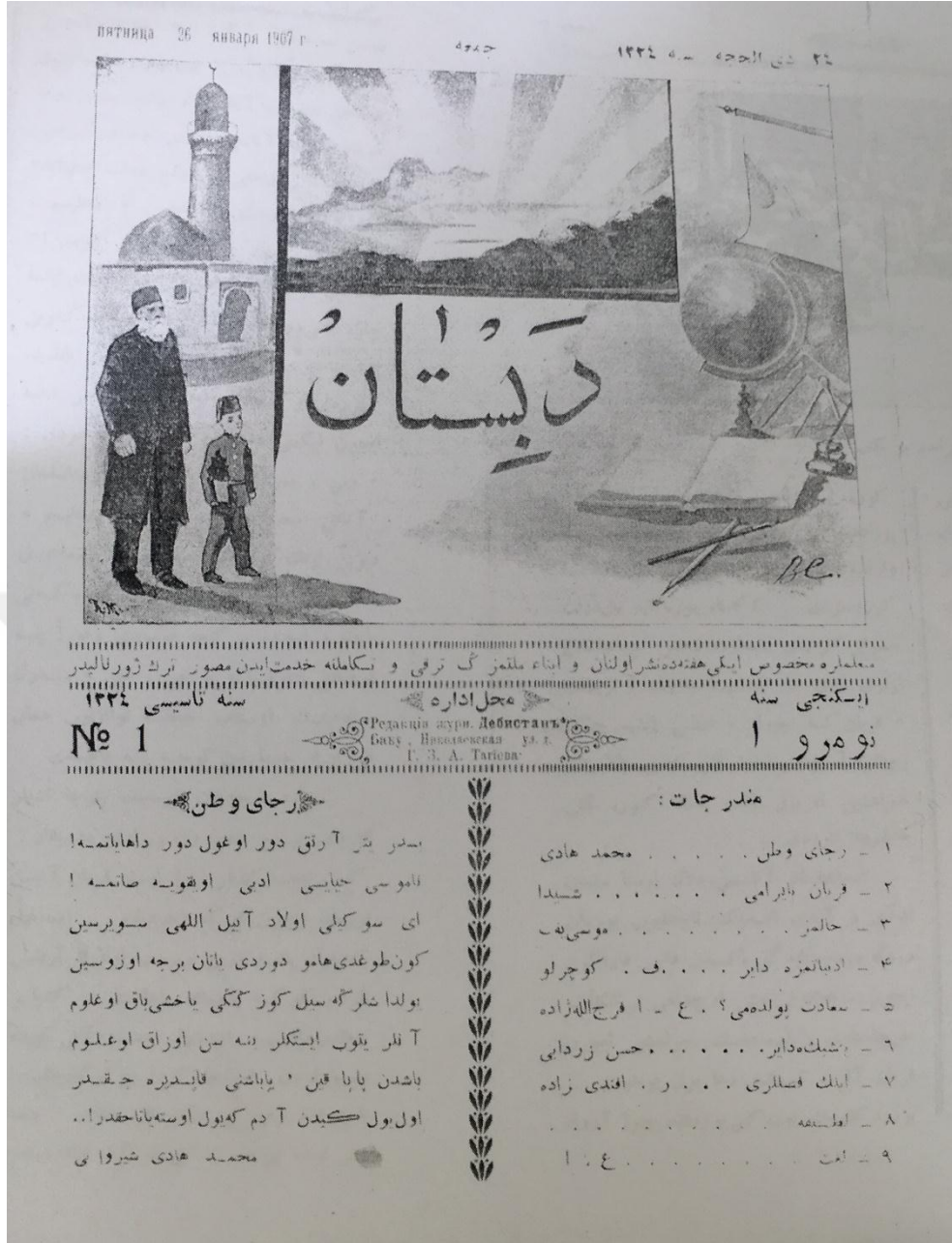
اوشاغلرہ مخصوص ایکی هفته در دفعه نشر اولنان و ابناء ملتیز گ ترقی و تکاملنه خدمت
ایدن مصور ترک ژورنالیدر

خداوندا عطا قیل (حسن اخلاق)
اولاق (خورشید) تک مشهور (آفاق)
اولور انسانده چون رحیم و مروت
ایدر (انباء) ملتان (مودت)
حقیقتده اولاق اولاد آدم
اذیت کورسون مخلوق عالم
یتور یارب بزلی (مهر) نجاته
ویرک تاخیر خلق (کایناتہ)
(عدم) دن عالمی کیتدگ وجوده
وجود اهلی اولوب محتاج [جوده]
خداوندا بری معنوم ایتمه
کمال جوددن محروم ایتمه
آجلدی عالمه صبح (سعادت)
کورلدی (قرص) خورشید (هدایت)
(تجلا) ایلدی [رخسار] (قدسی)
ولاکن قالدی (کریمان) زار قدسی
معلم میرزا حبیب قدسی تخلص بادکوبه

مناجات
خداوندا کریم کردکارا
رحیما قادرا پرور دکارا
کلوب درگاهکنا فکین و [مغموم]
کریم ایتمز کدای زاری محروم
خداوندا بز اطفال ذلیلوق
تماماً درد جهل ایله (علیلوق)
کلوب محتاج لر (باب) کریمه
طبیباسن علاج ایله (سقیمه)
اللهمی ظلمت جهلی (فنا) قیل
بزلی (انوار) علمه آشنا قیل
آچیلسون غیبدر (ابواب) احسان
اولا هر درس (مشکل) سهل و آسان
جهانده علم اولوبدر تاج شاهی
عطا قیل تا قویاق باشه الیه
ایله (مرآت) قلبی (زلگ) دن پاک
اولاق عالمده صاحب علم و ادراک
ایله یارب بزلی اهل بصیرت
کورسون بزله (نور) حقیقت

М. В. АХУНДОВЪ АДЪМЪ
Азербайжан Республикасы
УМУМИ КИТАПХАНАСИ

Ek – 1: Derginin 1. Sayısı- 16 Nisan 1906- 4 Rebiülevvel 1324.

Ek- 2: Derginin mündericat kısmı eklenen 1. Sayısı. 26 Ocak 1907- 24 Zilhicce 1324.

فالدینہ خصوصاً وقت

« دبستان » ژورنالک آیلق علاوه سیدر

یولده بویوک خدمتار ایدوب و بواسطه ایله اونلاری قیاقه آباروبلار اما بز مسلمان طائفه سی ایسه غیر طائفه لردن بو یولده نهایت گبرو قالمشوق: حال حاضرده غیر ی لسانلرده اولان کتابلره نسبتاً اوز آنا دیلمزده انک الزم درس کتابلری و الده قرائت ایدیه جک کتابچهلر تایمیورز ، بو سببه بزم خواهشمز بودر که طبع ونشرینه باشلا دیغمز اوشاقلاره مخصوص « دبستان » ژورنالی واسطه سیله بویولده قوه عاجزانه مزدن گلن قدر تترك ملت نجیبه مزك بالالرنه بر خدمت گوسترک و امیدمز بو درکه ملت مزك بالالرنیک لاپ اوشاقلقدن عقل ، ذهن ، اخلاق حسنه و حسیاتلرین اویانده یروب گون به گون ترقی ایتمه لرینه سبب اولاق و اونلاردن زحمت کش ، خادم دین و ملت پرست و وطن پرور جوانلار یقوره ک .

امیدوار و قکه بو یولده اهل قلم و تجربه صاحب لری اولان همتلو معلم یا غیر ی معلم قرداشلر مز نریم بوفسکر مزه شریک اولوب اللربندن گان کومک لگی مضایقه ایتمز لر .

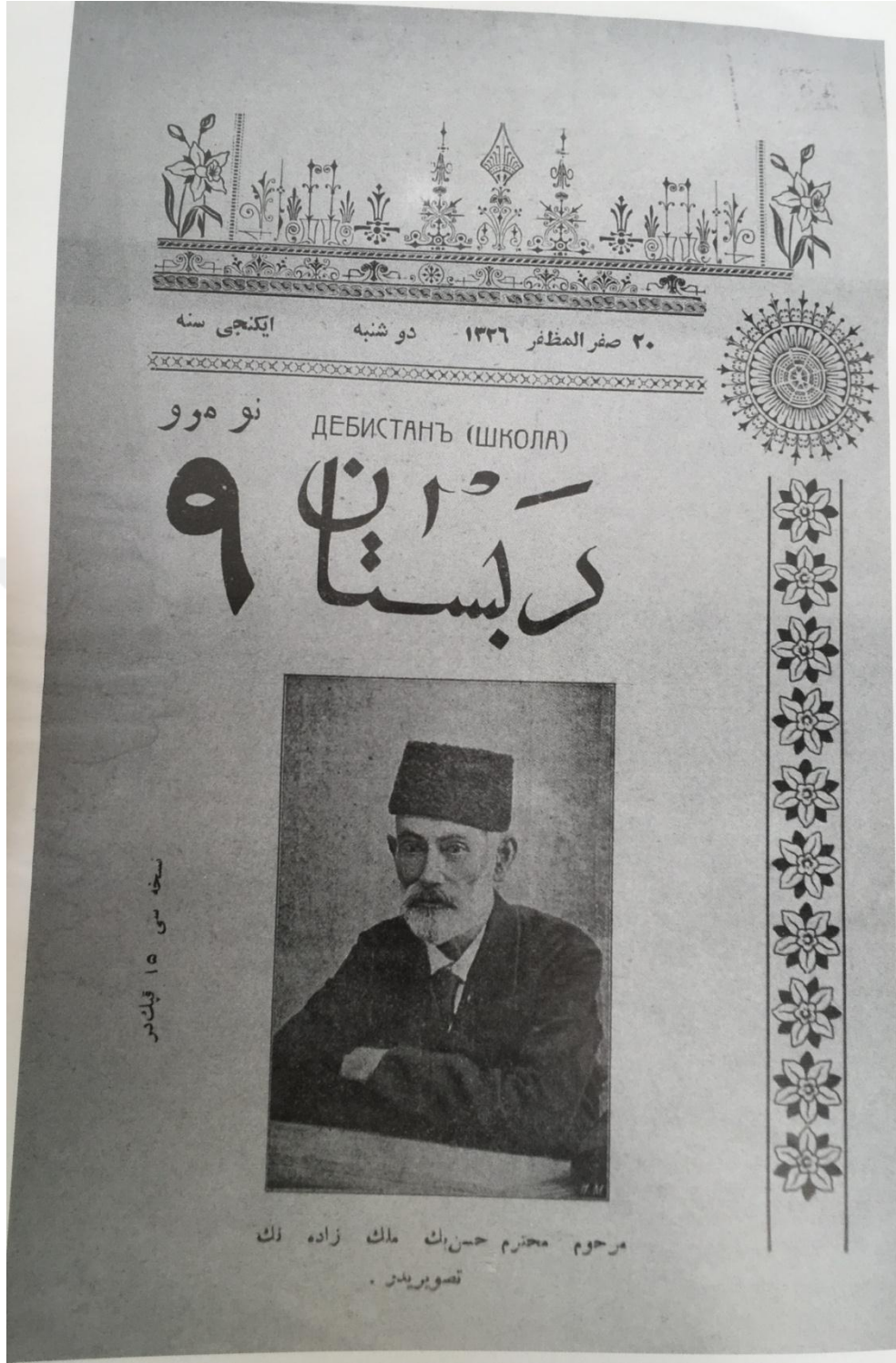
بو اوشاقلاره مخصوص ژورنال مزده ذیلده یاز یلان بوغر امامزک ، مرانامه مزك فصللرینه مطابق ومسلک مزه موافق مقاله و حکایه لری طبع و نشر ایده جیز .

پر و غیر امامزک فصللری :

افاده مرام

جمله مزك معلومی در که علم ، معرفته و اخلاق اطواره دائر ماده لری قرائت ایتمک لک اوشاقک روحین آچوب ، فکر و حسنی اویادوب ، قوه حافظه لرین و قوه خسیال لرین زنگین ایدوب اونلاری نوع به نوع عالی قصه لر و نیتار فکری نه سالیر .

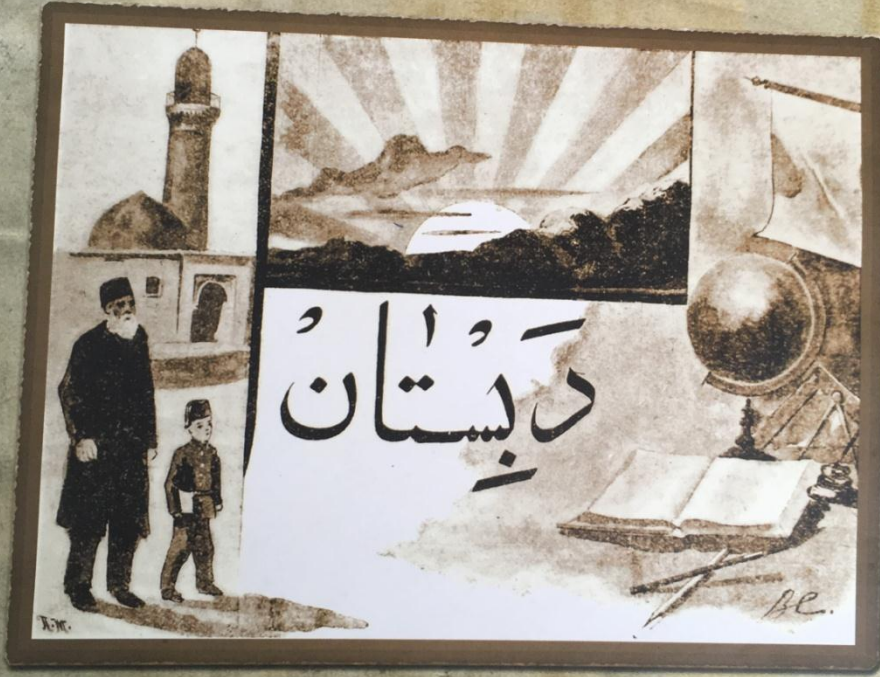
اوز حال لرینه دائر گولمه لو و عبرت آمیز حکایه لر و منظومهلر قرائتی ایله اوشاقلار مز ضعیف و بی وسعت عقل و دراکه لرین گولنده یروب گوزل حصه لر و تجربه لر اخذ ایدیر لر بویله بر مهیم و اهمیت لو مطلبه یتشمک لکنده آنجق مکتبلر مزه امیدوار اولایامرز ، چونکه اوشاقلر مزك مکتبلرده کیچورد یکلری اوج یا دورت ساعت وقت یازوب اوخومق و درس کتابلر بنده بولنان حکایه لری اوگر ننگه آنجق کفایه ایدیر ، پس لازم گلور که اوشاقلر مز مکتبلردن آزاد اولاندن سوگره آسوده وقتلرین شا کردلره . اوشاقلره مخصوص ژورناللرده و کتابلرده آنا دیلنده یازیلمش عبرت آمیز حکایه لر و منظومهلر قرائته صرف ایده لر ، تا که علم و تربیه دائر مکتبلرده اوگر نمناسی ممکن اولمیان احوالات لری بویله ژورناللر و کتابلر واسطه سی ایله اوگر نه لر . سائر طائفه لری مدنی و ضیالی اهل قلم لری اوز ملت لرینک بالالرنه

Ek-4: *Debistan*'ın Hasan Bey Zerdabi'nin vefatına özel olarak hazırlanan 9. Sayısı

10 Mart 1908- 20 Safer 1326.

Dəbistan

Ek- 5: Hasan Bey Zerdabi'nin doğumunun 170. yılına özel olarak hazırlanan *Debistan*'ın 9. Sayısının Latin harfli nüshası - 2012.

ÖZGEÇMİŞ

Sinem Özmen, 18.04.1994 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı şehirde 2012 yılında tamamladı. 2012-2016 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimi aldı. 2016 yılında ise Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Programı'na başladı.

